

पुस्तकालय
पुणे

पञ्चसायकः

लक्ष्यवेधनाख्यविवरण
सहितः

६५०

३५

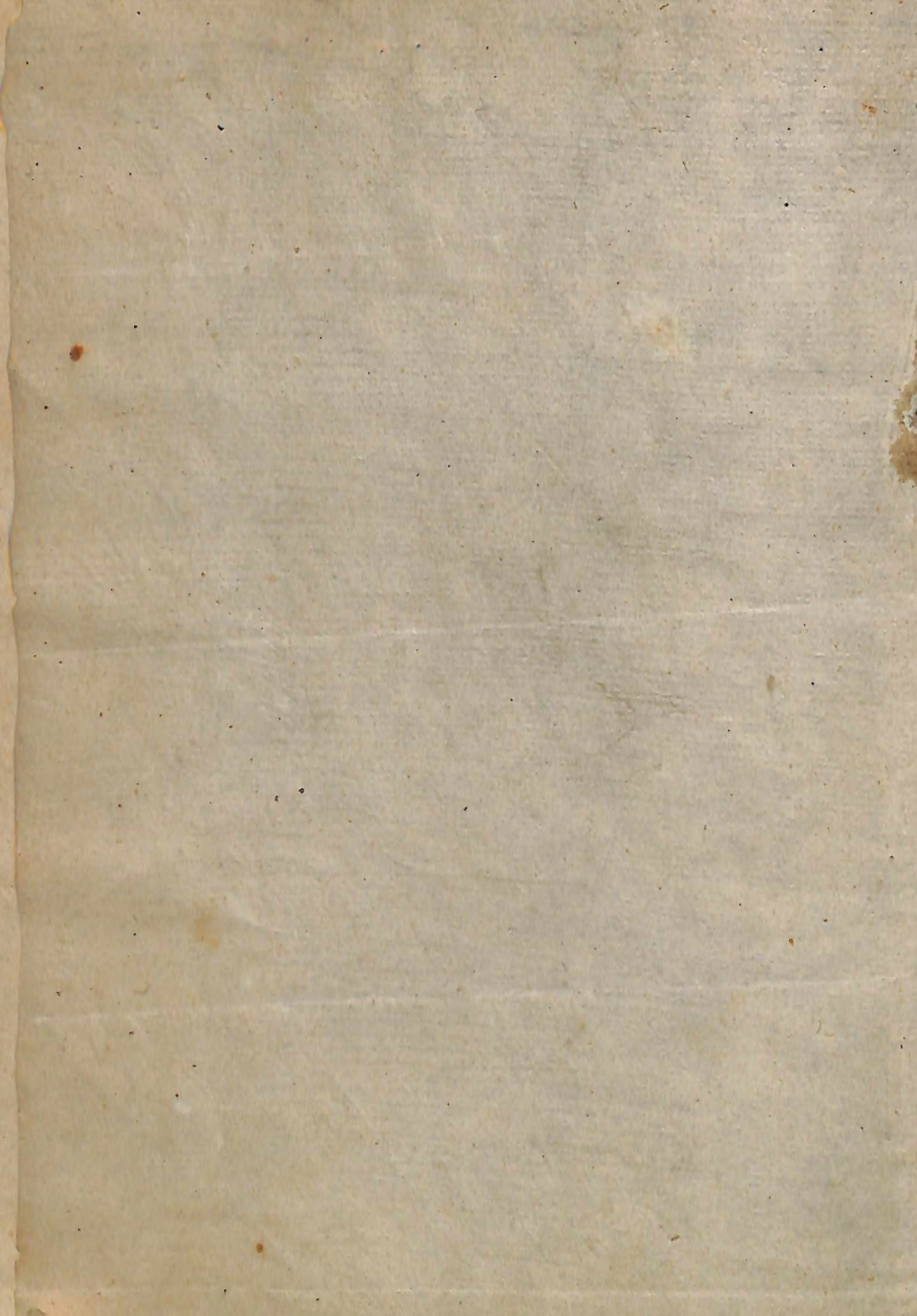

पंसा
वि

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः ॐ सुमिश्रित
जसत्तुष्टो निरुद्धबलहर्षितः हरिद्विभूतये
वोस्तु रामचक्राय नमः ॥ विष्णवे गणेशाय नमः
दशैश्वरी भारतीयसुत भारतीयः केशः
प्रसन्ना उदयाय सन्तु भव्यं सदान्तर्बहिरस्तन
न्तम २ अखिलविबुधवंशं भारतीयपादकञ्जं
हृदयकमलमध्ये स्थापयेत्ते हृदयतः मृदुल
मतिस्त्वबोधप्राप्तये भावरम्यं विवरणममा
लोक्ताह्लादकं भावयामि ३ अविघ्नपरिस
माप्तिप्रचयप्राप्तिपाठकसमृद्धिसिद्धये सम
चित्ते हृदेवतास्मरणेन के मङ्गलमुपनिब
धातिरतीत्यादिकामदेवो जयतीति सम्बधः

रतिपरिमलसिन्धुः कामिनीके
लिबन्धु विहितभवनमोदः
साध्यमानप्रमोदः जयतिमक
रकैतर्मोहनस्यैकहेतु विहितस
कलसेवः कामिभिः कामदेवः ॥

तत्र काम्यतेभिलष्यते सर्वैरितिकामः दी
व्यतीतिदेवः कामश्चासौदेवः कीडाविजि
गीषादिशीलइतिकामदेवः असौजयति
विश्वविजयादिना सर्वोत्कर्षेणवर्तते इति।
तं प्रत्यहमपि प्राणतोस्मीतिलभ्यते ततश्च क
वेस्तत्र रतिसम्भावनयाभावधनिरयमिति।
ध्येयम् तथा चोक्तं रतिर्देवादिविषयाद्यभिवा
दीतथाग्नितः भावः प्रोक्तइति विश्वविजयं
द्योतयितुं विशेषणस्यपत्यस्यति रतीत्यादि
रतेर्ब्रह्मानन्दसहोदरसमूर्धन्य शृङ्गाराख्य
रसस्याधिभावस्ययः परिमलसुखादा-
नभिज्ञानानामपितदभिज्ञतोद्दोषकोजन
मनोहारीविमोर्दान्तेगन्धविशेषस्तस्य सित्यु
स्तद्गरितोजलभरेणसमुद्रश्च अथचरेतेरे
तदाख्यायायः परिमलसुस्यसित्युः तथा
कामिनीकेलिवन्तुः कामिनीनोवक्ष्यमाण
भेदभिन्नानायाः केलयश्चावचतया स्वस
भावोचिता उद्गच्छन्तीलीलास्नासां बन्तुस्त
उपकारकः यथाकश्चिद्वाजादिर्वन्तुः स्वभ

पेसा
वि
२

गित्यादीरूपकरोति तथासावपि कामि-
नीकेलीरूपकरोति पुस्मातीति तथाविहि
तमवनमोदः कृतविभवनवर्तिजनतातन्दः
तथासाध्यमानप्रमोदः साध्यमानशुद्धचन्द
नसुग्रहोदेशनिवासादिभि रुद्दीपकैर्यलो
पार्जः प्रमोदः प्रकृष्टहर्षो यस्य अथवासा-
ध्योभीष्टसिद्धिर्यथाजादिग्रहणेनस्वीका-
र्योयोमानः स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपोमान
इत्यभिधीयत इत्येवलक्षणैर्नप्रकृष्टोमोदः मानेन
प्रीतिर्यस्य सेव्यमानप्रमोदइतिपादेसेव्यमा
नस्तत्सेवयाप्राप्यः प्रमोदो यस्य तथासक
रकेतर्मकराकारः केतः प्रत्यभिज्ञानिमित्तं
यस्य प्रायेणहिमीनोच्छलनाभवलनाया-
वनिताविषयायाः कामोद्बोधकतामीनके त-
ननत्वेकामस्येतिवदन्ति तथासोहनस्यैक
हेतुः मोहनस्यमोहनाख्यक्रियाविशेषस्यै
कोसहायोमुख्यशुद्धहेतुर्निमित्तम् शान्तापर
चिन्तनतदेकरसिकत्वेमोहनत्वम् तथात्वेच
सर्वसत्त्वं सारभूतत्वादस्यसत्त्वस्य तथाच

वराहाचार्यः राज्ञेसारं वसुधावसन्धरायो
 पुनःपुरेमौधम सौधेतल्येतल्येवराङ्गनाका
 मसर्वस्वमिति तथाकामिनीप्रथमयौवना
 न्वितामन्दवल्गुमउपीडितस्त्वयाम् उत्तनी
 समवलम्बयारतिः सातपादभवनेस्तिमे
 मतिरिति च तथाविहितेत्यादिकामिभिः
 प्रवृत्तिमार्गतिरतैस्त्रिवर्गप्रधानैर्विहितस
 कलमेवः विहिताकृतासकलासंपूर्णस
 र्वोपकरणभरिता निर्णीमानवतष्पाष्टिका
 लासहिताया सेवायस्येतिविहितसकल
 सेवशति अथच गृह्णाक्षरैः प्रकथयेच्च र
 हस्यवस्त्वितिसांकेतिकनयेनकामिभिः क
 काराकारमकराः कामाःतेवाचकत्वेन
 समन्विनोयेषांतेकामिनः ब्रह्मवित्तमा
 हादेवास्तेः कामिभिः अथवा कःकमा
 लासनः अःअच्युतः सोमहादेवः शरिद्र
 इतिकामयः कमलासनाच्युतमहादेव
 महेन्द्रास्तेर्विहितसकलसेवः कृतसर्वा
 ङ्गसंपूर्णसेवः तथाचाभियुक्ताः कञ्जास

पंसा
वि
३

नाच्युत महेशमहेद्वमत्वायेनाक्रियन् वनिता
वदनाङ्गभङ्गाः वाचामगोचरमहाबलशालि
नेस्तु तस्मै नमो भगवते मकरधजायेति विहते
चैतत् चतुरास्यत्वेधातः समदशाय्याहरेहंर-
स्यापिशुभंसीतंहसः स्वाभ्रादित्वचयत्कृतः
मोर्वाइति चतुरास्यत्वेधातरित्यत्र पौराणि
कीकृतिः पुराकिलब्रह्मसदसितिलोत्तमाः
या नृत्यन्त्याः परितोवलनायां लज्जाभयेन मु-
खचालनासम्भवात्तदशीनविच्छेदोमाभूदिति
चतर्दित्तमखचतृष्यीनिर्गतेति तथाचनिब-
द्धम् आब्रह्मकीटानमिदंसमस्तुपुंसीप्रयोगे
एजगन्निबद्धम् ब्रीडावकायत्रचतुर्मखत्वेब्र-
ह्मापिलोभाद्गमितोयुवयेति ॥ इत्यमनेनमे-
गलपद्येन कामदेवविजयमुखेन रसराजस्यंष्ट-
गारस्यस्वरूपवर्णनेकृतमिति ध्येयम् तथा-
च कामिभिरिति पदेन कामिनश्च कामिन्यश्च
कामिनश्चिति पुमान्स्त्रियेत्येकशेषसमाससम-
र्थितेन नायकनायिकाद्वयपालम्बनविभावोक्तिः
तथा रतिपरिमलबन्धुरिति साध्यमानप्रमोदश्-
चित्तविमेषाणाभ्यामहीपनविभावोक्तिः कामि-
नीकेलिवन्धुरिति विहितमवतनमोदश्चित्तवि-

हित सकलमेव इति च विशेषणत्रयेण न भावकश्च
नम् मकरकेतुरिति मोहनस्यैकहेतुरिति विशेष
णभ्यां व्यभिचारिभावोद्देश इति विभावानभाव
व्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्ठातिरिति भरतमुनिक
थितलक्षणसौख्यादस्य रसराजस्य रामे सस्यमि
ति तथा च आलंबने नायकाः सुंदरिणाद्यास्तु
नायिकाः चन्द्रचन्दनैर्लेख्यरुतायुदीपनमतम्
भूविज्ञेयोकदाक्षाद्याश्रुतभावाः प्रकीर्तिताः नि
वेदमराणालस्यजगुप्साव्यभिचारिणः स्थायी
भावोरतिः यणमवर्णेयं चिस्सदैवत इति कामस्य
स्वयं शृंगाररूपत्वादिस्सदैवत इत्युक्तिरनवद्येति
तथा च शृंगारलक्षणग्रन्थान्तरे रस्य देशकला
कालवेशाभोगादिसेवनेः प्रमोदात्मारतिः सेव
युनोरन्योन्यरक्तयोः प्रकृष्टमाणाः शृंगारो मधु
राङ्गविबेष्टितैरिति अत्र च शृङ्गारस्यादिविधतेपि
विशेषणीभूतालम्बनाद्युपकरणसामस्यात्
भोगात्मक एव तावद्भेदः यद्यपि विप्रलम्भस्या
तिशयेन च मकारकारितं सहृदयेषु दृश्यते त
थापि शास्त्रादौ मंगलस्य कर्तव्यतया यथैव नि
बद्ध इत्येभेदनिर्मुक्तमविष्मतीति तावदात्ता
म् एतद्भयलक्षणवयथा दर्शनस्पर्शनादीनि

निषेवेतविनासिनौ यत्रानरक्तावन्तोत्सम्भोगो
यमदाहृतशतं तथाभावो यदारतिनामप्रकर्षम
धिगच्छति नाधिगच्छतिचाभीष्टंविप्रलम्भस्तदो-
च्यतशतं पतद्देदनिर्दृष्टांवात्रेवायतोस्तुल्यवम
विष्णोतिने हायस्तम इत्यंकायात्मभूतोभावा-
धनीरसधनिश्चात्रनिर्दृष्टः इदमिदानीनिर्दृष्ट
ते कायात्मभूतस्वरसादिधनेः शब्दाद्यौवाक्सा-
भ्यत्ररभोगायतने तौचेच्छद्दार्थं दोषेरात्मभूत
रसापकर्षकैः ऊहनाडादिभिरिवम्भूतोशब्दा
द्यौगौश्वरसोत्कर्षकैः शौर्यसौन्दर्यादिभिरिव
माधुर्यादिभिः पुष्टोतदाकायात्मभूतो रसपक
च्छत्रराजभागीति तथाचयेरसस्यागिनोधर्मीः
शौर्यदयश्वात्मनः उत्कर्षहेतवस्तेसु रचलस्थित
योगुणा इति अस्मिंशुपद्येष्टंगारोचितरचनानिव
न्यनाच्छद्दार्थगुणसौष्टवेनचष्टंगारराज्यमवि-
स्मिन्नमेव तथाचमूर्धिवर्गान्नागाः स्पर्शा अरवा-
गौरणैलक्ष् अहतिर्मध्यहतिर्वी माधुर्यचटनात
येति अस्तिचात्र सिन्धुर्वन्युरित्यत्रस्पर्शानामूर्ध्व
वर्गान्नागामित्वं नचटवर्गस्यानामापिविधते रती
तादौरकारोपि द्रुस्त्वान्वितः रतेः परिमलस्य-
सिन्धुरित्यादौचमप्यमसमासवत्त्वमपिसन्धिसौ

एवं च मधुरचनावापकमिति शब्दार्थगुणवत्ते
नास्य श्लोकस्य रसोपपत्तौ धैर्यशौर्यसौन्दर्यादि
गुणशालिन आत्मन इव सङ्ख्याचाये जायते इति
शब्दार्थालंकारः पुनर्विनयसदाचारहारा
दयश्च शोभाहेतवो यदि भवेयुस्तदा काव्यशरी
रिणो नितरामत्तर्षः तथा चोक्तं उपकुर्वन्निर्ते
सने येद्गुदारेण जातचित्तरागादिव दलकारास्ते
न प्राप्नोपमादय इति जातचित्तराग इति न लल सदै
वेतदपेक्षादृष्टं हि शौर्यधैर्यसौन्दर्यादि युक्तावा
लंकाराणां अत्रापि लोके सर्वोत्कृष्टशो
भायुक्ताः सर्वमूर्धसु विराजन्त इति तस्माद्दिमे
सति नितरामत्तर्ष इति स्थापितम् तथा चात्र वा
दिवि मतिस्त्वेतत्स्यापनामस्मत्ताचायेति ब्रुवा
रूपकादिरलंकारस्तस्यामेवैवदयोदितः न का
नमपि निर्भूषणविभातिव निजानतम् इत्यर्थालं
कारवादिनः अत्र शब्दालंकारवादिनः रूपका
दिमलंकारबाधमावेक्षते परस्वप्राप्तिर्ज्ञाच
व्युत्पत्तिर्वाचावाच्यन्यलं कृतिम् तदेतदाहुः
सौशब्दान्तार्थव्युत्पत्तिरीदृशीति अत्र सिद्धान्तः
शब्दाभिधेयालंकारभेदादिदृष्टं दयंतन इति
तस्माद्दहूत्तर्षहेतु तथा दयेलंकाराय दिभवे

पंसा
वि
५

युक्तदास्यनितरोसर्वत्रजयइति सापरिपाठ्य
त्रयतोपननेव तथाहि अत्राद्यालंकारको
कानप्रासादः तस्यचसामान्यलक्षणपूर्ववि
शेषलक्षणयथा वर्णसाम्यमत्र प्राप्त्येक
वृत्तिगतोदितोसोनेकस्यसकृत्पूर्वपकस्याप्यस
कृत्परइतिरसाद्यनगतः प्रकृत्योन्यासोनप्रास
इतितावत्सामान्यलक्षणं तद्विशेषलक्षणंच
ल्लेकवृत्तिगतोदितेति ल्लेकाविदग्यास्तद्गतेस्त
द्वाधितसदृशः अथवाल्लेकागृह्यालयस्याः प
क्षिणउच्यते तेषांहिप्रार्यदिर्भाषितमिति त
त्सादृश्येनल्लेकानप्रासस्तदेतदाह सोनेकस्य
ति अनेकस्ययंजनसमुदायस्यसकृदेकवारंसा
दृश्येल्लेकानप्रासइत्यर्थः तथाचसिन्युर्बन्धु
रित्यत्र नकारधकारसमुदायसादृश्येल्लेका
नप्रासव्यनक्ति अत्रैवच मोदः प्रमोदः केतुर्हे
तुः सेवः देवइत्यत्र एकस्याप्यसकृत्परइतिवृ
त्त्यनप्रासचटनापि युज्यतएव तथाच वृत्तिर्नि
यतवर्णगतोरसविषयोव्यापारः एकस्यापिश
ब्दादनेकस्यव्यञ्जनस्यासकृद्विबद्भक्तोवासादृ
श्यवृत्त्यनप्रासः तत्रमोदः प्रमोदइत्यनेकस्या
केतुर्हेतुर्देवः इत्यत्रैकस्यादिः सादृश्यमस्तीति

सहः

हृत्यनुप्राससत्वेनात्रैकवृत्तनुप्रासयोरुभ
 योः संसृष्टिरिति शब्दात्मकशरीरसौष्टवं सं
 सृष्टलंकारेण व्याख्यातम् अथार्थात्मका
 नारशरीरसौष्टवं व्याख्यायते कामदेवः सि
 न्धुबन्धुरित्यादौ प्रकृता प्रकृतयोरभेदोपा
 णरूपकारेण मलंकारः तथाच उपमैव
 तिरोभूतभेदादप्येकमिष्यत इति तदिदं रूपक
 मत्र धर्मोपपन्नभावात्तिरवयवं केवलमिति
 च कथ्यते अनेकारोपणत्वात् रूपकमिति
 चोच्यते तथाच मम्मटाचार्यः मालातृ पूर्वव
 दिति मालोपमायामिव यत्रैकस्मिन् नृव
 आरोप्यते तन्मालारूपकमिति अनुयोश्चोभ
 योः शब्दार्थालंकारयोरन्योन्यनिरपेक्षतां
 सर्ग इति शब्दार्थालंकारसंसृष्टिरियमिति त
 दिदं पद्यं शब्दार्थालंकारालं कृतं सगुणं दोष
 रहितं व्यंग्यात्मा नुप्राणितं ससुदयानाम्
 तमकाव्यतया च सत्कारककारणसर्वोपरि
 वर्तमानं प्रीतयेत् यमनरत्रके विदाचिदा
 पन सत्यं व्यंग्यात्मजीवशब्दार्थगुणलंकार
 भूषितत्वात् ससुदयाद्वादकोयं श्लोकः परंतक

पेसा
वि
द
६

थितपदाख्यदोषहृषितत्वात्सर्वथाविशीर्णश्रा
यः तथाहियथासर्वतः स्वभावमधुरेलावणेण
पेतंशैर्द्यादिगुणभरितंहारलताघलंकारालं
कृतंचशरीरमकस्माद्दितम्भित्रंसमन्तात्सन्
ष्मसर्वथान्नाचिततांपुरुषस्यसाधयति तथा
विहितभवनमोदशतिविहितसकलसेवशति
चविहितेतिदिरुपातेनामकथितपदाख्यदो
षा. षेणसर्वपद्येसन् नौचित्यमावहतीति तत्रेसा
समर्थनंविहितसकलमेद. इत्यत्रविशेषेण
धिकेनहितः सर्वथोपकारकोभवनानोमो
दोयेनेतिव्याख्येयम् सर्वथोपकारकत्वेचा
नन्दाख्यानवंगिकफलपूर्वपारविकानंर
हेतुपुत्रप्रसूत्यादिलाभात् अनेनैवाशयेन
विदितभवनमोदशतिकेचित्यदन्ति विदितो
नुभूतपवनतवर्णनीयोभवनमोदोयसेति
सर्वमनवधम् इत्यस्यालीपुलाकादिन्याये
नालंकारादिनिर्णयोपेयिवोधः प्रत्यविस्त
रमयात्तस्माभिर्विरम्यतेविस्तरतः संक्षेपतश्चा
शक्यनिरूपणपदैषपंथाशति हतंचात्रमा
लिन्वाख्यंतथावतल्लक्षणम् ननमयययुतेयं

अस्तिप्रत्यहमर्थितापहरणः तेमेक
दीक्षागुरुः श्रीकण्ठार्चनतत्परोभवि
चतुष्पदेः कलानां निधिः संगीतागम
सत्यमेव रचनाचातयच्छामणिः प्र

पंसा
वि

एवातः कविशेखराचितपदः श्रीज्योति
रीषाः कृती २॥

श्रीज्योतिरीशो ज्योतिरीशाखः कृती पण्डितो भु
विप्रख्यातो स्तीतिस्वनाम प्रस्य कृदन्वदति यप
पि आत्मनामापुरोर्नामनामाति कृपाणस्य च
श्रेयस्कामो न गृहीयाज्जेष्टपत्नकलत्रयोरिति
स्मृतिवाक्यादात्मनामानवदनमश्रेयस्करमि
तिकथं तदनवदने च स्मृत्यनभित्तत्त्वमिवास्पृभा
तितथापि शपथादिलाचवावहकर्मणि वैत
दनवादप्रतिषेधो नाम्नरेति निषेधः स्मृत्यभिप्रा
यः परथा कल्पं कीर्तिशरीरमित्युक्तः कवयः
स्वनामकीर्तनं विना कथं स्मरणं वेलायां प्राण
लोकां च शमयुरिति नियंतं शास्त्रादौ स्वनाम
मिति न कीर्तनं कथं च नापि दोषशंकेति नामादौ च
श्रीपदं स्वस्यान्वचिन्तानिरासार्थं तथा चान्या
भिलषणीयचिन्तारहितत्वादेतदेकपरतया
स्वैक्यैः सम्यक्ते धनितम् प्रत्यहमिति प्रत्यहमन्
हं नतपर्वदिनापनेष्टा कदर्थनया अर्थिताप
हरण इत्यस्य दारचेताः अनेन च विशेषणो न स्व

नमनुवदं

स्मिन्नात्रियजातितेधनयतिदेमेतिसर्वथा
 सर्वेषां देममेवकर्तव्यमिति धैकदीक्षामुख
 नियमः मन्वादेशोवातत्रगुरुः स्वयंततत्ततः
 परानपितथाशिक्षयत्रिरथः श्रीकंदार्चनत
 त्परशतिशिवार्चकलग्नः तत्परेशसितासक्तावि
 त्पमरः इत्यनेनपरमेश्वरोपासकतादपिस्व
 स्मिन्नात्वंद्योतयति तथाचतष्पष्टेः कला
 नातिधिरिति पतङ्गपयोगिबाह्यान्तरकला
 भित्तत्वेकथितम् ताश्चोद्देशमात्रेण तावच्छेव
 तेजानुसारेण कथ्यन्ते गीतम् १ वाघं २ नन्दं ३
 नासे ४ आलेखं ५ विशेषच्छेद्यं ६ तंडलक
 सुमविकाराः ७ घृष्णाक्षरेण ८ दशतवसना
 गीरागाः ९ मणिभूमिकाकरणम् १० शाय्या
 रचना ११ उदकवाघमदक १२ संचा
 तः १३ चित्रयोगाः १४ माल्यग्रथनप्रकाराः १५
 श्रीर्षापीडनरचनम् १६ नेपथ्ययोगाः क
 लपत्रभंगिः १७ सौगन्धिकम् १८ भूषणयो
 जनम् १९ इंदुजालम् २० कौमारयोगाः २१
 हस्तलाचवं २२ शाकाष्टपभक्तचित्रविकाराः
 २३ पानकरसरागासवयोजनम् २४ सूचीक
 र्म २५ सूत्रकीडा २६ वीणाडमरुकवाद्यानि २७

पेसा
वि
८

मोगान्धिकम् १८ मूषणयोजनम् १९ इन्द्रजालम्
२० कौमारयोगाः २१ हस्तलाघवम् २२ पाकास्य
भक्तचित्रविकाराः २३ पानकरसरागासवयोजन
म् २४ सूचीकर्म २५ सूत्रक्रीडा २६ वीणाडमरुक
वाद्यानि २७ प्रहेलिका २८ प्रतिमानिर्माणम् २९
वसनयोगाः ३० यत्किंचित्सूक्तमयश्रयातिता-
दावनम् ३१ नाटकाख्यायिकादर्शना ३२ समस्ता
मूरणम् ३३ पट्टिबाणवेत्रविकल्पाः ३४ तर्कक
र्म ३५ तलकर्म ३६ वास्तविद्या ३७ रत्नपरीक्षा ३
धातुमारणशिक्षा ३८ मणिरागज्ञानम् ४० आ-
करज्ञानम् ४१ हस्ताधुर्वेदज्ञानम् ४२ मेघजुकूट
लावादियुद्धविधानम् ४३ शुकशण्डिकादिप्रला
पनम् ४४ उच्चाटनम् ४५ केशमार्जनकौशल
म् ४६ अक्षरमूढिकाकथनम् ४७ स्नेहितक
विकल्पः ४८ देशभाषाज्ञानम् ४९ पुष्पशक
टिकाकरणम् ५० निमित्तज्ञानम् ५१ यंत्रपुत्रि
काज्ञानम् ५२ मानसिकमूक्तप्रश्नक्रिया ५३
अभिधानकौशलज्ञानम् ५४ बन्धोत्तानम् ५५ क्रि
याविकल्पाः ५६ व्यलितकयोगज्ञानम् ५
वसुगोपनम् ५७ दूतविशेषाः ५८ आकर्षण
क्रीडा ५९ बालक्रीडनकानि ६० वैनायिकज्ञा

नम् ६२ वैजयिकज्ञानम् ६३ वैयासिकज्ञानम् ६ ४
 इत्येवंशैवतेत्रेणचतुष्पाष्टिः कलाग्रम् उद्दिष्टा
 भार्गवमतादितायनो धुनाचताः ॥ स्वर्गसारम्
 तीर्त्तम्पुन्यशेषज्ञानयेपुनः प्रबोधयितमासाया-
 उपयोगोस्मितततः ह्रावभावनेतनम् १ वैशी
 वेणतालगोमृत्तमुरुजादिवाद्यम् २ स्त्रीपुंविष्णु
 यनेषष्पालंकारसंचरना ३ अनेकरूपाविर्भा-
 वना ४ शष्पास्तराणदिपुष्परचना ५ घृतादिक्री-
 डाजयः ६ अनेकासनसंघानेनरतिज्ञानम् ७ म-
 करन्दासवमघादिनिर्माणम् ८ वृणादिशल्प
 निह्नरणम् ९ सरसनौरसहीनाधिकरसादिना
 न्नयोजनपाकक्रिया १० वृक्षप्रसूनादिरोपणपु-
 ५ ष्पफलव्याकरणकालिकपुष्पफलोत्पादना
 ११ पाषाणादिधातुकरणतन्मात्रज्ञानम् १२
 सर्वद्रविकारकरणं १३ धातोषधियोजनम् १ ४
 धातुसंकर्यपार्थक्यकरणम् १४ धातादिसंयो-
 गापूर्वज्ञानं १५ द्वात्रिनिर्माणम् १६ शस्त्रसं-
 धातुविज्ञेपादोपादादिविन्यासज्ञानम् १७ आ-
 वातसंघाताकृष्टिपूर्वमल्युद्धम् १८ शस्त्रासय-
 नादिनालक्षणातनम् १९ वाद्यसंकेतेनव्यूह-
 चना २० गजाश्वरथगतिपुद्धम् २१ देवताप्रस-

१२०

पंसा
वि
५
९

त्रतापादकमुद्रानिर्माणम् २३ गजासादिसार
एतद्विनिर्माणा २४ मृद्गाण्डनिर्माणम् २५ काष्ठ
भाण्डनिर्माणम् २६ पाषाणभाण्डनिर्माणम् २७
धातुभाण्डनिर्माणम् २८ चित्राद्यल्लेखने २९ तडा
दा गवापीप्रासाद्युचितभूमिसमतानिर्माणम् ३० च
दीवाद्ययंत्रादिरचना ३१ ह्रीनमध्यादिरंगक्रियया
नेकरंगसाधनम् ३२ जलवायुप्रियोगनिरोधा
दिनाष्टर्वनिर्माणम् ३३ नौकारणादियाननि
र्माणम् ३४ सूत्रादिरत्नकरणम् ३५ सूत्रयुता
दीनान्तनवस्योर्ध्वः करणादिविचित्रपटादि
निर्माणम् ३६ रत्नगतवेधादिसदसर्जनम् ३७
सुस्रुतत्वादियाष्टात्मज्ञानम् ३८ कविमस्तुंगर
त्वादिकरणम् ३९ सुणीयलेकारनिर्माणोत्ते
जनम् ४० चर्मसादेवादिविधानज्ञानम् ४१ पंथे
गचर्मनिस्सारणज्ञानम् ४२ वृत्तानेडग्यस्पद
र्थादिनिर्माणज्ञानम् ४३ कंचुकादिसीवनज्ञान
म् ४४ जलादिषुवाक्तादितरणम् ४५ गृहभो
डादिमार्जने ४६ वसादिधावनम् ४७ क्षरक
मज्ञानम् ४८ तिलमांसादिस्त्रेडनिकासनम्
४९ वृत्ताद्यरोपणेसीरासीराधाकर्षणम् ५०
चित्तरत्नकसेवाज्ञानम् ५१ देववेष्टणादिपा

३ निर्माणां ५२ कवपात्रादिकरणम् ५३ जलसे
 सेचवसंहरणज्ञानम् ५४ शस्त्रास्त्रनिर्माणम्
 ५५ वृक्षाश्चगजोत्पालना ५६ शिशुरक्षाधार
 णक्रीडनज्ञानम् ५७ अग्रगण्यसारेणताडनम्
 ५८ नानादेशवर्णज्ञानम् ५९ ताम्बूलस्वेदा
 दिरक्षाप्रकारः आदानज्ञानम् ६० प्रतिदान
 प्रकारः ६१ आशुकारिता ६२ कार्यान्सारेण
 चचिरकारिता ६३ इतिभार्गवमतेनचतुष्पष्टि
 कलानिरूपणम् अत्रचतुष्पष्टेः कलानामित्य
 ३ विशेषपदस्यबद्धतेपिचतुष्पष्टेरितिविशेष
 णपदस्यैकवचनं विंशत्याद्याः सदैकतेसर्वाः संख्येय
 संख्येरिति लिङ्गानुशासनाच्चविशेषावहमिति
 बोध्यम् ॥ संगीतेति संगीतागमोगान्यवीर्य
 उपवेदः तत्रयानिसत्यमेयाणि प्रमेयाणंचस
 त्तैकोतकिहृदयाह्लादकत्वं प्रमेयाणिचनाद
 यामायाः पदार्थास्तेषांयारचनालघुगुरुमा
 त्रसंयोजनवियोजनलक्षणा रोहावरोहादि
 निर्माणानितत्रयश्चात्मैयपरस्परानाश्लेषलक्ष
 णंतत्रचूडामणिलक्षणाज्ञानचतुरस्तत्रिस्तान्
 इत्यर्थः संगीताय भित्तस्यात्रपञ्चप्रायत्वादि
 त्रिचूडामणिरिति भरेणोश्चर्भणितिः तथा

पंसा
वि
११

३०

चोक्तं संगीतशास्त्रार्थरमानभिज्ञः प्रमान्यः सु
स्त्रविद्याण्हीन इति नन्दिकेश्वरकारिकासु भरते
येन ज्ञाननिशासु सन्कार्यसंगतम् तेनरः पञ्च
जन्मत्वात्पशवः कीर्तितामया इति अस्यासु विद्या
या अनेकसरणिभरितत्वेन उरवगाहता न्किय
दिवलिख्यते इति दिमात्रेणोद्देशः श्रूयतां नादश
सुस्तरालयाविधिगुणवर्गालयास्थानकाञ्चालो
कगमनासु तालरचनाज्योतिष्कलामूर्च्छनाः पुं
रागाः सवसनरागललनायन्त्राणि शब्दरसारे
षान्तभरासु यत्र नृपते तत्स्थानकं पातवः ॥ दि
ग्रामर्षिरंवीद तत्पारलोकाशत्रिबाणनिधि
सेतापेचविधुनिशाकारदृशो मासासु चंद्रः प्रा
शी तस्मात्पेचकृतिस्ततो ब्रुवदना न्यग्रिषु मा
सादिशो तोषी इत्यमवेत भेदकलनामेषा क
लाकोविदाः अत्राप्येकेन भूयति प्रति संगी
तांगो देशेनाशीर्वादः द्वितीयेन तेष्वा मंगानां सं
ख्योद्देशः तथा च मोन्टपते तत्स्थानकं वीयुष्मा
न्यातयत्र स्थानकं नादादयो दिगादि संख्योपा
लदिता भवेतीति तत्र नादादि गिति दश १०
ग्रामाभामेति त्रिसंख्याः ३ स्तराः ऋषीति सप्त सं
ख्याः ७ लया रवीति द्वादश १२ विधिगुणा इंद्र

निवतर्दशसंख्याः १५ वर्गास्तत्वेतिपंचविंशतिः
 २५ आलयाः शरेतिपंचसंख्याकाः ५ स्थानकाः
 लोकेतिविंसंख्यः ३ आलकाः आशेतिदशसं-
 ख्याः ९ गमकाः मुग्रीतित्रयः ३ तालाः बाणो-
 तिपंच ५ रचनानिधीतिनवसंख्याः ५ ज्योतीषि-
 त्तेतिविंसंख्यानिति ३ कलाः पंचविधुइतिपंच
 दश १५ मुख्यनानिष्ठाकरदशविधि एकविंश-
 तिसंख्यः २१ पुराणाः पुरुषरूपागमासाइति
 षट्संख्याः ६ सवसन्नरागललनाइतिवंसता-
 ल्यरागेणतल्लनयास्वस्वसीभिश्चसहिताः ३-
 ति तत्रवसन्नरागशुद्धइत्येकसंख्यः तल्ललना-
 चशशीतिपकसंख्यापुरुषषड्भागमध्येचहिंदो-
 लाख्यरागेविहायभेदवरागादौनोपंचानोपत्ये-
 केपंचभार्याइतिपंचविंशतिसंख्यायाइत्याह
 पंचकृतिरितिपंचकृतिश्चसमद्विधातइतिनो-
 त्थापंचविंशतिः यंत्राणिमुन्नवदनानीतिव-
 स्त्रिमुखानिवतः संख्यानि ५ शास्त्राग्रिरिति ३
 यः २सामासाइति षट्दोषादिशइतिदशान्
 त्रभराइतिमुग्धाशुत्वारः ५ मुग्धेषांनामोदश
 तत्रतत्पुरु नारदकाशपाख्यासुयोगामाः

पंसा
वि
॥

निषादघ्नभगान्धारधुमप्यमपेवताख्याः समस्त
रासेत्रीकंदोमिताः कलाकलावनी सूर्यप्रभाम
गधिकासरास्फुरनीविस्फुरनी तोमला तोतिला
मोदाविमोदाज्जालेति द्वादशलयाः मधुरः स
स्वरोज्योतिः सामुद्रः तामसो राजसः सात्विकः
तीक्ष्णो भैरवं शुद्धशेखरो ननः कमलज्योतिर्क
करोडमर इति चतुर्दशविधिगुणः पवसः पव
नोपनायकः पितामहश्च नृशिखः स्वशक्तः वि
शक्तः कर्माक्षः धूमनिस्तनैः कौमारः नागरा
जैदः वैरावः विराजकः डरध्वजः गजमुखः मू
र्षकणीः बालवृत्तः भीषणो गगनाकारः तै
लाशः आमिषप्रियः मेघसेनः इरावतः हस्तिक
णिः गजकर्ण इति वर्गाः पंचविंशतिः वज्रपा
रिणी चक्रपारिणी चर्चराहंसनादिनी पुन्युमारा
इति श्रालयाः पंच भूभवं स्वरिति स्थानकत्रयम्
भारती ब्रह्मवादिनी भास्वरा कालिका गजना
दिनी कंकालभैरवी राजतिलकयोगिनी मा
राकालशोकरी स्ततिरिम्बालोकादशदेवमनु
षराक्षसा इति गमकास्तयः चपुटः चंचुपुटः
धुन्युकर्तृप्रतालः गंजन इति तालाः पंच श्रीः

द्वीः द्वीः द्वीः द्वीः द्वीः द्वीः द्वीः द्वीः द्वीः द्वीः द्वीः द्वीः द्वीः द्वीः द्वीः द्वीः
 ज्योतिः पेंदवी नागरिका इति ज्योती विधीणि ॥
 रात्रिः नागावर्मा पेंदवी गोकर्णी कपालमालिनी
 काश्यपी गौरी नृमंडा मस्माकं काली विपुला चंडिका
 पहागुं करी इति कलाः पंचदश चक्रबला कमला
 भारती गंडिका नरभैरवी कालपाली द्राक्षिनी वारा
 ही चोरिणी हंसनादा गोनादा सिंदमादा परावती
 जितेंद्रिया मंदगवी वीथी चंद्रप्रभा चूडाशंखा वाज
 पेया गोपा तो मरादी इति मूर्कनाथकविंशतिः
 भैरवरागा परपर्यायो मालवरागः सालकोशरागः
 हिंदोलरागः दीपकरागः श्रीरागः मेघराग इति
 रागाः षट् पञ्चसहस्रपंचगुणान्तरयथा रक्तवर्णश्च
 तर्वाह्वको बालाण्यैतिकः शान्तगी नो भैरवेत्य
 पराख्यो मालवो मत्तः १ दिने शोदिभजः दशोवा
 लासी वह्निणी श्रुतिः द्वितीययामगानश्च माल
 कोश उदीरितः २ वैश्वस्ववातिकश्चि शोदिहक्का
 पि विमानगः तृतीययामगानश्च हिंदोलाख्यः
 प्रकीर्तितः ३ स्वलाभः पैतिको बलरात्रियो वे
 दपादकः त्रिमखो व्याघ्रगस्त्ययामगानश्च दीप
 कः ४ स्रुतः कहात्मा विप्रश्च चतुर्वाहश्च वाजिगः

पंसा
वि.
१२

श्रीरागइतिविख्यातोरागेषुमपुरोहितः ५ विधातः
कपिलः मृदश्चतुर्वङ्गो गजाननः गजगोदशावा
द्मृमेचरागस्तुराविगः द राविगइतिरागौगीयत
इतिराविगानश्मर्थः अत्रपंचमस्यश्रीरागस्यविशेषः
षः श्रीरागसहजोरागोवसंतः मृदजातिकः तस्य
भार्यादत्तसतानाम्राचैषाविविक्रमा अथैषां ष
डागाणंभार्याः भैरवी पूर्णनाटा मंगली सैन्धा
वीसिंहनादेतिभैरवरागभार्यापंचकम् वैराजिका
धनासी गूर्जरीललिता मलाररागा इतिमाला
कोशभार्याः ॥५॥ केदारगौटोकार्णटीभीमक्रा
नामागभीभीमादी इति दीपकभार्याः ५ धीसा
दिणोब्रह्मवदना रामकरीचुटप्रभाश्रीभामा
इतिश्रीरागभार्याः ॥५॥ मेचपणीचटाटोपावा
तवेगागजानना मेचराजीतिमेचरागभार्याः ५
रावणनारद तमुरकाशपयानिचतारियंजाणिक
लमपुवताराः शब्दासयः मपुवललितकान्तस
चोषपेयंसागरगंभीरात्पारसाः षट् वेदचोषस
मंसशिरश्चालनेचुम्बितकेटं तारं पंभेरीनादोष ता
मंक्तागसरेषसनाभंरुगालसुनं गदंभरावंका
कस्तनमितिदशादोषाः पाणिपादगात्रशिरो

भेदभिन्नतयान्तत्वेन च त्रयोऽर्थेति संक्षेपः कविशोखा-
 रचितपद इति कविभिः शोखैः करणभूतैरर्चि-
 तपद इति कविराजत्वं स्वस्मिन्कवितम् कविशो-
 खरचितपदत्वाच्च कविशोखर इति च खनामस्तु-
 वितम् अस्मिन् पदेषु पदैकदेशप्रयोगः पदसम-
 दायेषु च पदप्रयोगः भोमोभेमसेन इति वत् भा-
 मासत्यभोमेत्यादियच्चेति पुरतो सावेव प्रयोक्त-
 तिनैसर्गिकीति कथिता कविशोखरेणोति च त्वं
 शाहलविक्रीडितम् तथा च सूर्या १२ श्लो २
 सजस्तताः सगुरवः शाहलविक्रीडितमिति
 सूर्याद्वादश १२ अस्याः सप्ततत्तस्य सूर्याश्च
 द्वादभिः सप्तभिश्च यतिमादित्येः गणप्रस्ता-
 वस्यायम् ५५५॥ ५५॥ ५५॥ ५५॥ ८ । अथ गुणदो-
 षवर्णनम् शौर्यस्तवेत्तपादीनां शाहलक्री-
 डितं वरम् विच्छिन्नपादं पूर्वाधेहितीये च सुमा-
 सवत् शाहलक्रीडितं भाति विपरीतमतेयम्
 मिति अस्ति चात्रादितो यार्धे संगीतागमेत्या-
 दोदीर्घसमासवत् तथा आद्यं ताकारविरहा-
 त्पार्थनेचाविसर्गतः शाहलक्रीडितस्यास्य ह-
 प्रतेवोपलभ्यते विसर्जनौयस्योत्वेन पदैर्नि-
 मुनैविव शाहलक्रीडितं याति पादे सार्धमा-

पंसा
वि
१३

तामिवेति कथितं गणदोषसत्त्वं विरहाभ्यां पद्यमि
दं सर्वथा कविकाव्यत्वं भजते इति २ इत्येख
तमनृपसंबन्धवदनस्वग्रस्य प्राचीनमतसंदो-
पदृष्टत्वात् उक्तं घोटयति दृष्टेति मन्मथतंत्रमद-
नाचार्यसिद्धांतः तंत्रप्रधाने सिद्धांते इति नानार्थ-
केशात् ईश्वरमतम् साक्षात्प्रादेव प्रोक्तं शा-

दृष्टुमन्मथतंत्रमीश्वरमतं वात्स्याय
नीयं मतं गोणीपुत्रकमूलदेवभणि
तं वागीशवाक्यामतम् श्रीनेदीश्वर
रन्ति देवरचितं दोमैदविद्यागमं तेना
कल्पितं पंचसायक इति प्रीतिप्रदः
कामिनाम् ३॥

समतम् वात्स्यायनीयं वा-
त्स्यायनाख्यवत्समनिपुत्रमतं असौ हि सूत्रका-
रः यदादिमं सूत्रमिदम् सर्वे एषी वेणीबन्धमो-
दो मोक्ष इति गोणीति गोणीना श्रीमनिपा-
त्री तस्याः पुत्र इवानुकेणो योमूलदेवः शिष्य
स्तस्य मतम् पुत्रकेतनकेपायांकन अथवा गो-
णीपुत्रकोपि मनिपत्वी पुत्रपतदात्तया प्रसिद्धः
अस्ति च विषयवशेन मनिपुत्राणां मातृनाम्नेव के-

विद्यपदेशः यथा कौण्डिन्य इति कुंडिनी पुत्रः
इत्येव गोणी पुत्रकेति संज्ञायाम् कनूतस्य मूलः
देवस्य च भणितं तदंशं सुवागीशस्य वागीश-
स्य राख्यस्य कवेरथ वातृहस्य तेः श्रीनंदीस्य रोने-
दिना मागणमख्यः इति देवश्चरमयति देवान-
धरेषु तर्पणेनेति इतिः सचासौ देवश्चेति तिक-
कृतौ च संज्ञायामिति तिक येन देवपितृ तर्प-
णार्थं गोमेधेष्वारब्धेषु प्रत्येक चर्मसु चोपधुप-
रिस्थापनार्थं मूर्तिषु तत्कृतविंडपातजले
न चर्म एव तीना म्नी परमपावनी नदी प्रवह-
तीति पुराणप्रसिद्धिः ते मंदो नाम यासां शि-
ष्यो येन तदपासनां कृत्वा तदंशं ते ज्ञाते तस्मा-
द्वरेलब्ध्वा सर्वतत्कृतं संदिग्धमिति ख्यायिका-
विदः तस्य विद्यागमस्तत्प्राक्तं देमंदं मेजया-
ख्यं शास्त्रं तेनेति का विशेष एव परपर्यायेण-
श्रीज्योतिरीशेन कविना पंचसायक इति ग्रंथोक्त-
स्त्यतः तत्र पंचसायकाः सर्गस्थानीया यस्या-
सौ पंचसायकः कामोपचारसाधकतादस्य
पंचसायकेति नाम धृतं कविना माजानीता-
नेनाज्ञातं कामतत्वे ज्ञायते ज्ञातं वा वर्धत इति-
कितं सौ ग्रंथः साक्षात् कामपवनकामोपकरण

पेसा
वि
१५

साधनमिति साधनसाध्ययोर्भेदेपंचसायकेति श्रु-
थनाम अथवायथापंचभिः सायकैः कामोज-
गदशयति तथा नेनापीति सायकस्य च यथाशी-
घ्रं लक्ष्यभेदनेमेव फले तथा स्यापीति शीघ्रसा-
धनत्वमस्य सूचित इति शब्दः प्रकाशशीघ्रमेव
फलसिद्धेरसौ सर्वत्र प्रकाशो भविष्यतीत्यर्थः
इति हेतुप्रकरणाप्रकाशादिसमाप्तिश्चित्ययेष
मरः अकल्पतेति च हेतुणि जेतस्य कृपेः कर्म-
णि प्रयोगः कल्पयिष्यमाणस्यापि अकल्पते
त्यतीतनिर्देशः सौकर्ययेतनार्थः यथानममे-
देकल्पमपि तदुक्तमिति सौकर्यशीघ्रता च यो-
नयति आशंसायां भूतवच्चित्तुः आशंसा-
चात्र भूतप्रयोगदर्शनादेव कुर्वीच्छोपीना आ-
शंसेयधराहं निबद्धकल्पो भव तदेवाकल्पते
ति भूतक्रियादर्शनादाशंसात्रयं गति अथच अ-
कल्पतेति कल्पशब्दात्करोत्यर्थेण चियणप्रयो-
गेयमर्थः असांपंचसायकाख्यायेथः कल्पो
क्रियत आकल्पतेति यथाकल्पस्तत्तदसादियु-
क्ति साधितो योवनायुष्मादिकारकत्वाज रतो-
पितरुणा न्कालास्यान्तर्गतानपि वायुष्मतः करो-
ति तथायमपीति अथवाकल्पः कल्पवृक्षोक्ति

यतेति यथास्वनिवासितः कल्पतरुस्तदस्मात्
 तादिदानेनसखिनः करोति तथासावपि भूलोक
 वासिनस्तत्तत्प्रयोगसेवनेनसखिनः करोतीतिप्र
 मौचकामिनांप्रीतिप्रदइतिस्पष्टं व्याख्यातेव प्राग्व
 दशपिकामिपदेयोन्यम् ब्रह्मविस्ममहेषानोप्री
 तयेइदंशास्त्रेभवतिप्रियोपोहान्प्राप्तिः इत्य
 मनेनसंबंधविषयाधिकारिप्रयोजननिरूपणमा
 धिकृतं प्रोच्यम् तथाहिसंबंधोत्रदिव्यादिव्यतया
 प्रलेनेकांतिकः कल्पादिसापत्तंविषयः अधिका
 रीकामीप्रयोजनेपरमाह्लादइति॥३॥॥॥

तत्रादावेतच्चासावतरणपीठभूतना
 यकलक्षणम् सावारः करुणादेरुत
 कृतमतिदीतावदाताशयः काम्यः का
 मकलानिधिः प्रवचनः सीणमतः सु
 दयः आप्त्तोनीतिपटुः दामीवकृतकी
 मूरः ऊलीनोयुवा संक्षेपादिहनाय
 कोतिगदितः संगीतशिवानितः ॥४॥

इत्यसंबंधादिरूपेणप्रकरणपीठिकांठफीकृतप्र
 करणमारभमाणः शृंगारसोभयाश्रितत्वेनसुखी
 कटाहंन्यायमाश्रित्यादौलघुतयानायकलक्षण

पेमा
वि
१५
१३

मस्यापयति साचार इति देशकालावस्थोचितस्व
र्णप्रमथर्मपालनमाचारः तत्सहितः साचारः क
र्णशयः करुणाद्रचेताः कृतमतिरितितत्कालप्र
हिणीमतिरितेवलक्षणा मति साधितसाध्यः दातो
दारचेताः भावेभावेपि देयाभावगैदार्यं अवदाता
प्रयोविशुद्धहृदयच्छलापननेषीत्यर्थः प्रवचनः व
चस्य मधुरत्वं सत्यत्वं प्रकर्षः काम्यः कामार्हः कामा
यप्रभवतीति कृत्या तस्मै प्रभवतीति यत् सान्निचोक्तं
विशेषणयुक्ता अपि केचित्स्त्रीवभेदायेसीसम्भवे
शिथिलशक्तयो भवतीति काम्य इति विशेषणम्
सीर्णमतोभीष्टो रक्तचेतानविरक्त इत्यर्थः आलो
धनवाननीतिपटुः देशकालावस्थोचितारम्भो नी
तिः कस्मिन्देशे कस्मिन्काले कस्योच्यते वस्थायां
कथं वर्तितव्यमित्यनेन रूपारम्भे नीतिस्तत्र पटु रित्य
र्थः क्षमी सहनशीलः स्वकार्यसिद्धये परस्परं कुर
तामपि सहत इत्यर्थः ऊतकी अपूर्वनिदर्शनाति
र्माणाद्युक्ताया देवता प्रतिमास्तम्भसंघरादावे
तर्गमितनरादिना पूर्वदर्शना कथनादिकौतुकत्वा
नवानसीवैश्यापारणादिना च परवचनेन ऊतकेतत्वा
नवेतालपिशाचदेवतादिरूपधारणे वा ऊतकेतत्वा
हानिति उदाहृतचेदमजवानकीच केभीम आशि
तः सीसरूपताम् चिरेप्रच्छन्नरूपे भूदित्ययामाय

यानल इति संगीतशिक्षान्वित इति संगीतसंग्र
 गृहिष्या गानविद्यायाः शिक्षादेशकालादिभेदे
 न तत्तदागादिना गानेतेनान्वित इति अत्रचकरो
 एणशय इति केचित्पठन्ति तत्रचकरोणमय इति सु
 दपादेन भाव्यं परयावदाताशय इत्यनेन कथितप
 दाख्यदोषेण शाय्यतास्य श्लोकस्य समापतेतत
 श्चकरोणमय इति दयाप्रचुरः शब्दयेमयट्करो
 एणर्द्रदिति पाठश्चुतिर्विवादः संक्षेपादिति कथ
 नस्यायमाशयः अस्ति वनायकांतापस्यपतिवैश्य
 केभेदेन त्वावत्रैविध्यम् तत्राप्यनकूलदक्षिणध
 र्मशब्दभेदात्स्यपस्योश्चात्रैविध्यम् उत्तममध्यमा
 मधमेदेन वैश्यकस्यत्रैविध्यम् मानिचतरोपुनः श
 दपेवान्भिवत इति नष्टपल्लवमहेशः अन
 भित्तश्च नायकः पुनर्नायकाभासपवनष्टपल्ल
 एनामसावेतीति भेदनिरूपणमिह तावदि
 स्तरभयात्तत्रकृतमिति तावदास्ताम् परंतु कौत
 किं विनोदाद्यमेतन्न लक्षणं संक्षेपेणोच्यते। तत्र
 विधिवन्नाणि पीडनकाशीपतिः तथाचकन्या
 याः पितृदत्ताया गृहीतो विधिवत्करः येनासौ
 कथितो मर्ता ऊढं भपरिपोषक इति इति पतिल
 क्षणम् अतस्तेदलक्षणम् सत्यासपत्यानिरतः

सदावाच्यपरमलः सर्वकालारतोयः सोनकूल
 इतीरितः सत्तामिति यतिब्रतीयाश्च पंरा मख इ
 तिसर्वनाशो हतिमात्र इति पुचज्ञावः इत्यनकूलल
 दाणमसमहादेन यश्चैव बह्वीः पत्नीः प्रसेवते सह
 जप्रेमभरितो दक्षिणोऽप्यतिर्मतः इति दक्षिण
 लदाणम् आविर्भावितदोषोऽपि भूयो निवारितः
 नान्यसीसंगमं ज्ञायाऽसौ धृष्टः प्रकीर्तितः इति
 धृष्टलदाणम् भूयो भूयो परादोषिकपटेन सि
 येनिजाम् रंजयित्वा रतिगच्छेद्योऽसौ पाठ इतीरि
 तः इति पाठलदाणम् इति च त्रविधपतिलदाण
 म् अथोपपतिलदाणम् आचारज्ञानिकुघस्तपु
 रंधीणकलकथुत् असौ जारपुत्रधीक्तः प्राग्वत्
 प्रात्यंत सर्वगम् अमीषु च तर्षापि प्रात्यंत समान
 मेव प्रात्यंत विना नैतत्सिद्धिरित्यर्थः इति जारल
 दाणम् अनकूलदक्षिणधृष्ट पाठभेदेनासा
 वपि च त्रविध इत्यर्थः प्रागेव समर्थितम् अथा
 वैश्वकलदाणम् बह्वेश्वरोपभोगेऽपि तत्सिंया
 तियो नरः पुरंधीमनुयायाश्च वैश्वकोसाबुदी
 रितः इति वैश्वकसामान्यलदाणम् दयिता
 याः प्रकोपेऽपि रूपचारपरायणाः भूयः प्रसादये
 घस्तामृतमावेश्वकः स्मृतः रूपचारपरायणाः

भूयो

निसृष्टमृतिशयेनोपचारेदानमानादिभूजायो
 परायणः प्रसितइत्यर्थः इत्युक्तमवैशेषकलक्ष
 णम् दयितायाः प्रकोपेपिकोपरागंचनाजये
 त् आदधात्संज्ञयाचितंयः समथमवैशेषकः
 इतिमध्यमवैशेषकलक्षणम् भीरुपाधोत्पा
 मृत्युः केवलकामतत्परः कार्याकार्यविवेको
 नोयोसावधमवैशेषकः कार्याकार्यविवेको-
 नइतियः कृष्णकृष्णविचारेनकरोतीति इत्य
 धमवैशेषकलक्षणम् धृतचित्तस्योपीमा
 न्नुपितायामपिसियाम् सहतेकामजंवापि
 संधीरैर्मानुदाहृतः इतिमानिलक्षणम् त्वसा
 संज्ञयावापिवाजयेयः समागमम् कान्ताचा
 भिमखीकृष्णशुतरोसोदिधामतः दिधेतिवा
 क्ततरः संज्ञाचतुरश्रेति इतिचतुरलक्षणम्
 प्रोफायामपियोषायां सत्यां समावमिगितैः
 तापयंतां न बुध्योतायकाभासएवसः॥
 उदाहृतश्चासौभानुदत्तेनयथापूनेसमनि
 योजिताबद्धविधामंगिर्वतेनिर्जनपुष्पवा
 जमपेयनिर्गतमथस्फारीकृतादृश्यः तोबू
 लाहुराणस्त्रलेननिहितौघकोच वक्षोरुहा
 वेतेनापितवेति धृति कियतायत्नेन सत्तासा

पंसा
वि

१०

धीरोदात्त +

रीति इत्येवमात्मविशेषाभ्यां नायकलक्षणोद्
घोक्तोपि रतौ च वर्णनीयायो दिव्यादिव्यादिव्या
दिव्यतया प्रकृतीनां सियास्थितत्वे वीर रौद्रशान
शृंगाररसप्राधान्येन च धीरोद्भूतधीरप्रशान्तधी
रललिताख्याभेदाः संतीति किमधिकृत्या सौपरि
पाटी निर्ब्रह्मतीतीदमिदानीं निरूप्यते तत्र दिव्या
प्रकृतये दिव्यस्वभावाः श्रीकृष्णादयः अदिव्य
प्रकृतयो मनुष्यस्वभावा बुधिशिरादयः दिव्या
दिव्यप्रकृतयो दिव्यत्वेपि मर्त्यत्वानुकारेण मर्त्य
त्वेपि वा दिव्यत्वानुकारेण भवस्वभावाः श्रीरा
मादयः इत्येवंप्रकृतिभेदे वीररसादिप्राधान्येन
धीरोदात्तादयो भेदा भवन्तीति ते च यथातिष्ठण
मपि प्रकृतीनां वीररसप्राधान्ये धीरोदात्तत्वम् ॥
तथा चोक्तं महासत्त्वोतिगंभीरः क्षमावानविक
ल्पनः स्थिरो निगूढाहंकारो दात्रो हृदयतश्चिती धीरो
इत्येव धर्मवीर्ययुद्धवीर्यप्रयत्नेन विनयप्रच्छन्नाव
लेपः सस्त्राचादिविमुखः क्रोधाघनभिभूतान्तः
करणः स्वीकृतनिर्वाहकः स्थिरब्रह्मधीरोदात्तश्च
निफलितमयथा श्रीरामादिरिति इत्येव वीर
रसप्राधान्ये धीरोद्भूतत्वम् तथा च दर्पमात्सर्यभू
विष्टो माया च्छमपरायणः धीरोद्भूतस्त्रहंकारी

धीरो

चलश्चो विकस्य न इति इत्थं च वीरस्यैव प्रधानः शौर्या
दिमदयुक्तो भीरो इतो यथा परशुरामरावणादिः
इत्थमेव शान्तरसप्राधान्ये भीरप्रधानः तथा चो
क्तं विनयादिगुणैर्युक्तो दानधर्मादितत्परः क्षमावान्
आचयात्पक्षो भीरप्रधानो हि जादिक इति इत्थं च
दानधर्मवीरः शान्तरसप्राधान्ये भीरप्रधान इति
स्थितम् हि जादिक इत्यादि शब्देन दानवियोगिकसि
देवं लक्षणं लक्षितं भवतीत्यथा जीमूतवाहना
दिः शृंगाररसप्राधान्ये पुनर्भीरललितः तथा
चोक्तम् निश्चिन्नो भीरललितः कलासक्तः क्षमी
सुतः सचिवापितकृत्यस्य योगक्षेमानपेक्षकः
निपुणश्च शृंगारकरुणह्लास्यदिप्रधानः सचि
वसन्निहितयोगक्षेपत्वेन प्रजारक्षादिचिन्तार
हितो भीरललितो यथा वत्सराजनलादिरिति
एवं वीररसादिप्राधान्येन दिव्यादिव्यदिव्यादिव्य
प्रकृतीनां यापने नायकभेदानां समायातीति
कोसौ नायकोऽत्र मत्वा तथाभिधेय इति चेदत्रोक्त
ते शृंगाररसप्राधान्ये दिव्यादिव्यदिव्यादिव्यप्रकृ
तितया त्रिविधभीरललितोऽत्र नायकतयाभिधे
त इति यथा दिव्यभीरललितः अदिव्यभीरललि
तः दिव्यादिव्यभीरललित इति तत्र दिव्यभीरल

पेसा
वि
ए

लितः श्रीकृष्णादिः दिवादिवोवत्सराजादिः अ
दिव्येन लादिरिति स्थितम् जाचरीति चेदल्लक्षण
सामर्थ्येनामीषिति नायकलक्षणस्यम् ॥ ५ ॥
यथानायिकानां ऊपितादिनायकप्रसादनार्थं स
त्वाद्युपकरणपयोगस्तथानायकस्यापि नादि
नायिकाप्रसादनार्थं उपकरणस्योपयोग इति ।
तावन्नायकसंदेपोक्तिवत्संदेपोक्तौ प्राप्तायां ता
वती ह मदीयानमसचिवलक्षणं प्रस्तावयति ॥

अपि

अथ नायकमर्माभिज्ञनमसहायपी
ठमर्दलक्षणमाह आचारे विनयेन
येच सरतेशो र्यचतौर्यविके शासकौ
तकोशल्यनाटकविधौ नाना कला
कौशले ऊहापोहसमस्तनमचट
नाभावे गितेयः पटुर्मर्मतः स्थिरसौ
हृदः सुवचनः स्यात्पीठमर्दः सदा ॥

॥ ५ ॥

आचर इति कथं मसावमत्र प्रसीदतीति
व्यवहाराभिज्ञताचारः गुरुमात्रस्यानराजराज
महिष्मादिषु कथं सम्मुखं गन्तव्यमासितव्यवर्ति
तव्येवेत्यभिज्ञताकौशले विनयः देशकालावस्था

नुरुपेण स्वकार्यसाधने नीतिः सरतं वक्ष्यमाणमे
 दभिन्ने क्रीडनम् नृत्यगीतवाद्यं तौर्यत्रिकम् शा
 संकाव्यशास्त्रादिकौतुकविधिस्तुलमायादिना
 प्रतिकृतिविधानेन वैराग्यदौर्मनस्यादिनिवर्तनम्
 वैरक्ततासंपादनम् अथवा देवतास्तम्भसधिराघन
 गततरादिना पूर्वदर्शनाकथनादिस्त्रीवेशधारण
 दिना वा स्वकार्यसंपादनम् वेतालपिशाचादिरू
 पपराधारणेन वा स्वाभिमतसाधनम् तथा चोदा
 रूतमिदम् जुष्टानकीचुकं भीमप्राश्रितः स्त्रीस्वरूप
 ता च विरेप्रसूतयो भूदिया मायानल इति शिल्प
 चित्रादिनाटकं पदार्थवोकार्थाभिनयार्थसंज्ञा
 दिदानम् विधिशास्त्रसहदानगत्या विषयसम्बन्ध
 कौतुकविधौ शिल्पविधौ नाटकविधौ चेति श्री
 साचारदिषु उक्तः श्रीभीषसिद्धार्थं युक्तात्तापनं अ
 पोक्तः अविधेयान्निवृत्त्यर्थं तथैव युक्तिभिर्निर्वाहः
 तत्र तथा समस्तनर्मणं वक्ष्यमाणलक्षणं तं सम
 यक्रीडानां यावत्तामएतन्नेपालम्भशिद्धापरि
 हाससंचहनविरहनिवेदनादिना तत्राभिमातीक
 राणां भावाः सात्विका इति तान्नागिकानि तत्तत्प्रस
 माहारद्वये उक्तापोहसमस्तनर्मचटनाभावैतत्
 तेकवचनम् समस्त इति नायिकनायिकारहस्यतः

पंसा
वि
१५

न

स्ववचनोहितमभिरवचनः ईदृगणयुक्तो नायक
पीठमर्देशीति अत्रापि नायकसहचारिणो नर्मस
चिवानापीठमर्दे विटचेट कविहृषकभेदश्चात्र
विध्योप्रधानतयेतदन्तर्भावविवक्षया वा पीठमर्दे
लक्षणमेवोक्तमिति बोध्यम् तथा च क्रियाभेदेना
चतुर्णोलक्षणमन्यत्र ऊपितस्त्रीप्रसादीयः पीठम
र्दः सगद्यते कामतत्र कलायुक्तो विदो विट उ
च्यते सन्निधानपटुयत्र तत्राप्युक्तश्च चेटकः अंग
दिवलनायासैर्हास्यकारो विहृषक इति उदाहृत
श्चासौ माचकाव्योरावणविलासवलने कलासम
ग्रेण गृह्यते मेवता मनस्विनीरुत्कथिते पटीयसा
विलासिनस्तस्य वितन्वतारति ननर्मसा चित्यमा
कारिनेन्दनेति अत्रापि श्लोकद्वयेन तं शार्दूलवि
क्रीडितम् तल्लक्षणं गुणदोषाश्च पूर्वश्लोकपव
निरूपितानि ॥ ५ ॥ अवधत्ते नर्मसचिवल
क्षणसहिते नायकलक्षणे तत्रापि पति पताह
गतिकमनीय इष्टापलक्षणलक्षितो नायकः
कथमत्र ग्राम्यधर्म आसक्तिविदध्यात् हृष्टं
ते च बहवोपि नायकलक्षणे येताधीमंतोस्मादि
रम्यारणान्यशिश्रियन् यद्यपि वकेचित् सर्वो
माधारभूते गृहस्थाश्रमे स्वीचकुलथाप्याभासमा

३ सारत्वात्स्यस्वस्वपश्चात्तापिनपवतेपिपरि
 णामेदृशंपतेश्रुयंतैवतथाचमहावभावैरियंकि
 यानिदितैव उक्तानोक्तानमंडकपाटितोदरसत्रि
 भेक्तेदिनिस्तीब्रणोसक्तिरकर्मः कस्यजायतइ
 त्तोयदर्थमतराडम्बरः प्रारभ्यते तस्यसर्वथा
 विशेषज्ञैरनादराणीयत्वात्तैरिवाश्रयचित्रक
 ल्पनयेति अत्रोच्यते शक्तिमंतोह्रियेकेचिदुदरं
 सासारिकीवधाः तेनिर्वाह्यगताः पारंत्वर्गवि
 तयपालनात् अशक्तायेपुनः केचिदुदरंवाहु-
 मिमांजनाः तेभस्मभूलिताहरंवनान्मादडराद
 रात् ध्येयंतंजांतरंभीरैर्येकेचिच्छिथिलाशयाः
 नशेकः स्वच्छायातांकर्ततेकथमाहताः तत्रिव
 र्गमनामेवयेपरासिपरायणः तत्फलं गदि
 तंभीरैः खसूनमिवगत्यवत त्रिवर्गसाधनंवेष्ट
 रसराजोयथामतः नतथायेविनोदायतेपरं
 बुदिशालिनाम् यातजातारुचिर्नामकेषांवि
 त्तयतन्तानाम् साविशेषानभिज्ञानाद्येनेतास्ते
 पशूपसाम् पशुकोपिहिजीवन्तिग्राम्यधर्मपरा
 यणः कोविशेषोन्तानेभ्यः परंमौख्यहतात्म
 नाम् तस्मादियमपादाययेभिज्ञाग्रहमाश्रिताः
 अनुसूयेणसेवनेरतिनैः स्यान्नकिंजितम् अस्मि

पेसा
वि
२१
२०

वायंरसोनामब्रह्मानंदसहोदरः युक्तानिषे
वितोन्टणोकांकासिद्धिनयच्छति अतस्त्वंतदा
लोचयेभजंतेनरासियः तश्चासुरभीमतःस्ना
द्योसखोज्जलाशतिअनेनवाशयेनकल्याणम
लेपिसुग्रम्येपतदर्थरूपंप्रयोजनमपनिबद्धवा
नयथानिस्मारजनुषिप्रवाससहशोसारंऊरंगी
हृषणमेकंभोगस्वल्पेपरात्मपरमानन्देनतल्पंवि
उः तत्त्राद्यादिविवेकमूढमनसोलब्धापिना
नांगनाः संविदंतिस्वल्पेनतर्कविकलाः यस्या
दिवन्मानवाइति तस्मात्स्थितमेतत् जात्यादि
परीक्षांविनैतत्सेवनेपशुसाम्याद्रामधर्मः त
ज्ञातिपरीक्षापूर्वंपुनर्ब्रह्मानन्द सहोदरताक्ति
किंनफलतीतितल्लक्षणनिर्दूषणंशमतरग्रं
थोवशः प्रस्तावनीयइतितदवतरणिकापूर्व
मारभते अथेत्यादिइयंपद्मिनीइयंपद्मिनीना
श्रीनाधिकास्यात् एतादृशैर्लक्षणैः पद्मिनीसं
ज्ञाभवतीति संभावनायांलिङ्गं संपूर्णंउमखी
राकाचंद्रवत्सर्वतोमृतस्वाविकौमुदीप्रकाशि
तदित्तत्त्ववर्तलमखी तथाऊरगतयनाअत य
चेचलसदयद्रावकस्सगहकसहशनेजातो
घापीनस्तनी अत्रपीनग्रहणमोच्चास्यापुपल

रा
हृदयहृ

दाणम पीनेषु स्तनीतयः ददिणानायक
चित्तहरणकुशला मृदंगीनवनीतकोमला
गीशिरीषपुष्पकोमलांगीवा तथाविकचार
विन्दुसुरभिः यच्छरीरात्पल्लपमगन्धः सर्व

अथपमिन्नादिनायिका लदाणम
संभूतैरुमलीकुरंगतयनापीतस्त
नीददिण मृदंगीविकचारविन्द
सुरभिः श्यामांगगौरघुतिः सत्या
हाररताविलासकुशलाहंससुना
गामिनी लज्जालगुरुदेवपूजनर
तास्यानायिकापमिनी ॥ द ॥ ॥

तः प्रसरति अथवा अंभोजगंधे सदृश गन्ध
सदृशकामसलिला तथाश्यामा सदाषोड
शवार्षिकसी सदृशी यदाप्रीतेसलोत्सगा
त्रियाचर्मयाप्रीतलांगभूते अंभोशर्पमेतिवि
ख्यातासदाषोडशवार्षिकीति अंगगौरघु-
तिः अंगेषुगात्रेषु मोरधवलघुतिर्यस्याः ॥
सेतवर्णस्य सर्ववर्णया नृणां दादभूतपमि
नी लदाणे गौरेति सेतवर्णपेव व्याख्ययः क

पेसा
वि

गौरयु २४ तिष्ठ
विरोधाभासौल
जगत् ३५
क

ल्याणमलेन चात्र स्वर्णं चण्डकनिभेति कथना
त अंगगौरयुतिरिति स्वर्णं गात्रीत्यर्थः प्रपामांग
गगौरयुतिरित्यंगग्रहणं यस्यां अंगेभ्यो ज्योत्स्ने
व सर्वे तत्रायाति प्रसरन्नातु एष भवभविनेत्यर्थः
स्वल्पाहारवमेति लघु भोजनभोजी विलासः
कपाला सर्वविलासकीडामर्मता तथा हंस
स्वना राजहंसवन्मधुरमन्दभाषिणी गामि
नी च प्रकृतत्वाद्दंसस्य हंसी वद्गामिनी अति
गभीरपीछालादितगमनेत्यर्थः लज्जालुर्ग
रुमहाजनादिसन्निधौ लज्जालंकतेत्यर्थः
गुरवः ससुरस्रस्त्रादयः देवपूजनार्थेति त
दास्तिकावुद्दिमती अथवा ससुरभत्वादिसमा
रब्धदेवपूजाया तदुपचारसन्ध्यायिनी स्वयं
समस्तकाणोपतिब्रतानां देवाचीनधिकारा
त्तइति अत्र कल्याणमल्लः प्रोत्तारक्तऊरंगा
शावनयनामूर्ण्डतल्पानना पीनोत्तंगऊ
चाशिरीषमृडलास्वल्पाशानादादिणा फ
ल्गुभोजसुगंधिकामसलिलालज्जावती
मानिनी प्रपामाचापि स्वर्णं चण्डकनिभा
देवादिपूजारता उन्निद्रासुजकोशतल्पम
दनच्छात्रामरलस्वना तनीहंसवधूगतिः स्व
ललितवेषां सदा विभ्रती मध्यं चापि वलिव

यांकितमसौ शुक्लामराकोदिली स्वयीवा
 सुकनासिकेतिगदिता नार्थतमापमिनी अ
 त्समद्रः कंचिदिशेषमारु वक्रं पूरुण्डतलं
 कमलदलनिभं पक्वविम्बाधरौष्टपादौ यमप्र
 काशो पुलकितनयनादलिणवर्तनाभिः
 गंधः पद्मातिरिक्तः करतलनिहितं शोखचक्रं
 चयस्याः साक्षात्सारात्पलदमीः सुचिसुभस
 रतापमिनीयं सुनारी ॥ इतिपमिनीनामक
 सीलदाणम् ॥ ६ ॥ ईदृशदाणलदिताचि

अथचित्रिणीलदाणम् प्रणामापम
 मालीकुरंगनयनाक्षामोदरीवत्स
 ला संगीतागमवेदिनीवरतनसु
 गस्तनीशिल्पिनी बाष्पाधेयरता
 मतंगजगतिः प्रोत्तमवर्हिस्सना
 विज्ञेयाकविशोखरप्रणयिनीचि
 त्रयेयमाचित्रिणी ॥ ७ ॥ ॥

चित्रिणीज्ञेया प्रणमेत्यादिप्राख्यत दासोदरीत
 नमप्यासिहमप्येयर्थः वत्सलेतिकामप्रेमभ
 रितत्वेन स्वभर्तास्त्रियेयर्थः वत्सांसाभ्यांका
 मबले इतिलः संगीतागमवेदिनीसरागता

पंसा
वि
२२

२२ व

नच

लसरादिगायनीतथावरतनुर्नानिनीवनानि
दोहेनानितननानिस्थूलशारेयर्थः तथाप्रो
नतेतिप्रोन्मतोवर्षाकालोद्भूत मदोयोवर्दीम
सुरस्तज्ञाधिणीउष्मधुरभाधिणीतर्थः तथा
कविशेखरप्रणयिनी कवीनांशेखराः शिवा य
स्थानीयामहाकवयः कालिदासप्रभृतयस्तो-
घाप्रणयिनीप्रणयसात्रम् एतादृशदानाला-
दितविशिष्टाणामेवाधारविशेषवशेनतद्वाणी-
विकसतीति॥ अथचकविशेखरेतिज्योतिरी
सुराख्यस्येतत्तथैकतोपरंतामनसप्रणयि
नीमुसावपिविदितसीलदानपतादृशीमेव
सिंयवाकुतीति॥ अथवाममकविशेखरस्येता
दृशीप्रणयिनीतिस्वस्यपरप्राचीभागवतो
सूचयतिस्वयमीदृग्वलनमनुचितमिति क
थेतिबद्धमितिवाच्यम् ग्रन्थकट्टणग्रन्थनि
माणोद्यतानामेषापरमास्माद्यादहलीनोय
ग्रन्थसाराभिज्ञाभुजेजनाः स्मरितस्वयंतत्सा
राभिज्ञतत्प्रख्यापनेनपरेषामपितत्पाराभि-
सतायेतदुन्मालीकरणमिति कविशेखर
प्रणयिनीतिकथनमनवद्यम् अथवावर्णा-
नीयरसपरतंत्राः कवयस्तद्देलायांसविषय

मन्यमहापुरुषविषयवानभिधेयमपिबला
दृष्टीयोनपनाहृत्वा नमेवसुमीषांपरमाहू
दायजायतेपरानभिमुखीकतेहिप्रहृत्तानो
यथायथापरेभिमुखी भवन्तितथातथा
यतनीयेनर्तनंप्रहृत्तनर्तकीतत्कामकवादि
तितथाचभास्कराचार्यैरुपनिबद्धम् गणय
न्निनापशब्दनहृत्तभगदतिनचार्यस्य रसे
कलेनाकुलितावेषपापतयशुकवयेश्रुति
चित्रोपमेतिचित्रोलिलितप्रतिमेवेति अथ
वाचित्रोपमा चित्रेणाश्रयेणोपमीयते अथ
क्यनिर्माणांश्याश्रयेततामापत्रेस्यर्थः अत्र
चपूर्वयथितयाभिनीलदाणेपिकुरंगनयने
ति इहापितथैवकुरंगनयनेतिश्रुविशेषेणो
क्तावियान्तिशेषः पूर्ववदैर्घ्यावांचल्याभ्यां ऊ
रंगनयनतं पूर्णमिहृत्तकेवलचंचलतयातत्सा
म्यमिति तथाचकल्याणमलः तत्तंगीगज
गामिनीचपलहृत्तंगीतशिल्पानितानोद्
स्तानहृत्तमाचसुकृशामप्येमसुरसुनापा
नश्रोणिपयोधरासुललितेजंचेवहृत्तीकशे
कामांभोमधुगत्यमेववहृत्तिचित्रेषुलीलार
ता कामागारमसादलोमसहितमप्येष्टइषा

पेसा
वि
२३

यशोविभसलसितेववर्तुलमयोरसुसुनाई
सदाभंगीश्यामेलकनलावजलजशीवोपभो-
गेरताचित्राशक्तिमतीरतेत्यरुचिकातेयांग
नाचित्रिणी उपभोगरसेष्टपानभोजनवेशा
लेकारादौरता रतेसरतकीडायांमृत्परुचि
काःकालरतानमिलाषिणीतर्प्यः चित्राचित्रा
वर्णति हंतशार्दूलविकीडितम् ॥ ७ ॥ क्रम
प्राप्ताशक्ति नीलदायतितन्वेगीतितन्वेगीसू
दमकशरीरीरातथाऊटिलेदाणावक्त्रालोकि

प्रथमं विनीलदाणम् ॥ तन्वेगी
ऊटिलेदाणातनऊचाभोगामा-
दावेशिनीप्रायोदीर्घकचासुभा
वपिपुनाकष्टापभोग्यारतो पिं
गालेलगतिपुष्टपदरवार-
ताम्बराज्ञादिनी नानास्थान
नविप्रदानेरसिकासेयंमताशं
विनी ८॥

नीतयातनऊचाभो गासूक्ष्मऊचम
एडलातयामदावेशिनीमृन्मदावस्थातथा
प्रायोदीर्घकचाविलंबमानकेशप्रायोग्रहण

मयलक्षणसत्तेदीर्घकेशाभावेपिनलक्षणव्य
 भिचारइतिसूचनायम् तथासुभावपिपुना
 पेपुन्यकारणविनैवइष्टप्रकृतिः तथारतौस
 रतक्रीडावेलायांप्राप्तायामपिशीघ्रमवसरंन
 ददातीति सामदानादिनासरतावकाशादा
 यिनीत्यर्थः तथापिंगाकपिलवर्णतथालो
 लगतिरितस्ततोविदितगामिनी। तथाषट्प
 दरवा भ्रमरस्वनवदनसानानुगतभाषिणी
 तथारक्तांबराल्लादिनी रक्तवर्णवसुप्रीतिभा
 कभ्रंवरग्रहणचोपलक्षणमलंकारादीनाम
 पिरक्तांबरसुगलंकाराभिलाषिणीत्यर्थः त
 थानानास्थानेति नानास्थानेषुतेच्छासान
 हिष्टेषपिनलक्षणाविवेकेषुपस्थानेषुतदना
 रसिकाइत्येवंलक्षणोपे ताशंविनीतया शा
 हलविक्रीडितंवृत्तम् अत्रकल्पामल्लः दीर्घ
 हृष्यसिरंरुशंष्टुमयोदेहंवहनीतथापा
 दोदीर्घतरौकटिंचवहतीस्वल्पस्तनाकोपि
 नीगुहंक्षारविगन्धिनास्मरजले नाल्पेना
 सादेःकचैरानिमंजुदिलेक्षणादुत्तगतिः स
 नमगात्रीभृशम् सम्भोगेकरजदतानिब
 द्रशोश्च्यत्यनंगाकुलानस्तोकंनवभूरिभ

पंसा
वि
२५

लतिसदाभवेपि तलासुखसाणरुणनिबोद्ध
निदयाहीनोचपेषु नभसि गात्रमनाश्च चरच
रमहारत्नसुनाशाखिनी ॥ इतिशोखिनीलक्ष
णम् ॥ ८ ॥ अवसरप्राप्ते हस्तिनीलक्षणमवत
रयति अथेति पीनेति पीनत्वमत्र काविर्योतेन

अथ हस्तिनीलक्षणम् ॥ पीनास
ल्पकवाभशं मृदुगतिः कुरानम
त्कंपरास्तोकं पिंगलकृन्तलाद्यु
ज्ज्वलजाविहीनानना विंबोही
मोज्ज्वलमोज्जनरुचिः कष्टकसाधार
तौ गौरांगीकविदानगन्धरुचि
रासेयमताहस्तिनी ॥ ५ ॥

पीनाकडिनशरीरातथासल्पकवाल्पकेशा
अत्र केचिन्पीनसल्पतनरिति पठन्ति तत्र पी
नाविस्तृतशरीरासल्पतनरदीर्घात्तुर्वपरि
णामेत्यर्थः मृदुगतिर्मंदगतिरलसगमने
त्यर्थः तथा कुराप्रियङ्गितवचनामानिनी
तिप्रियङ्गितेचप्रबोधमानानानमन्यतइत्य
र्थः तथानमत्कंपरा नीलगलेत्यर्थः स्त्रोक

मिति ईषति गल केशास्तोकमिति क्रिया विशेष
णम् क्रियाचात्रभवत्यादिक्रिया धातूनां हारेण
एषु कृत्वा कर्मि कृत्वा न कृत्वा भोगे तर्थाः ॥
तथा लजाविहीनाननाः बद्धमात्रासुखरेण
र्थाः तथा बिंबोष्णीकनरीतिप्रसिद्धबिंबाख्य
फलसदृशपीवरापरा तथा बद्धभोज्यभो-
जनरुचिः बद्धनिशयेन भोज्यानां भोजने रुचि-
र्यस्याः भोज्येति भक्ष्यचोष्णादीनामप्युपल-
क्षणम् तथा रतौ कष्टैकसाध्यातिमहता-
यासेन यारतिं स्वीकुरुते गर्विणी तर्थाः तथा
गौरांगी गौरवर्णा शरीरा तथा करीति करि-
मदगन्धसदृशकामसलिलगंधेति वृत्तश-
र्दलविक्रीडितमकल्पाणमलः स्थूलापि-
गलकुंतलाचबद्धमुक्कुरात्रपावर्जितागो-
रांगीकुटिलोगुली सुवरेणाद्रस्यानमत्कथ-
रा विभजेव सदां बुगन्धिरतिजंतोयं भृशं मद-
गाडुः सापासुरतेति गजदरवास्थूलोष्णिका
हस्तिनी ॥ अत्र समदः केशायस्याः सुसूक्ष्मा
विपुला कटितटास्थूलकट्टभागायस्या
श्लोष्णपुल्लवौ समसितदशनाकामहीनप्रवा-
हामर्थे गन्धः स्वभावात्प्रवदति परुषं वज्रगुल्फ-

पंसा
वि
२५

15

च०

निदीर्घागां देर्गावप्रहारेर्द्धजतिरतिसखेह
स्तिनीनामनारी इतिहस्तिनीलक्षणम् ४
अथासोहस्तिन्यादीनांतिथिवशेनसंभोगेसु
खप्राप्तिकथनम् ब्रह्मेतिनलिन्याः पश्चिन्या
तौब्रह्माग्रायशराक्षिसंख्यतिथयः ख्याताः
सखरात्रितयाप्रसिद्धाः आसतिथिषुपतिब
तापश्चिनीपुरुषेप्रमोदयतीतिइत्यमतरत्रा
पूरुषम् तत्रब्रह्मेतिनदपिपारिथिः प्रतिय
न आग्रायावेदास्तेवतारइत्याग्रायशब्देनच
तथीतिथिलक्ष्यते शराः कामहाणः पंचेति
शरशब्देनपंचमीतिथिलक्ष्यतेअदीतिनेत्राख्या १
तेचोभइत्यदिशब्देनद्वितीयातिथिलक्ष्यते
इतिप्रतिपद्वितीयाचतुर्थीपंचमीतिथिषुस
र तौत्सवाभिलाषीपश्चिनीरमयेदिति इति
पश्चिनीसुरतसखरात्रिनिर्हणम् ॥ चित्रि
णीसंभोगतिथीराह पौलस्त्यास्येतिपौल
स्त्यः पलस्त्यमुनीसुरपुत्रोरावणस्तस्यास्या
निमखानितानिचदशेतिपौलस्त्यास्यशब्दे
नदशमीतिथिग्रहणम् रसाः षट् इतिरसश
ब्देनषष्ठीतिथिग्रहणम् अष्टेतिअष्टमीभास्
राद्वादशेतिद्वादशीतिथिग्रहणम् ततश्च

वस्य ह मीदशमीहादशीतिथिषु चित्रिणी प्री
 ता सरतोत्सवोन्मत्ता सती स्वयं प्रीता पुरुषम
 पि प्रीणायेदित्यर्थः इति चित्रिणी सम्भोगसु
 खतिथिकथनम् शोखिनी सम्भोगतिथी ग
 हुरुदेति रुद्रा पकादशगणा इति रुद्रशब्देन ।
 कादशगणा इति रुद्रशब्देनैकादशीतिथिगु
 हणाम् अनेगेतिकामदेवतातिथिसूयोदशी
 तुरंगाः सूर्यरथसेचारिणो म्वाः समेति तुरंग
 शब्देन सममीतिथिग्रहणम् वद्भयोप्रिययी ।
 तिवाद्दिशब्देन तृतीयातिथिग्रहणम् इत्यन्तः ।
 तीयासममेकादशी त्रयोदशीतिथिषु शोखि
 नीमोदिता हृष्टा सती पुरुषं हृष्टं विदधादिति
 तस्मेवासतिथिषु विधेयेति शोखिनी सम्भोग
 तिथिकथनम् ॥ हस्तिनी सरतसखतिथी ।
 राहशेषाः सरिति करिणा हस्तिजातिसि
 याः सरतोत्सवेषु शेषानवमी चतुर्दशीसु ।
 णिमावस्याख्याप्राप्तये सरासतिथिषु हस्ति
 नी प्रीता सती पुरुषमानन्दयेदिति इति हस्ति
 नी सम्भोगसखराविनिर्गमम् इत्यमवक
 ल्पाणामलोपिवेदादीन् प्रारप्रसंख्यतिथी
 यः प्रोक्ता नलिन्या रतेव स्वादिनदपार्तं स

पंसा
वि-
२६

26

स्वातिथिषु प्रीता भवेच्चित्रिणी रुद्रांभोधिगुणा
समेषु तिथिषु रुद्रा भवेच्छांतिनी राकादशैव

अथा सोमसुत रात्रिकथनम् ॥ ब्रह्मा-

प्रायशराति संख्यतिथयः स्वात्तान

लित्पारतौ पौलस्त्यास्यरसाहभास्त

रतिथौ प्रीता भवेच्चित्रिणी रुद्रांभो

तरेगवद्वि तिथिषु स्वाच्छांतिनीमो

दिताः शेषाः स्युः सरतोत्सवेषुक

विणीजातिसियः प्रीतये ॥ १० ॥

तदंशीग्रहमिनास्वेतिदवंहस्तिनी असमेषु वि

षमेषु कामस्ततिथिसुयोदशीग्रहेतिग्रह

णानवसाख्यतादितियहशदेननवमो शार्ह

लविकीडितेवत्तम् ॥ १० ॥ ॥ इतिजाति

संभोगतिथिसमंदेशः ॥ अथपुल्लकुल

पक्षोभयगतविंशतिथिरूपमासंगविभागे

नकामस्थितिमाह अंगुष्ठे इत्यादि अत्रायं स

मुदिनोर्थः शुक्लप्रतिपदातिथिषु अंगुष्ठे

चरण इत्यादि श्लोकोक्तक्रमेण गुणद्वारभ

मौल्यंतशशिकलाकामोदोपकामस्तना

डीदवस्तिष्ठतिवक्ष्यमाणक्रमेण सतिथिषु

ततदंगप्रबोधनात्सप्तः कामोजागतीति

तत्र शुक्लपदोतावत्प्रतिपद्यंशुष्टेकामोवसतीति
वक्ष्यमाणरीत्यात निधौतस्यानेकलोहोपने
कतेव्यमिति एवमतर्वाप्सम ॥ तथादितीया
निधौचरणोत्ततीयस्यागल्फवलयेवलयाकारेण

शुंशुष्टेचरणोचगुल्फवलयेजातभये
बाहुके नाभौवक्षसिवाहुमूलउदि
ताकाण्डकपोलाधरे नेत्रेकाण्युगे
ललाटफलके मौलौचवामक्रवा ॥
मूर्धाधशुलनक्रमेण कथितावांसी
कलापदयोः ॥ ११ ॥ सीमनेनयने
धरेचगलके गण्डस्थले चूचके ना
भौश्रोणि तटे मनोभवगृहे जेवा
तटे पिण्डके गुल्फे पादतले तदं
गुलितले गुष्टे च तिष्ठत्यसौ वृद्धि-
दीणतया समं प्राशिकलापदौ
॥ भये योषिताम् ॥ १२ ॥

दंष्ट्रि रूपे गुल्फ इत्यर्थः चतुर्थी जातभये जं
वायुगे पंचम्या बाहुके जातभये षष्ठ्या नाभौ स
सम्यावक्षसि अष्टम्या बाहुमूलकदयोः तवम्या

पेसा
वि
२०

कृते दशम्योऽप्योऽलयोः एकादश्यामधरयोः
द्वादश्यानेत्रयोः त्रयोदश्यांकार्णयुगे चतुर्दश्या
ललाटफलके स्यात्तयोर्मौलावित्पूर्वयोर्हणक
मेणश्चकपदेकामौमीषुतिथिष्वतीति ततः कृ पुति
स्यपदेऽथ श्रुतनक्रमेणमौलेरंगुष्ठान्तमवरोह
तीति तथा चार्णगतमर्थं क्वचिदंगे विशेषबोध
नार्थं पुनः प्रकटयति सीमन इति इत्येव कस्यप
दे प्रतिपदि सीमने मौलोति एति द्वितीयस्यान
यनयोस्ति एति तृतीयस्यामधरे चतुर्थ्यागले
पंचम्याकपोले षष्ठ्याचूचुके ऊचाये सप्तम्याना
भौ अष्टम्यात्रोणि तटे नितंबे नवम्यामनोभव
गृहेयोनाम् दशम्यां जंघातटे ऊरुदेशे एका
दश्यापिण्डके जंघोरु सन्धिस्थाने पिण्डके त
त्र जानफलक इत्यर्थः द्वादश्यागुल्फे त्रयोद
श्यापादतले चतुर्दश्यापादगुलितले अमा
वस्यायामंगुष्ठ इति ॥ वृद्धिदीप्तातया सम
मिति सक्तपदे चन्द्रकलावृद्धिनादिनवर्ध
माना स्यात्तयोर्मौलोऽष्टकलात्वेन वर्धत इ
ति कस्यपदे पुनः प्रतिपदमारभ्य द्वा सक्रमेण
हीयमानाः सायां पादगुहे कलामात्रशेषा
वति एते इति केचिद्याचक्षते अत्रादिपनि

अनयोक्त्याशुक्लकृष्णयोर्मगतेन हृदिद्रासल
 दाणेन केनचिदिशेषेण कामेस्य भावमिति न
 चतदुपपत्ते तस्मादृदिदीणतया सममिति-
 ऊर्ध्वयोगमनमात्रमेव शुक्लकृष्णतया बोध्य
 मित्यर्थबोधकं हृदिदीणतया सममितिकथि
 तम् तथाचपक्षोभये शुक्लकृष्णलदाणे मो
 चन्दहृदिदीणतया समं यथा स्यात्तथातिष्ठति
 पतासतिथिष्वेतेषु स्थानेषु वसति परंतु हृदि
 दीणतया समं निर्विशेषमित्यर्थः तथाच क
 ल्पाणामन्त्रोप्यविशेषेणैवाह सीमनाद्य
 परेकपोलफलके कल्पा ऊर्ध्वरस्य लेनाभि
 श्रोणि वरंगजातविषये गुल्फपदे गुल्फके कृ
 स्णाकृष्णविभागतो मनसि जलिते कृमाघो
 धितो वामांगेषु ऊर्ध्वतो भिगमनात्मास्य
 पक्षद्वयमिति वैधमते पुनः प्रथमपक्षपूर्वो
 दितः तेहिकला हृदि क्रमेण लोहितो दे
 कवशात्तिगमाचने स्वास्था वस्थागतम
 नागता वेदाण्येन शुक्लपक्ष एव स्त्री-
 कृतवन्त इति लोहितहृदि यदेतहृदि रापिक
 ला हृदि हेतुकी केन वा र्यत इति अत्र वामांगे
 स्थितमभिधानात्मा यो धितो वामभाग प्राधान्या
 येन

पंसा

वि पा

२८

२४

द्वामांगेष्वेव प्राधान्येन तच्छक्तिबोधयेदिति न ।
यौचित्यमांगेष्वितिकथनात्संसादादौणांगे
ष्वयमेव विभागः परंतु सीणामेतदुद्देशात्सा
क्षात्तद्विषयकं नोक्तमिति धेयम् अंगुष्ठे पद
गुल्फजानजचनेनाभोचवत्तस्तलेकद्वेक
एकपोलदन्तवसनेनेत्रालके मूर्धनि शुक्ला
शुक्लविभागतोऽगदृशा मेगेष्वनेगस्थितिः ॥
विज्ञेयाखलवामतोऽगदृशा पुंसामथोदन्त
एव इति ॥ नन्दीश्वरः कामस्यानेप्रवक्ष्यामि न
खदानादिकारणात् साक्षात्तांतांतिशिंधी
रः कर्तव्यं कामबोधनम् शुक्लप्रतिपदि सी
णदन्तगुष्ठेवसेज्जुवम् दन्तपादे द्वितीया
या तृतीयायां तगुल्फके चतुर्थ्या जानदेशे त
पंचम्यां जचनस्थले षष्ठ्यां नाभौ त्रसप्तम्यां व
क्षसि त्रसप्तमिथौ स्तने नवम्यां कक्षायां दश
म्यां कटदेशके एकादश्यां कपोले च द्वाद
श्यां दन्तवासि त्रयोदश्यां नेत्रपुटे च तर्दी
प्रपोललाटके पौष्णमास्यां शिरोदेशे दक्षि
णांगे वसेत्स्मरः कृष्णप्रतिपदि शीर्षवाम
भागे त्रयोविताम् द्वितीयायां ललाटे च तृ
तीयस्यां तलोचने चतुर्थ्यां दन्तवसने पंच

मोचकपोलके षष्ठ्योक्तएवसप्तम्योक्तद्वया
यामष्टमीतिथौ स्तनेनवम्योक्तद्वयेदशम्यो
नाभिमण्डले एकादश्यांतजचनेद्वादश्यांत
जानेदेशके त्रयोदश्यांगुल्फदेशचतुर्दश्यां
पदेतथा अमायाचतयांगुष्टे मन्मथोवसा
तिक्रमात् पतद्विपर्ययं पुंसो लक्षयेत्तद्वयो
र्द्वयोरिति पदोभये शुक्लकृष्णत्वेसी एण
दक्षवामभागगात्रविभागः पुंसो वामदक्ष
दिगभागा इति तात्पर्यम् तत्रप्रकरणक
तापदोभयेयोषितामिति सामान्येनोक्तावा
पि योषितामिति योषिद्रुहणौ न पुरुषगतौ
विशेषोस्तीति सूचितम् कल्याणमलेन
पुनः वामांगोषित्यभिधा नेप्यधुर्धत
इतिकथनात्कृष्णपदोयोवतरणक्रमेण
वामांगेषु शुक्लपदोर्धुत इति आरोहण
क्रमेण दक्षभाग इत्यर्थात्स्फुटं लभ्यते इति न
किंचिदवधम् इति पदोभयतिथिविषयक
चंद्रकलास्थितिकथनम् प्राद्वलविक्रीडि
तेवतम् ॥ १२ ॥ अथोक्तचंद्रकलाद्वावण
युक्तिकथनम् मोलावितीतयदामोलाचंद्र
कलातिथीततदातडदोपनांथं कंतलकष

पंसा

वि.

२५

२९

एते केशाक्षणे विधेयम् केशलम्बनेनैव तदा च
 इकेला इव तौ तथः तथा यदा नयनयोर्गण्ड
 योऽपि वसति तदा चुंबनेनैव पुटं चुंबने गण्डफल
 कचुंबने चेति मध्ये पादाद्वेहली दीपन्यायेन स्या
 चुंबनमिषु भवत्संबन्धः तथा यदा परेति हति
 तदा दनेनेति जानावेकवचने दने स्तम्भीदने दन
 दाने दशमिति तथा हृदि नाभौ वयदा वसति तदा
 मुष्णा हतिर्मृष्टिताडने हृदये नाभौ पुनः शनैर्मु
 ष्ठिताडने च पेटिका नाडने मित्यर्थः तत्र मध्यर
 दितो गुह्यान्तवङ्गुलिः कोमिष्टिः प्रसृता गु
 लंगुष्ठेषु च पेदरति तथा कक्षे मादिकक्ष्याया
 कण्ठे कपोलमण्डले मण्डलाकारे कपोले ऊचे
 श्रोत्रोच्चन्द्रकलास्थितौ तत्त्वाद्यानख दानदा
 नेनामीषु स्थानेषु स्थिता चन्द्रकला जागतीति
 पूर्वगण्डयोरित्युक्तमेव शङ्खपुनः कपोलमण्डले
 ति पुनरुक्तौ समापनं गण्डयोरितिकर्तुमूल
 योरिति व्याख्येयम् सीमने केशवशोलिखनमि
 तिनखस्वारणविधेयम् तथैव स्तने स्तनविष
 ये चन्द्रकलास्थितौ गाढे गृहणीतपाणिना ऊ
 चं निविडं मर्दयेदिति अत्र ऊचश्रोत्रोच्चदेया
 नखा इति ऊचयो नख दानदानमक्तमेव यत्न

आन्यत्साधने पाणिना ऊचमर्दनमिति मुप्यवा
रहसिगाढं स्तने गृह्णीतेति ऊचास्तेष्वं ऊर्यादिति
॥ १३ ॥ ऊचीतेति मनोभवगृहे यो नोचेति एति त

ऊचीताविरते मनोभवगृहे मातंगली
लायिते जानंगुष्टपदोरुगुल्फकलने
चार्येन्यः कामिनोः इत्येवं कथित
प्रदेशकलनादिनोः कलादीपने
कर्तव्यं च नरैर्न विस्तारमया उक्तः प्र
पंचो विलः ॥ १४ ॥ ॥ ॥

दामातंगवदृफनिविडाचातैली लायिते स
रताचरणम विरते निरते रऊचीतरति रहस
कारस्त मातंगली लायितमिमपि दावणापा
दकं यो निविषकं व्याख्यातवान कविहस्ताख
साधनेन स्मरगृहे विद्रवतीति पृषोपि साध
नप्रकारपदैक इति तया च ऊर्यात्करिकर
कीडा यो नोतद्रसदीप ~~मिति~~ ^{मिति}
जानंगुष्टेति जाननोरंगुष्टयोः पदो मूर्त्तौ र्ग
ल्फयोश्च यदा वर्तते तदा कामिनो रन्योन्यतः
पीडते ततदवयवैर्जीत्यादिभिर्जीत्यादिषु
ततदवयवेषु पीडनमवगाहो विषेयमिति ॥

पंसा
वि.
३.

30

तथावजाननिचेत्तराजाननाजानपीडने एवम
गुहेगुहेनपीडनमित्याद्युत्तम अत्रकल्याणम
नः सीमनेकरजंददेतनयनेगाण्डवसञ्चुवेन
दनेनाधरावाण्डनेवनलरेः कस्यासक एह
लितित श्रोणीचाथऊचकरेणसहंरुहणीत
नाभोपुनः सन्दयात्तचपेटकेस्मरगृहेमातंग
लीलायितम ऊयीहदासिताडनेतशानके
मष्टासकदुदिमा आतंगुष्टपदेषुगुल्फवि
षयेतैरात्मनोचातनम इमेचन्द्रकलाप्रदीप
नविदोरागानिताभोगिनो नीत्तासीयवश
ऊरंगनयनाविदन्तिमौल्यपरम इति अत्रम
लकोरेणमौलौऊतल्लुर्ध्वामित्यारोहे सी
मनेलित्वनमितिवाव रहउक्तेइहतसीमने
करजंददेतेतिनान्नरमतिविधेया यपवा
यः सीमनेलित्वनेतत्केशस्वारः कर्तव्यइति
सपवसीमनेकरजंददेतेतिसीमनाविषयेक
रजनखंददेतस्यापयेतस्वारमात्रंनतेविधेयं
नतनखदातानीतिनकिंचिदनरमितिषेयम
एवमन्यत्राप्यंतरपातेसुपीभिर्हृतम ॥ १४ ॥
इतिपद्मिनादिजातिसोधारणचन्द्रकलादा
वण्युक्तिनिरूपणम अथप्रत्येकंस्वविधा

याचन्दकलादावणनिरूपणम् तत्रादौपश्चिम्या
इत्यवतारयति अथेति गाफालिङ्गनपूर्वकमिति
स्ववदस्सुलेनपश्चिनीवत्तः स्थलंभज्जम्भोस
दृढमास्त्रिष्य ततोपिजंवास्थलीमास्त्रिष्य स्व

अथपश्चिनीचन्दकलादावणम् ॥
गाफालिङ्गनपूर्वकंकरुहैगालिङ्ग
जंवास्थली दत्तासूक्तनलात्रितं
फलकेषांस्ववदृष्टेदरे सीत्कारधनि
जागृकपुलकामाघेदिनेपश्चिनी
मित्यंकामकलाविदः स्वरसतोका
मनयेयुःसियम् ॥५॥

जंवाभ्योसमंनिविडीकृत्यनितंबादिषुकरु
हैःसूक्तंस्वयथास्यातथानलात्रवदता
निदेत्ताकामकलाविदः चन्दकलोद्दोषनवि
धाविदः पश्चिनीसियंस्ववशात्तानयेयुः
सोद्रेकोत्पादनेनस्ववशात्ताप्रापयेयुः काम
मितिअतनायासेन स्वरतवेलायामव्यक्त
काण्ठधनिः सीत्कारः अघेदिनेपश्चिनीविषय
कनियतसुखप्रत्यापकप्रतिपदादिदिनचतस्र

स्तम्भनलात्र

पेसा
वि
३१

मथादायंप्रतिपदात्वं तस्मिन्निति जंवा स्थल
मित्यत्र केचित् गण्डस्थल इति पठन्ति न तस्य गा
फालिगनपूर्वकं कण्ठास्त्रैष पूर्व आलिगोति
जंवायालिगोति स्वयमेवार्थादापतति गण्ड
स्थल इति वसुधैव कुटुम्बकमिति चेन्न न तस्य न्यनी
यम् तथा च कल्पाणामलः कण्ठे संस्थित
गाफमृदुकरजचयं गण्डपालानि तं वेष्टे
पाशे च ऊक्षो विदधदथ रदैः खण्डयन्त
वासः प्रेम्ना च वेत्तलादेव पुषि च जनयन्त्यो म
हर्षे निता नो सीत्कार प्रायवक्रा प्रतिपदि न
लिनी दावयेना विदग्ध इति विदग्धो निपु
णो नापुरुषो तलिनी पामिनी जाति सियं द
वयेदिति अथा विदग्धो चतुरो न विद्रावयेद
पित विदग्ध एव विद्रावयेदित्यर्थः रतिरह
स्य इति कामकलात्तेन ज्ञातव्यं कामचाल
नम् इव तनेन कामोद्भिभाण्डवृत्तमिवाग्नि
ना च द्रुकान्तकरस्पष्टं शुद्धकान्तमणि र्यथो
ति इति पामिनी विषय प्रतिपत्तिश्चिकित्सम् ॥
१५ ॥ ॥ अथ तद्विषयदिनो याति चिक
ित्सम् आचुं वेति स्तनमखेति स्तनयोर्मखे वा
नेत्रां चलेति नेत्रातयोः मूर्ध्नातः कन्यराकृते

तुलित्वमप्यानुश्रुतिमप्येनयोश्चकचः क्रिया ।
मा, सामवाचिदाडलेखनमत्राथः अनत्सष्टम अ

अथपमिनीतिषयदितीयातिथिकुत्तम्
आचुब्बापरपल्लवंस्तनमवेनेत्राचलेपा
स्ययो मूर्धानेजवनेकपोलफलकेक
त्वानतोलेखनम मध्येनोनखरेः पा
दांबुजयुगारुताऊरंगीदृशं संसेया ।
विरतंप्रबुद्धमदनांकुर्धाहितीयादिने

॥ १५ ॥

नेगरंगेसंचुब्बादंतवसनेजवनेकपोलेपादह
येस्तनयुगेवनत्वानिदत्ता प्रायः प्रबुद्धमदना
युगलात्वातिथ्याकामीनयेद्ववशंनलिनीस
रुषम ॥ १५ ॥ स्त्रिष्टेतिदन्तद्वयमधर भजल
तामूलेअसयोः पुनर्विशेषादीतिशयेनदधुरिति
सेवन्थः सद्योरोवामसक्तुनिमप्योर्वनिकामिति
मप्यभागेर्वीनरालवतिनिप्रदेशे बाह्यरतंन
खदन्तदन्तचमत्कारास्वादभरितंस्वरतंकेचित्त
स्त्रिष्टागाफतरंनिपीत्यचक्रचौपीतावदंत
सूतो सद्योरोकरयोः दन्तेभजलतामू
लेविशेषात्तनः मप्योर्वनिकमर्थवन्द
भरितप्रायात्रावानादरादधुर्बाह्यरतो
पचारवतराः प्रायश्चनधीतिथी ॥ १६ ॥

पंसा
वि
३२

भजलतामूल इति कल्पयोमिति वदन्ति बाहुमूल उ
भेकत्वाविति चामरः इति पद्मिनी विषयक चतुर्थी
तिथि कल्पानि रूपणम् १७ ॥ ॥ ॥ ॥

विंबौष्टं परिचुंब्य दद्यात् करेणाकृष्यके
शोभये स्वाच्छं येन विमर्षं च चकयुगं च
बन्धये भावयेत् आकृष्यात्क रजैः स
खिलपुलकां भूयोनितं बष्पली पंचम्या
मिति रंजयेत् कमलिनी मित्या ह्वात्स्या
यनः १८ ॥

स्वाच्छं न्येनेति निर्दयं स्वकामपूरी पयन मित्या
र्थः चुंबां निति तदेव विमर्दिनं च चकयुगं भावये
त्सम्पत्ती कुर्यात् पुलकोद्गमवशेनेषत्स्फुरण
ललेस्तेन खिलेन स्फुरणेन पुलकैश्च सहितानितं
बष्पली भूयोनितं शयेनाकृष्यात् अतिरंजयेद
ति शयेन विरुलं कुर्यात् दावयेदित्यर्थः वात्स्या
यनः कामतं रसवत्कारः अनेन विषयकदाव
णयुक्तिसाधनचातुर्यं यथास्य नतथा नोषामिति
द्योतयति इति पंचमी तिथि कल्पम् इति पद्मिनी
चन्द्रकला विलापनसाधन निरूपणम् ॥ १८ ॥
अथ चित्रिणी चन्द्रकला दावणसाधनानि रूपण
मवतारयति अथेति पुलकं चूर्णं कुनलान् उन्म

दउदुदमनोभवमदः ओणीएएमितिसम।
दिनेपथक्कवाख्यम ओणीकटिपट्टेवेति

अथचिविणीचन्दकलादावणसाय
ननिद्रयणम् ॥ बुमित्तालिकम्
नमदःकररुहेरास्त्रिषावदःस्यले
ओणीएएमजास्यकर्णजवनस्था
नोरुयुगमस्यलीम् पाणिभ्यामपा-
गहयन्मरसाखीकानोदशाम्योति
थो कन्दर्यप्रतिबोध्यचन्दकलया
॥ ऊर्यानिजोकाभिनीम् २५

तथाओणाःपट्टेयुदमिति आसंमुखेनिजामि
तिस्ववशात् कररुहेरास्त्रिषोतिवदःस्यलादि
केकररुहेरास्त्रिषाग्रीवामरइतिचकेचित्पठ
नित्तार्थः कररुहेनखेग्रीवामास्त्रिषोन्नि ।
त्येति उरइत्यादेः पाणिभ्यामपागहयन्निति
संबंधः वदःस्यलादीनांपाण्यपागहनेपाणि
समालोडनम् इति तथालकमित्यत्रकेचित्
अलिकमित्यत्रकेचित् अलिकमितिपठन्निअ

२५

लिकेललाटे अस्मिन्मार्थकल्याणमन्त्रवाक्य
संवादयथा कर्णरुस्तनमध्यपट्टमदनागा
रेषुकत्यातथा कामिनीनिजवामपाणिकम्

पंसा
वि
३३

३३

लोकानः समालोडयन् श्रीवांशाणि रुहैः प्रा
नैश्विलिखितं वृत्तं वेत्तलादं भृशं कुवादाशुविस्
हमन्मयजलो रामोदशम्यातिथ्याविति अत्र
चतुपरवर्तिनोषस्य ह्मोतिथीतावद्विद्वा
य पूर्वदशमीतिथिनिर्णयानि निर्दिष्टविधिः
णीविषयसमवतिथिष पौलस्त्यास्पतिप्रथ
मंदशमीतिथिसमदृशानुरोधेनेतिथ्येयम्
इतिचित्रिणीविषयकदशमीतिथिद्रावणम्
१५ ॥ श्लिष्टेति कन्यारिकेति स्वार्थकप्रत्य

श्लिष्टकन्यारिकास्थलीभजलता
पात्रेण गाफंततः पायेपायमज
सममलदृशावकारविन्यासव
म् नाभीकण्टनितम्बनेत्रकचयु
ग्यापारपारंगमैः यस्यावन्दक
लाप्रबोधनयुपेदेयानखासंवतः

॥ २० ॥

येकाणश्चिह्नस्य प्रत्ययस्यान्कादितीतेचतुष्टयम्
पात्रमित्येतत्वेकवर्तितभजलतामप्यम् कुचयु
ककुचयुग्मम् देयानखइतिनाभीकण्टेन्या
युहिष्टस्थानेषयाननरन्यायेनेतिबोधम् ॥
अत्रचव्यापारानन्त्यकणनेपि करदयस्यक्रमे

एषीञ्चकारित्वेबोध्यम् वक्त्रारविन्दसर्वपाये
पायमिसपरपानेकतेत्यर्थः इतिविधिणीविषय
कषणीतिथिगतकामोदोपनप्रकारनिरूपणम्
२० ॥ ग्रीवायामिति ग्रीवायापरिरभ्येति ब्रह्मल

ग्रीवायापरिरभ्यगाढमसकृत्तांभीन
स्वेरालित दृष्टौष्टं परिपीडयन् ऊच
तटीकाण्डमना क्ताडयेत् सानन्दः
स्मरमन्दिरेकरिकरक्रीडायितं ऊच
ता नेतव्याकरिणीस्वकीयवशात्तां
चण्डीतिथौ कामिनी २॥ ॥

तथाकण्डमाश्लिष्येत्यर्थः दृष्टौष्टमिति भुया
रामतपानेकतेत्यर्थः ऊचतटीपरिपीडयन्
पाणिभ्यामुज्ज्वयंगदह्णित्यर्थः कण्डमा
नाक्ताडयेदिति चण्डपातनादिनेत्यर्थः स्मर
मन्दिरेसीप्रकृतौ करिकरक्रीडायितं करिह
स्तलीलाचरणं तज्जननामिके श्लिष्टमध्याष्ट
स्थितातयोः करिहस्त इति त्वात्ताकामशा
सुविशारदैरिति संज्वितयोनिशौचिल्यापा
दिकमद्राकरिहस्तस्य क्रीडायाश्चाचरणं करि
करक्रीडायितमिन्नाचारकाडित्तेत्यम् यो

पेसा
वि
३५

निविकासापादककविहस्तलीलावरणं ऊर्व
तातरुणैतकणीसवशंनेतव्या चाडतिथोगो
रीतिथावष्टम्यामित्यर्थः इतिचित्रिणीविषय
काष्टमेतिथिगतकामोद्दोषनविधानिरूपण
म् ॥ २१ ॥ आलिङ्ग्येति निर्दयमितिअदि
णीनिमेत्यतर्थः तथाचकल्याणमल्लः गा
फेसंपरिवर्भगएफलकंचुभन्दंश

आलिङ्ग्यप्रसभंकपोलनयनेश्रोणी
श्रुतीचुंबयन्यानेष्वेष्टुनखप्रहार
ऊशलोदत्तानखात्रिदयम् सन्द
पूय धुरपलवक्रमवशादाकृष्यके
प्रामाण्ये नीरीसंविदपीतसीत्क
तिकेरीविसोस्तिथौनायकः २२

धरं कर्णश्रोणिनखप्रधानरसिकः ऊर्वत्रिमे
षेहशोः संकृष्यचिऊरानिलासऊशलः सी
त्कारयुक्ताप्रियां हादशपोत्तरयानिविहल
तरंऊर्यासुमांश्चिविणीम् विसृतिथिहादशी
इतिचित्रिणी विषयकहादशीतिथिगतका
मोद्दोषनविधानिरूपणम् ॥ २२ ॥

अथशोखिनीविषयकचन्द्रकलाद्रावणानिद्र
पणाम मौलाविति शोखिनीमभिसखीकृत

अथशोखिनीचंद्रकलानिद्रपणाम
मौलावनुमितेर्विलिख्यकरजैरा
लिंगदोर्भासुद्र वक्रांभोजरसं ।
निपीयसतरांशंभोस्तिथौभंगव
त् आचुंवेष्टुकपोलकण्डवलयेम
दैउरोजदयं कन्दर्पस्थितिथौनख
क्षतरसाद्वाक्कांखिनीद्रावयेत् २॥

कृते

वारं

मौलौतस्मिरसि लज्जादिना नम्रीउन्नमिते उ
न्यापितेसीति तस्मिंश्चाशिरस्य स्थापितेकरजै
सुखेर्विलिख्यतत्रनखक्षतानिदत्तेसर्पः त
तोमद्रवीवंदोर्भाभुजाभ्यांतामालिङ्ग्य ततो
पिसुतरामतिशयेन चिरकालं वक्रांभोज
रसंनिपीयपीता नियेयेति पीडुपानेशस्य
स्पृष्टपम् पिवतेः नल्पपीतीत्यतिषेयात् भुं
गवदितियथाभगउत्सायोत्सायगतभ्यामं
भोजरसंपिवतीतिशंभोस्तिथावेकादश्या
म् द्रावयेदिसुतरार्धगतमत्राप्याकर्षणीयम्

गता

पंसा
वि
३५
३५

अथैवोत्तरार्धेन त्रयोदशीतिथिगतद्रावणाविधामा
ह आत्रेवेष्टेति कन्दर्पतिथित्रयोदशी नखदात
रसादिति नखदातभस्मादे प्राक्तामानीयद्राक्ती
चेद्रावयेत् सरतांशं शिथिलयेद्वावयेदित्यर्थः
रसादिति च त्वज्जोपेपंचमी पंचमपिनखदा
तरसादिति तत्स्थानेन कथितम् इति शास्त्राने
रातत्स्थाने शिरोधरावोषा तथा वविलितत्र
खरेः शिरोधरामथगृह्णं शुक्लौससीकृतम्
परिचुंब्य कपोलमंगनां स्पर्शयेदाश्रुतिषोमा
नो भवति इत्येकादशीत्रयोदशीतिथिद्व
यविषयकशंखिन्युद्धोपनविधानिरूपणम् २३

सन्दर्शयौष्टपुटे कपोलनयने श्रोत्रेन
वैरालितस्नानानन्दनिष्फकार
वल्लभोभानोसिषोभामिनीम् आ
द्यातेन खरेषु नेत्रचरणग्रीवाकुवा
रः स्थले कृत्वा लिख्य च शाम्भनेत्र
दिवसे कुर्यात्स्वपीविह्वलाम् २४
आकण्टपरिरम्भदोलतिक्रानि
ष्ठीयनेत्रामुजे भालानखनमण्ड
लोदरकटीविम्बनखैराम्भशान् ॥

संदशेति जोषपुतं सन्दशमुत्पानं कृतेनार्थः
 सान्दानन्दनिगृह्यकएवलयइतिगाफवि
 मर्दमथितवरांगतयाकएवलयसगाफ
 निगृह्यनमिति दाघेनवरांगमर्दन
 मत्रान्तर्भावनीयम् भानोस्तिथौसमस्यांभा
 मिनीविह्वलां कुर्यादिलापयेदिसत्रगपेनसं
 बन्धः तथाचकल्याणमल्लः वदः कपोलग
 लकणिपदेपुयच्छायायेनत्वानिपरिरभ्यक्त
 तास्यपानः गाफविमर्दमर्दालयमाशुना
 रीसन्दावयेन्नरवरः किलसममीधिति अचात
 मित्रजत्रससप्यते आचातमितिनेत्रचरण
 ग्रीवाकुचोरः स्थलेषाचातकृतापतेषुस्था
 नेषुनखक्षतानिदत्तापतेष्वेवस्थानेषालिखा
 लेखमात्रेणचरितकामत्रोत्पाद्यंशंभनेत्रदि
 वसेत्तृतीयातिथौसपोर्भामिनीविह्वलाविड
 तां कुर्यादिति आलेखनमत्रचरितकंतेथाचा
 नगंरगेबाह्वापरिरभ्यगां फमपवन्दनैर्द
 शान्निदंयंदोर्मलेखरपाणिजक्षतचयंयच्छा
 न्येषेष्टंभशम संकुर्वच्छरितंकुचोभयतटे
 नूनंत्तृतीयाखलंमुक्तानेगजलांस्कीयवशा
 गां कुर्यान्नरः शंखिनीम् शंभनेत्रंत्तृतीयंवादि

५
 काकएवमिति अत्रिविधावाङ्मयपरिचयमालोतः
 कर्त्तव्यं ॥

पेसा
वि
३६
३६

इयमिति तस्य त्रिसंख्यवाहनीयानिष्टावित्तर्यः
इति शोविनीविषयसप्तमी तृतीयातिथिगत
दावाणिरूपणम् ॥ २४ ॥ अथ हस्तिनीजा
तिसीगततिथिषु चंद्रकलादावाणमवतारय
ति ॥ अथेति शोणिंकटितटं ध्रुवोर्म्यतो लयि

अथ हस्तिनीचंद्रकलोद्दोषनिरूप
णम् ध्रुवाशोणिमशोकयंचतुस्र
द्रुःकामालयं संस्पृशन्तं दशधरप
लवे ग्रहतिथौ ऊर्यादुता हस्तिनीम्
॥ २५ ॥

तेत्यर्थः कथंचने तिनाभि मूलेपाणिः
सारणया कर्माजयं मदनमन्दिरं सीप्रकृतिं सं
स्पृशन् चपेटयातनादिना मर्दयन् हस्तिनी
दुता ऊर्यादिलापयेदित्यर्थः ग्रहतिथिर्नव
मी तथा च कल्याणमल्लः मदनमदनमुष्म
र्दयन्नाभि मूलतरालितनिजपाणिर्दन्वा सो नि
षीय मृदुतरकरजायैः सलिलवत्यां संदेशे कलि
तक्वचरभीनां वल्लभः स्यान्नवम्पामिति उभीनां
हस्तिनीजातिसीणाम् इति नवमीतिथिविषय
कहस्तिनीजातिविलापननिरूपणम् ॥ २५ ॥

बुंविनेति आदौ नयने बुंभिताने उपदे बुंभनेन
समास्तेष्वेयर्थः समास्फलयन् नखदातच्छु
रितकैः परितः आश्रयन् ऊचोऽसौ पीड्य च क्रीक

बुंभितानयने ततोऽपि नखैः कक्षे स
मास्फलयन् नसौ पीड्याथ ऊचोऽनुते क
रिकर क्रीडां च कामालये कृतास्ति
ष्यत तोतिगाढरभसात्कामं नयेद
स्तिनी पीमान्भूततिथौ वशं धृतके
का लः पीष्टमास्वादयन् २८ ॥

तमालये सीप्रकृतौ करिकर क्रीडां यो निशौ
षित्वा पादक करिहस्तमुद्रया यो निर्विकास
कलितो कृता धृतकुलः शिवितकामकलः
पीष्टमपसरन्तश्चादयन् हस्तिनीकामय
षेष्ते वशं नयेत् प्रापयेत् भूतपि च तर्दशी ॥
इति च तर्दशी तिथि विषयक हस्तिनी विद्राव
णानि रूपाणि ॥ २८ ॥ संपूर्णं ति नन्दी सरो
नन्दिना मये यो मदेशानानुवर इत्याह इत्यो
भवीति किमित्याह तेन राधया भाग्यवन्तो
गदिताः ये संपूर्णं इति यो योर्मासो तथा

कथिताः

पंसा
वि
२७

३७

तस्मैवेदोर्ध्वपरित्यजदिनेकलानिः शेषी भवत
दिनममावस्यातिथिः तद्द्वये पूर्णायाममायावे
त्यर्थः यैर्बुधैरेषाशशिकलावशितास्वापीना
संपूर्णे नुतिष्योपरित्यजदिने तस्मैव यत्
द्वये यैरेषावशिता बुधैः शशिकलासं
वोध्यते कामिभिः कामागारमुत्तेवि
वोध्यकरजैर्दत्तैश्चुदनच्छुदं तेषन्माग
दितानराः सुकविभिश्चुत्ताहनदीश्वरः

नामानीतासतीसं २७ ॥ बोध्यते उद्गुडाक्रिय
ते तेषन्मा इति तद्बोधनप्रकारमाह कामा
योनिमुत्तं गारेति नखरैर्नीलैः कामागारमुत्तेविबोधे
ति बुभिलाषसूचकस्फुरणाद्यंकलादितेविषा
य तथादत्तैश्चुदनच्छुदमोर्ध्वविबोध्य अलक
स्फुरणादिलक्षणात्तदितेविषायेति अत्रक
ल्याणमन्त्रः नानालिङ्गनबुबनानिरचय
न्यायेण तौदत्तैर्नखैः कक्षोरः स्तनमात्रला
भ्यकरुणं सुन्दारयन्केलिषुकामागारबुब
लिकां वितकरः सन्पङ्कजस्यं बुकोदशैर्माण
तिष्योवनिस्सहतेवज्रयोत्रोदहसिनीमिति

आलिंगनचुंबनानांचनानातेवद्वामाणप्रका
 रेणप्रकरुणंनिर्दयंस्नदरयंलुणितकैर्भेद
 यन्नुचलिकातन्मथवर्तिनी कमलकस्मि
 कातयाचितकरोभरितकरः करेणतत्पशा
 नुभवकारीत्यर्थः संयत्तरसंबुकाबहिःसा
 वितकामसलिलोनिःसहतनेत्यक्तमानोस
 वशागामित्यर्थः अत्रइहानन्दीश्वर इतिकथा
 नमस्यहस्तिनीविषयंचातुर्यमिति सूचयति
 इत्यसावस्यायौणमासीतिषिदयविषयकर
 स्तिनीविलापननिरूपणम् २० ॥ ॥

त्या

अथरात्रिन्दिनतत्प्रहरविभागेनसु
 त्वकथनम् यामिन्याः कथितंचतु
 र्यचरणकामेनलिन्यारतो प्राचीने
 प्रहरेप्रयातिसखितोचित्रप्रियावि
 त्रिणी शंखिन्याः समदीरितः कवि
 वरेर्यामसुतीयस्तथा मातंगीद्व
 तामपेतिनितरोनक्तन्दिनस्याधयोः

इतिचन्द्रकलाविलो^{२०} पनसाधननिरूपणं सं
 र्णम् ॥ अथासामेवपुमिन्यादीनांरात्रिन्दिन
 प्रहरविषयकवृत्तित्तिनिरूपणम् यामिन्याः

पेसा
वि
३८

३४

इति न लिखाः पश्चिन्मरहौ सवतकी ज्ञायो वा
मिनी चतुर्थ चरणं रात्रिप्राने प्रहरेः काम इति
कामार्थं स्वेच्छयानन्दजन नार्थं कथितम् का
ममिति पाठे कामे निष्पद्येन यामिनी चतुर्थ चर
णे पश्चिनी विलीना भवतीति एवमुत्तरत्र प्रा
चीने प्रहरे यामिनी प्रथम प्रहरे विप्रियेति
सा कृतम् तदेलायां हि सर्वेषां जागरणाद्वीप
कादिसद्भावाच्च वैचित्र्यकलनायां सत्यामपि
असौ स्नानन्दभागिति नक्तन्दिनस्याधेयोरिति
अर्धरात्रे मण्डपे चैवार्थः मातंगी जात्याः प्राये
ण मदमत्तता काराविन्दिन कृता विप्रियेति
भागकलनेत्यर्थः ॥ २८ ॥ ॥ ॥

सखयतिन पुमांसं पश्चिनीका पिरा
त्रौ निधुवनमपितस्या नैव तत्र प्रयोज
म् शिशुरपियदिकां तो वासरेतामपे
या विकसतिरवियोगात्सा हृदात
पश्चिनीव २५॥

उक्तं न लिखार तौरात्रिचतुर्थी
चरणं कथितमिति तदेव विशिना ए सखयती
तिकापि पश्चिनीवालातरुणी प्रोळादिभेदाभि
ज्ञापश्चिनीजातिः सीरात्रौ पुमांसं न सखयति

असौ रात्रौ विदुता न भवतीति कुतो नायक सखेसा
 दिति अतः कारणतुत्र रात्रौ तस्यां पद्मिनी जातिषु
 व तो निषुवनं मेषु न मेतीति मरुदायाससाधने
 न प्रयोज्यम् तस्या विद्यावणाभावे साधनानो स्वप
 रो हे गजन कलेना किंचित्करत्वात् अतएव रात्रि
 तर्षप्रदरे दिनस्या विर्भावो न्मुखात् तत्रासौ विदुव
 तीत्युक्तम् अत्र पद्मिनी तमेव निमित्तं साहित
 रविकिरणा विर्भावं विना कदापि विकसतीति
 पन्नदेवोपोहलयति शिशुरपीति शिशुरत्र वि-
 द्वावणा युक्तान भित्तः असावपि यदितो वासरे स
 पेयात् तदासौ विकसति विद्यावनयुक्ती विना
 पसौ विदुवतीति अतएवोक्तं मरुदादिति अन्न
 रुदितस्वारस्येनेत्यर्थः अत्रोपमयति रवियो
 गात् पद्मिनी वेति न हि मरुतायासेनापि रात्रौ पी
 यसांशुपरिषेकेनापि पद्मिनी विकसतीति ॥
 अर्थरात्रदिनार्थयोः प्रायेण हस्तिनीनां मदोदय
 इति तज्जातीयसीणां तदैव विदुवणामुक्तम् अ
 र्थरात्रे चावश्यं हस्तिनी जागर्ति मप्याद्रेचसुमा
 स्थिता वेतिष्ठतीति हस्ति लक्षणश्लेषु प्रसि
 द्धम् शांत्वा नां वरात्रि तृतीयप्रहरे नियमैवोत्थाप

स०

पेसा
वि
३५

३९

परस्परसंचरणेन तस्या जायते यथासी प्रकृती नो ग
र्भो दयोपि जायते इति व श्रूयते इति न ज्ञाती नो त
तीय प्रहर पव विद्रावणकारणमुक्तः पवमेवान्न
त्रापि रात्रे शुनर्ष चरणे नलिनीदव सं सं याति वि
उदयि जा प्रथमेष यामे प्रीत्यै तृतीय चरणः ख
लुशां विनी नो न कृन्दि नाथं मपि हस्ति व पूजना
नाम् इति त पारजनी सुरते शुप धिनी न सुखं या
ति निसर्गतः कवित दिवसेषि शुभो गतोपि सा
विकसत्यं वृजिनी यथा रवेरिति ॥ इति पद्मिना
दिविद्रावण काल निरूपणम् २५ ॥ ॥

अथ देव सत्त्वा दय उच्यंते ॥ त्रैवल्लि भरि
त मध्या के वु कणी विदग्धा कमल सु
रभि देहा के त की गन्ध भव्या भवि च ल
ति विचित्रा शील सन्नो ष युक्ता सुल
लित पि कवाणी स्यादियं देव सत्त्वा २५ ॥

अथ देव सत्त्वादि सी प्रकृते निरूपणे मूल देव वा
अथ मनी सुरयो र्मते संवा दयति अथेत्यादि इयं
नारी देव सत्त्वा देव प्रकृतिः स्यात् इयं नारी देव
सत्त्वा देव प्रकृतिः स्यात् या विवल्लि भरित मध्या
नाभ्या इव वल्लि वित्त य भरित मध्या भरिते सनेन

वलीनां पुष्टमनराविच्छेदप्रयत्ने तथा
 कंबुकलीरेतावितयविभूषितग्रीवा विदग्धा
 स्वपराधसाधननिपुणा तथा क मलसुरभि
 देहात्पद्मगन्धः प्रसरत्प्रवाह आयाति तथा
 केतकीगन्धभवा केवडा त्वकेतकी ऊसुमग
 न्यसारसदृशसूक्ष्मगन्धवती अथवा क म
 मलसुरभिदेहेति केतकीगन्धभवेति च वि
 शेषणोभयदानात्क मलसुरभित्वं वक्ता ये-
 द्यो योज्यम् वक्ता क मलगन्धायसा आयाति
 देहात् केतकीगन्ध इति भवीति तथा भुवि
 विचरति यथा स्यागमनमाश्रयं जनयति दुत
 निःशब्दमृदुगमनेत्यर्थः तथा खललितेपि
 कषाणीषिवहितमपु ररुदयावर्जकवाणीत्य-
 र्थः ॥ अन्त्योष्टम् ॥ ३० ॥ इति देवसत्त्वसी

पदेहा

मपुरबद्गलतष्टागन्धमात्मानुरक्ता
 शिशिरसुरभिमासेक्रीडनये मभा
 त्री अतिविलसितगात्रीप्रेमभागा-
 न्ययुक्ता भवति रुचिरमूर्तिमत्पसतो
 पपन्ना ॥ ३१ ॥

निरूपणम् ॥ मपुरेति मपुररसपवबद्गलम

पंसा
वि
५०

तिशयेन तेषां तेषां शिशिरसुरभिमासेमाच
फाल्गुनचैत्रवैशाखेषु अत्रचहौदौमाचादि
मासौ स्यान्तत्तरिति मासद्वययोजनायां शि
शिरसुरभिमासश्च शिशिरसुरभिः
ताविति वक्तव्यमास इति मासशब्दादेशात्
नौचिरमिव यदा वहति तत्रायं यद्विहारः
शिशिरग्रहणेन शैत्यकालोपलक्षणसु
रभिग्रहणेन पुष्पविकासोपलक्षणं तेन
शैत्यमासग्रहणेन पुष्पविकासमासग्र
हणेन माचादि चतुष्टयं लभ्यते परयादि
वचनेनापि भाव्यमिति न किंचिदवयवम् ॥
अथ मासेषु पीडने विदधानां चैव परतत्रोक्त
लक्षणेति सूचनार्थं प्रेमपात्रीत्युक्तम् ॥
पात्रीपारयित्रीत्यर्थः रुचिरमूर्तिर्वर्तुलम
खद्रुस्रगात्रादि मनोहरदेहलतिकेत्यर्थः
अत्रानेगरेगर्करोमनुष्यप्रकृतिलक्षणमि
त्यमाह आतिथ्यसख्यादिषु बद्धभावानु
रागिणीति मेलयितव्यं नानाबतेरेति
न च प्रयासं मनस्यसत्तापरिकीर्तितासेति ॥
इति मनस्यसत्तसीलक्षणम् ॥ ॥

पुर्वितिकुचयुगयोर्मरुतमुदहनासहत्तम॥
 अतिदेहा एषुविलेबमानदेहा कोपिनीभू
 वल्पादि भरितमाली वचनमाधुर्यसाविविध
 तेकल्पनाभरिततम मनेषुमासेषुचानर
 क्तानार्थाशीलादिवर्जिता ॥ इतिचक्षस्त
 सीलक्षणां ३२ ॥ वनेतिवनविहरणं ॥

मरुकुचयुगभारागौरदेहातिदेहा
 तरुणहरिणनेत्रीकोपिनीवीतल
 जा विविधमधुरवक्त्रीमत्स्यमासान
 रक्ता मुनिभिरियमनार्थायक्षस
 ताप्रदिष्टा ३३ इतिकविशेखराय
 रयर्थायश्रीज्योतिरीशकविविंसा
 यकेप्रथमःसायकः ॥ ॥ ॥

वचितेपंच

मृत्युगद्वरासजनकस्थानुविचरणोवितातत्रैव
 स्वर्गजानातीत्यर्थः तथागविसंचरणोपिया
 दिग्भुमादिकेनामोतिसंकोतस्थानमनर्गलं
 मोतीत्यर्थः मालिनेपिविज्ञस्यमालिन्येस्वपु
 रं चवनम् परपुरुषरेजने आचारादिगहितं
 च येषुयंचसोत्सवायपतिपुत्रादिहिंसनम् कु

तत्रिसंचारदत्त

पेसा
वि
ध

स्तिनेति आदारस्य ऊत्सिततममुचिगुरुभोजना
दिकेतत्र हृष्टा विकृतैति वदनचन्द्रस्य विकृत
त्वं अकस्मात्तामजनकतममुत्पत्सृष्टम् ॥ ३२
अज्ञाने गंगारकारो न्यसत्तल्लक्षणमप्याह यथा
संगीतशीलारसिकानि शान्ता सुगन्धमाल्या
दिरुचिः शुभांगी विलासिनी निर्मलवारुवे
शा गन्धर्वसत्तावनिता प्रदिष्टा ॥ बाहुलाभ्या
निशीला च सोच्छ्रासंबद्भृते निदासका
च सतते नागसत्तेति कीर्तिता ॥ उद्योगनिष्क
लंजयी त्रेत्रे संभ्रामयेन्मदः अतिलज्जातसत
ते काकसत्तेति कीर्तिता ॥ अतिलज्जाल्पमात्र
दानेनापि या परस्मिन्नुपतीति अमनचप
लायातसत तैर्ज्ञानलाचना दन्तसंगरसक्ता
च कपिसत्तेति तां विदुः दन्तसंगरसक्ता दन्त
दातदानादिना यद्युद्धंतत्र सक्ता प्रीते त्वर्थः
स्वभावाद्दृष्टवाक्यानि विप्रयान्येव भाषते
अपेतशर्मास्त्रानादौ एव सत्तेति कीर्तिता ॥
अत्र संग्रहं च स एवाह ज्ञानिसत्त्वादयो येतना
रीणां मत्रभाषिताः प्रधाने प्रकृतिर्न्यातेषु
सर्वेषु पंडितैरिति ॥ इति पंचसायकविवरणे

लक्ष्यवेधनाभिधानेनायकनायिकादिलक्ष
णानिरूपणमिधः प्रथमोलक्ष्यवेधः ॥१॥ अथ
सौंप्रकृतिभेदनिरूपणपूर्वं तदनगतमृगा
दिजातिकथनमवतारयित्वा प्रस्तावयति ॥ अ
थेति पुरुषः शशः शशजातिः सीमगीजा
तिरित्येवमादिलक्षणोनयदासींप्रसयोः सं

अथ शशमृगादिजातिभेदेन ~~शशः~~
सुरतभेदनिरूपणम् ॥ आरोहात्परि
णारुतश्च पुरुषालिंगैर्वरांगैः सि
यो जातव्याश्चरसग्रहणकलासं
ख्यांगुलैः सर्वतः जामाते पिशशा
वृषाश्चतरगाः संकीर्तिताः कोविदै
रिगोष्ठाश्चकरेणवश्चवनिताः संदो
पपञ्चक्रमात् ॥१॥

योगस्तदाकीदृशं कीदृशं सुरतसखं जायत
मेवमधुना तद्भेदो निरूप्यते इत्यर्थः आरोहा
दिति पुरुषालिंगैः संप्रकृतिभिरारोहादाया
मादौ चोपरसेत्याद्युलसंख्याविशिष्टेन उत
राधोद्विष्टे मानशशादिजासुपलदितात्ते
याः यादृशंप्रकृतिदैर्घ्यं तदनसारेण शशादि

पंसा
वि.
४२

रसेत्यादि

जातिमनतेषां ज्ञातव्यमिति तथा वरं रौः सी
प्रकृतिलक्षणैः परिणहो निप्रतया गाय
नयेति यावत्तद्वत्तमाणा मृग्यादि जातिमत्तः
सियो ज्ञातव्याः आया मोदैर्द्यै परिणहो निप्र
ता तत्र समनन्तरवत्तमाणा गुलसंख्या यापुं प्र
कृतिदैर्द्यै ए पुरुष जातिज्ञानम् तथा सी प्रकृ
ति गत निप्रतया गुलसंख्या सी जातिज्ञानमि
ति तदेवा गुलमानमवतारयति तत्र रसाष्ट
ग्रहानव अरुणकलाः सूर्यकला द्वादशेति
अत्र रसग्रह द्वादशानां विच्छेदकतया विवक्षितं
तन्नात षट्पञ्चपर्यन्तमंगुलसंख्या रसश
ब्धेनोत्था पंचनवायेकादशपर्यन्तग्रहश
ब्देन द्वादशादिचतुर्दशपर्यन्तमरुणकला
शब्देनेति इत्येवरससमा गुलपरिमितदीर्घं
प्रकृतिमन्तः पुरुषाणां जातयः तथात
वदशैकादशांगुलपरिमितदीर्घं प्रकृतिम
न्तः पुरुषाष्टजातयः तथा द्वादशात्रयोद
शाचतुर्दशांगुलपरिमितदीर्घं प्रकृत्वा पुरु
षास्तरगजातय इति सी जातिमवतारय
ति मृग्य इति पूर्वोक्तांगुलपरिमितनैः स्या

कनिसनेरुग्णादिजातिमयः सियोत्तातव्याः
 तथाचषट्समाष्टांगुलपरिमितनैम्योपलक्षि
 तयोनिमयः सियोरुगीजातयः नवदशका
 दशंगुलपरिमितनैम्योपलक्षितयोनयोवड
 वाजातयः वडवाहोदिकास्येतियावत् तथा
 द्वादशत्रयोदशचतुर्दशंगुलपरिमितनैम्यो
 पलक्षितयोनयः करेणजातयः करेणहस्ति
 नीति इत्येपुरुषाः शशवृषतरगभेदेनत्रिधा
 सियश्चरुगीवडवाहस्तिनीभेदेनत्रिधेतिसं
 ग्रहः तथाचानेगरेणे आरोहान्मदनांऊशस्य
 पुरुषास्तेयाः सदाथसियो योनीनां परिण
 हकैरसनवादिसंगुलीकैः क्रमात् जायते
 तनराः शशाश्ववृषभाश्वसासृष्टेवांगना मृगो
 षाहिरदांगनाश्वकथिताः प्राक्कुरिभिः संग्र
 हादिति वृत्तेशाहलविक्रीडितं ॥ १ ॥ पुंसीजा
 तिनिरूप्यप्रयोजनमुत्थापयितमवतारयति
 शशकेति षट्समाष्टांगुलपरिमितदीर्घप्रह
 तिः पुमाशशकश्चतुर्दशंगुलपरि
 मितयोनिश्चरुगीरस्यक्तम् अनयोशशजा

पंसा
वि।
४३

तिपुरुषमगीजातिसिधोरन्योन्यास्त्रेषेनतंस
रतमेकरूपमभयोः सखकारीति । तथागोत
रगोदपि तथाचपुरुषोनवदशोकादशांगु-
लपरिमितप्रकृतिर्वषजातिः एतदंगुलपरिमि
तयोनिश्चसीवडवाजातिरनयोदपिहषजा-

शशकरिणपत्न्योरीतरंगोस्तथे
वं हयगजपतिनार्यारेकरूपंरतस्या
त इहभवतिनितोतंश्रीतिरन्योन्यो
गा दनसरणमशकोसीकथंनष्ट
णोति ॥२॥

तिपुरुषवडवाजातिसिधोरन्योन्यास्त्रेषेप्रकृतिद
यपरिमाणसाम्यादु तमेकरूपतात्सखकारी-
ति । २ ॥ एवंहादशत्रयोदशचतदंशांगुलपरि
मितप्रकृतिर्दैर्घ्यः पुरुषोऽष्टत्यक्तः एतत्सं-
ख्यपरिमितांगुलयोनिनैम्याचसीहस्तिनीअन
योदपिवंजकोभयमानसाम्यादु तमेकरूप-
मिति तरगजातिपुरुषहस्तिनीजातिसिधो
रपिप्रकृतिमानसाम्यादु तमेकरूपतात्सख
कारीति तदेतदंक्त अन्योन्ययोगान्नितान्तंश्री

तिरिति योगः संगतिः योगः सत्रद्वनोपायथा
 न संगति युक्तिचित्तमरः नितान्तमतिशयेन
 तामेवानुभूतनितान्तप्रकृतिसमर्थयति अनु
 सरणमिति यथातिशयितप्रीत्याताहप्रीसीता
 ह्योपुरुषं दिष्टवशादिष्टान्मापन्ने अनुप-
 आत्सरणं गमनं कथं नानुगच्छति तद्देहमा-
 स्त्रिष्वदेह दाहे कथं न स्वीकरोतीति ता-
 दृक्त्वमनयोः परस्परमनुभूतं जातं यत्सख
 विरहस्मरणेनासौ स्वजीवितं व्यर्थं मन्यमाना
 भट्टमरणे सदेहत्यागमपि स्वीकरोतीत्यर्थः ॥
 अत्र कल्याणमलः हरिणीशशयोर्वृषाश्वयोः
 समयोगः करिणीतुरंगयोः भवतीह समा-
 गमे मिथो नितरां प्रीतिरनेगयोः भवतीह
 अगमे मिथो नितरां प्रीतिरनेगसंगर इति मा-
 लिनीवृत्तम् तद्वाक्यगुणदोषाश्च निरूपिता
 येव ॥ २ ॥ मगीति अत्रार्थः मजातिः स्त्रीषट्स-
 माष्टांगुलपरिमितयोनिनैश्चा स्त्रीषट्समा-
 श्वपुरुषः नवदशैकादशांगुलपरिमितप्रक-
 तिदैर्घ्यः पुरुषः १ तथा वृषभीतुरंगमिति वृष-
 भीजाति स्त्री नवदशैकादशांगुलपरिमितयोनि

नी.

नैश्वासीतरंगजातिष्वपुरुषः द्वादशत्रयोदश
चतुर्दशगुलपरिमितप्रकृतिदैर्घ्यः सुमान ३
तनयोर्हृत्गीहृषयोर्हृषभीतरंगयोश्च पुं प्रका

वृत्तमुपजातिः तथाचतुर्लक्षणम् स्यादि
 न्द्रवजायदितौ जगौः उपेन्द्रवजाजतजास्त
 नौगौ अनंतरोदीरितलक्षभाजौ पादौ यदीया
 बुपजातयस्ता इति अत्रच मृगीहृषं चेद्दृषभीत
 रंगमिति प्रथमपाद उपेन्द्रवजालक्षणयथा
 ॥५॥ ॥५॥ ॥५॥ ॥५॥ इति जगण्णतगण मगण
 गुरुद्वययोगात् अत्रच पदानेवेति परिभाषा
 एणात् तरेगश्च शान्तवर्णलघुत्वेऽपि गुरुसंज्ञा
 करणान्न दोषः सृष्टश्च मेतद्विदित्येवदनीति
 द्वितीयपाद इन्द्रवजालक्षणयथा ॥५॥ ॥५॥
 ॥५॥ ॥५॥ एवं तृतीयचतुर्थपादयो रपीत्यमेवे

मृगीहृषं हस्तिवधूपाशं चेदसृष्ट
 नीचं सरतं वदेति प्राणप्रभेदेऽपि न
 च द्रवन्ति तस्मिन् नृप्यनि कदापि
 वामाः ॥४॥

माहृतमुपजा
 तमुभयलक्षणयो
 नौति ॥३॥ मृगीहृषमिति सी मृगीजातिः
 षट्समाहंगुलपरिमितयोनिनैश्चासी भवे
 त् तथा हृषमिति अश्वजातिः पुरुषः द्वादशत्र
 योदशचतुर्दशंगुलपरिमितप्रकृतिर्देव्यः १

पंसा
वि
४५
५५

तथाहस्तिवधुशशंवेति हस्तिवधुहस्तिनी-
जातिः सीजातिः सीदादशत्रयादशवतदंशो
गुलपरिमितयोनितेश्चा शशः शशजातिः
पुरुषः षट्समाष्टोगुल परिमितप्रकृतिदेव्यः
पुरुषो नयोऽभयोरसुषुनीचं सरतं वंदीति प्र-
कृत्योरिति हरोतर त्वादसुषुमतिनीचं चेत्तिश
हस्यो मयं सबन्धो न कर्षणियः तत्र स्त्री हयग
तमसुषु संतम हस्तिनी शशगतं चातिनीचं सं-
तम इति तथा च कल्याणमहोपि करेगीहय
योर्योगे रतमसुषु कं विडः हस्तिनी शशयोश्चा
थरतं स्यादतिनीचकमिति असुषुनीचमिति
अतिशब्देनोभयोरपि विवक्षितं कुत्सितत्वं
प्रकटयति प्राणेति पतस्मिन्नसुषुतिनी
चात्वे सरतोभये प्राणप्रभेदोऽपि प्राणस्फो-
टनपर्यन्तं पद्मिनीत्वादजायन् सारण्य
थावत्पुरुषः प्रयत्ने क्रियमाणेऽपि वामाः
संदर्शानद्वयानि विदुतचन्द्रकलानभवन्ति
प्रयासचेतनापि चन्द्रकलोद्दोषननजायते
तदभावे च कामोद्दोषनाभावान्ताः कदाचि-
दपि नट्यन्तीति विरतसरतत्त्वघोनभवन्ती-
ति कदापि वामा इत्यनितमवम इत्यपि पा

दः तत्रप्रशंसाया मतिशायनेवामतपु॥
मृगीहृषमिति मृगीहृषमितिचसमाहारेक
तेत्नीर्वानिर्देशः शुभापहतसपजानिः ॥ ४॥
पूर्वादिष्टसमादिभेदानां फलमनुवदति श्री
तिरिति समाख्येशशकहरिणपत्न्यारति-

श्रीतिः समाख्यात्सरते समाख्येनीचो
शुकेयोषितपवतष्टिः अशुशुके
चाप्यतिनीचकेचदयोर्नकस्यापि
चतष्टिरुक्ता ॥ ५ ॥ सीपुंसयोः सा
म्यतरं प्रशस्तं मध्यद्वयमप्यममाम
ननि अशुशुकेचातिनीचकेच त

हिनपुंसानचसंदरीणम् ॥ ६ ॥
श्लोकोदिष्टसरते नीचोशुकशतिमृगीहृषं
चेदिति श्लोकोदिष्टशुनीचाख्यसरतद्वयं
शुशुकशति मृगीहृषमिति श्लोकोदिष्टशु
शुशुतिनीचाख्यरतद्वये नकस्यापीतिसिधः
(पुंसोवेति नीचोचाख्यभेदचतष्टये योषितष्टे
रुक्तात् अत्रनकस्यापितष्टिरिति संगतमाया
पतदेवविवर्णाति सीपुंसयोरिति मध्यद्वय

पंसा
ति
४६

५७

मुञ्चात्वं नीचात्वं चेति मध्यममिति एकपक्षः
तः सुखलाभात् अत्र कल्याणमनुः तत्र प्रशस्त
सुरतं समं स्यादुभये मध्यममेव विद्यते नी
चैव मोक्षश्च मद्याति नीचमतनानि च कवि
भिः प्रदिष्टम् इति अत्रोभयेत्युच्यते नीचात्वं
सुरतं सुरतविशेषयस्तस्य भाव उक्तस्तन्निमि
त्रमपि स एव वदति प्रमाणहीनलिंगेन स्त्रीक
एव नोपशाम्यति अतो न नीचसंयोगे तद्विगा
ह्येत्योचितः तथा वरोगमप्येनारीणां मय
न कोमलं स्मृतम् अतिप्रमाणलिंगेन नात
स्तासां सखं भवेदिति अत्रापि स्त्रीकोमये हत
मुपजातिः परं विद्यानत्र सर्वस्मादिशेषः सर्वत्र
पेन्द्रवज्जालक्षणं पूर्वमिदं तिनूवज्जालक्षणं
वमिति ॥ ८ ॥ तदेवं प्रशस्तमध्यमनीचभेदेन
सुरतं विधास्यति मापन्नम् अत्रैव क्रियाभेदेन
भेदकलनां प्रदर्शयन्नवतारयति प्रचण्ड इति
यदेतन्मम मध्यमनीचभेदेन विधासुरतमुक्तं
तत्र कश्चिन्मुरतभेदः प्रचण्डवेगः कश्चिन्मध्य
वेगः कश्चिन्मूलवेग इति समादिभेदगततेन

नवधातमस्य जायते तथावप्रस्तावक्रमेणापि
प्रदर्शयते समः प्रचण्डवेगः मध्यवेगः लघुवे
ग इति ३ मध्यमः प्रचण्डवेगः मध्यवेगः लघु
वेग इति जाताः षट्भेदाः ८ नीचः प्रचण्डवेगः

प्रचण्डवेगस्तथामध्यवेगस्तथापरः स्या
लघुनामधेयः ॐ सत्तरुणा उभयोर
पौलस्त्याकवीन्द्राः सूरतं वदन्ति ॥ ७ ॥

मध्यवेगः लघुवेग इति जातानवभेदाः १ इत्येव
चण्डवेगवत्तादिभेदेन त्रयाणां समादीनानवधातं
जायते वृत्तमपजातिः ॥ ७ ॥ अत्रैव पुनः क्रियाभेदे
न सप्तविंशतिभेदमित्रतां प्रतिपादयितुमाह
शीघ्रक्रिय इति उक्तं प्रचण्डवेग इति तत्रासौ प्रवे

शीघ्रक्रियः कश्चन मध्यमः स्यात् लघुक्रियः
स्यादथ कश्चिदेव पुनस्त्रिधा कालवशे
न पुंसं रतं समस्तं मतिनेत्र २७ संख्यमा ८।

इवेगः कश्चिच्छीघ्रक्रियोऽतक्रियः शीघ्रकाल
वर्तीत्यर्थः कश्चिन्मध्यमो मध्यमक्रियः नातिदु
तनातिमन्दक्रियः कश्चिन्मन्दक्रिय इति प्रचण्ड
वेगस्य त्रिधातमं तच्च समसूरतादिगततेन विधेः

पेसा
वि.
४०

५७

ति नवपातमेकस्य एवमस्योऽपि प्रत्येकं नवपा
तमिति मनिनेत्रं सख्यम् समविंशतिभेदमित्रमि
दं सुरतं जायत इत्यर्थः तथा च सऊमारमतिबोध
नायप्रस्तारः प्रदर्शयते समः प्रचंडवेगः मध्यवे
गः लघुवेगः ३ मध्यमः प्रचंडवेगः मध्यवेगः
लघुवेग इति षट् नीचः प्रचण्डवेगः मध्यमवेगः
लघुवेग इति नव ५ इत्येवं सर्वं प्रस्तारितानां नवा
नां शीघ्रक्रियादिभेदेन समविंशतिधा तयथा ॥
समसुरतभेदे प्रचण्डवेगः शीघ्रक्रियः १ मध्यम
क्रियः २ लघुक्रियः ३ एवं मध्यमवेगेऽपि शीघ्र
क्रियः १ मध्यमक्रियः २ लघुक्रियः ३ जाते द ॥
लघुवेगेऽपि शीघ्रक्रियः १ मध्यमक्रियः २ लघुक्रि
याः ३ इति जातमेकस्य समसुरतभेदस्य प्रचंडवेगा
दिभेदेन नवपातम् एवं मध्यमनीचसुरतभेदयो
रापि प्रत्येकं नवपातेष्टादशेति त्रयाणां पुनः सम
विंशतिधा तं जायत इति अत्र पुनर्नरनारीतद्वय
गततेन समविंशतिभेदानां मेकाशीति भे
दमित्रं जायत एव परंतु प्रकरणकृता तद्भेदक
लतामनपेक्षैव मनिनेत्र २० सख्यमित्युक्तम् ॥
प्रज्ञानगंगे विरमम्यमशीघ्रसंभवानरनार्योस्त
विस्तृष्टिरुच्यते समताप्रभृतिप्रभेदो नवपथैव सुर

ते समीरितम् तथा वण्डमयममदाब्जो सीत्वे
गोशुविडस्तयोः क्रियाचित्रविपाशोत्तालवुमय
चिरोदया अत्रापि कालभेदेन नवपातसमूहये
न समविंशतिभेदेवं कीर्तितादिरतिवृधेति वि
रुहिः कामसलिलस्कतिः ॥ ८ ॥ अत्रदिमोत्रे

हृदप्रहारामदनाकुलतरेतोवदन्तं
खलवण्डवेगे शीघ्रागतिश्रुणावि
लेतमप्येमप्यंलद्योमन्दतरेवसर्वम्

एतद्वामवतारयति हृदेति प्रहारहृदतंबद
श्रुते कामव्ययतावप्रवण्डवेगलक्षणम् एत
मत्तं नम्यमप्यमवेगलक्षणम् एतत्रितयविलंबनाल
चुवेगलक्षणम् कल्याणमल्लः प्रवण्डवेगवदृशो
विरुहिः कामाकुलतरेतिलोलेताव स्यान्मन्दवेगवि
परीतमेतन्मध्यभावः खलमप्यवेगो इति विरुहिरि त.
तिकामसलिलस्य उमेउभेअपिउपजाती ॥ ९ ॥
अथोदिष्टशशकादिजातीनां लक्षणमवतारयि
तेमाह अथेत्यादि शशक इति शशश्च शशक
इतीवार्थकः शशजातिमत्वात्संज्ञायाम् कन् स्वम
साधारणं सजातीयविजातीयव्यावर्तकं रूपं स्व रूप

पंसा
वि.
४८

मिति स्रूपशब्देन लक्षणमुच्यते मृगजातिपुरु
षलक्षणं निगद्यत इत्यर्थः प्राणा मृगजातयः पुरु
षा एवं स्युः एवं लक्षणं न तातव्या इत्यर्थः व्यंजनल
क्षणस्य यत्प्रत्यादासाकारेण पिशशजातयः ॥
पुरुषाः प्रत्यभिज्ञातव्या इत्यर्थः एवमन्तरत्राप्युक्तं

अथादोशशकस्रूपे निरूप्यते ॥ दीर्घा
दाः सूक्ष्मदेहा मृडविषमगमालंबा-
कार्णाः सुवाचो ग्रीवायां जानुदेशे कर
कमलतले कालिमाने वहनः अल्पा
हाराः सशोचामितशयनकृतः कानि
मनोपनाद्याः कीडावन्तो विनीता ल
वुतरसरताः पुण्यभाजः शशाः स्युः ॥

कीदृशा इत्याकारप्रतिभिज्ञात्पुनर्विशेषणद्वारेण
पुनरप्यति दीर्घादा इत्यादि तत्र दीर्घादा हरिण
दिसहशा वाममनोहरनेत्रा इत्यर्थः तथा सूक्ष्म
देहास्तनुदेहलतिकाः तथा मृडविषमगमाः
मृडः कोमलो विषमो वीचुच्छलनावदितस्ततो वि
लासभरितो गमोगतिर्येषामिति तथा लम्बक
र्णविलंबायतप्रवणयुगाः तथा सुवाचः को

लसपुरस्त्रिगचतुरवाचः तथा ग्रीवा योजान
देशो करकमलतले कालिमाने काष्ण्येष्ण
मतां वह्नः श्रवचरुणिजातितमेव निमित्तं
कलशारत्नातेषाम् उपलक्षणं चेदम् पादो
रुजचन जानदेशानां तथापि कालिमभरिता
इति तथा स्वल्पाहाराः अविमित भोजिनः त
थासुशौचावात्माभ्यनरशौचाचारचनः तथा
मितशयनकृतः समचितकाले प्रहरमात्र
शायिनो लक्ष्म्यानाम् तथा कान्तिमनोला
वाणभरितदेहाः तथा धनाढ्याः समदारा
शयाः सुनिचयनवनोपिलोके लोकानागजा
तीयान्तैर्गणानां समपारोहनीमाष्यद्रु
णेन घोतितम् इत्येव धनाढ्या इति समद्वि
भाज इत्येकं भवति तथा चोक्तं सातद्वीरपञ्च
कते यथा परेषामिति तथा क्रीडावनो विहार
शीलाः सत्त्वादिप्रीतिभाज इत्यर्थः तथा ल
क्ष्मिस्तसुरताः शीघ्राल्पकालस्वपरसखदायि
सुरतक्रीडावन इत्यर्थः तथा च कल्याणमल्लः
शायः कोमलजनलाः पृथुदशः शान्ताश्च
व्याशनाः सुदृग्गाः सुचयः सर्वतुलमखाल
ल्याल्यदन्तास्तथा विभ्रनः करजानपादजचन

तथा विनीताः
समुचितविधे
पशिता वनर
तथाः

पेसा
वि.

लघुभोजनोः त
कृसना ५५

ग्रीवोरुषुप्रणामतो धन्याः सत्यरताः सगन्धि
मदनस्यन्दाधिनीताः शशा इति शुब्रहृशोष्ट
शुब्रमायामवन्तेतेयम् तच्छाशना इति दन्त
पादे लघुपश्चिमदेहायाः शरीरपूर्वाधेगोरव
युक्ताः पश्चिमार्धेलाघवानिता इत्यर्थः दन्ता
नातल्यतमविषमत्वम् अल्पतंसूक्ष्मत्वम् ह
तेस्वर्ग्यरामुधेयानां वयेण विमनियतियुता
स्वर्ग्यराकीर्तितेयमिति मगणरगणभगणन
गणयगणत्रिकयुता विवारेमनिभिः सप्त
भिर्यतियुतेत्येकविंशत्यक्षरा स्वर्ग्यरेति त
थावप्रस्तारः ॥ १० ॥ ॥
तिशशजातिपुरुषलक्षणम् ॥ १० ॥ ॥
स्फाराकाराः पीनविस्तृतशरीरसंस्थानाः सद
याः सादेकाराः परोत्कर्षासहनशीलाः त
थासुरतरसकलालुम्पटाः तउत्कण्ठाशान्ति
यावत् कलितविषेयान् राः तच्छमनार्थमे
कत्रैवपातितशिरस्का इत्यर्थः शुशवादेतग्रह
सांवेपिपुनस्तदभिलाषकत्वात्त्रैवस्थितिभा
जः तथासुन्दरोगच्छविद्योतनिर्भरगावला
तिकाः तथावृषोदस्काः कवाटसंरुतवदाः स्थ
लाः तथासुशीर्षाविस्तृतविकासिमौलयः तथा

ससमजदरिलेविषमोदराः कच्छपसमानज
दयश्चर्यः तथा मांसला लोलनेत्रा इति सम
सितं पदम् तथा च मांसला बलवन्तः पुष्टा गाभ
रितो सा इति वा अलोलनेत्रा अवलनेत्राः स्थिरनि
विडनेत्राश्चर्यः तथा चामत्र स्थिरदीर्घलोचन

अथ वषलदाणम् स्फाराकाराः सुद
र्षाः सुरतरसकलालुम्पताः सुन्दरा
गा वृक्षोरक्ताः सुशीर्षाः ससमजद
रिले मांसला लोलनेत्राः अत्यन्तप्रौ
फना सालवुतरधृतयः क्रोधनामप्य
वेगा उदाणेरक्तहस्तादधतिनव
मितैरंगलैर्येपि चिह्नम् ॥ ११ ॥

भजति वषलदाणे तस्मात् मांसला अलोलने
त्राश्चेत्यकारप्रज्ञेयसमसितं पदं व्याख्येयम् तथा
अत्यन्तप्रौफनासाः समकुसितायतनासिकाः
अत्यन्तं चानासारोकाभि प्रायेण व्याख्येयम्
नासारोके अपि समच्छासितायते येषामित्यर्थः
तथा लवुतरधृतोऽस्थानेपि धेयाख्यचित्तकः । प०
लाहारिणश्चर्यः क्रोधना अगभीराशयाश्च
र्यः तथा मध्यवेगामध्यमक्रियाः मध्यमगति
मालंब्य कार्यनिर्वाहण इति तथारक्तहस्ताः

पंसा
वि
५०

हस्तयोर्लौहिसंभारिता इति चिह्नं पुंयं जननं नवमि
तैरेगुलैर्यै बिभ्रतीति प्रागक्तमेवानुदितमूलम
इत्यमेव शशजातेरपितलदाण्डकृतत्वात् पुनर
नूक्तेषु गुलपरिमिते हिते स्य तडक्तमेवेति हतं
स्वगथा इति वसजातिपुरुषलक्षणम् ॥११॥

अथतरगलक्षणम् ॥ कार्ये हृष्टावलि
ष्टाः समसितदशनाः पीवरस्फारवक्ष
शीवाबाहूदोर्वाः परहितनिरताः
शस्त्रसस्त्रिगवाचः निर्लज्जाधारुशी
लाः एषुतरगतयश्चण्डसंभोगारक्ता
अस्त्रालिङ्गवहने युवतिजनमताभा
॥ न संख्यामलीभिः ॥ १२ ॥

कार्ये इति अस्त्रास्त्रजातयः पुरुषा एवं लक्षण
लक्षितास्तेषां तथाव कार्ये हृष्टा इति कार्ये यतः
प्राप्ते सहर्षा हर्षेण तत्कार्ये निर्वहन्तीत्यर्थः ॥
विधेयमवलोक्य निर्वाजमग्रतो धावन्तीति याव
त् तथावलिष्ठाभारे हहनशक्तिमनः तथा
समसितदशनाः दशनानां च समत्वं भराणि
कोभयेष्वापोयेषां विवरेन विद्यत इत्यर्थः त
थापीवरेति एषु विस्तृतवक्षशीवायेषां च
दंष्ट्रिशीवाश्च एषु विस्तृतानीत्यर्थः तथावाहू

इति दीर्घ

रुदीर्घवाहवो दीर्घो रवश्चेत्यर्थः तथा परहित
निरताः परेषामानकल्पामये स्वशरीरखेदम
पिये सीकुर्वन्तीत्यर्थः तथा शक्तसस्त्रिग्यवाच
इति लोकहृदयावर्ज कसरसगभोरसेभाषिण
इति तथानिलजाः स्वपरकार्यलजाप्रसन्ना
दकाले येन नाशयन्तीति लज्जाराहितमिदममी
षांगुणत्वेनैव गण्यते इति अतएव दत्तगुणम
परं विशेषणमप्यस्यति चारुशीला इति शी
लस्य चारुते स्वसामिकार्यसिद्ध्यर्थं लज्जात्याग
स्वदेहखेदाचिन्तनमिति तथा शृणुतरगतयो
ति शीघ्रगामिनः अतिशयश्च दीर्घमार्गीति-
वाहनमपि सूचयति तथा च एव संभोगरक्ता इति
अतिकदो रपरोहे जक संभोगप्रीताः अतएव यु
वति जनमता इति तथा च सीचरिते दीर्घलिंगी
हफाचाती चटमैथुनकारकः सपववल्लभः सी
णानशूरो न वपाण्डित इति चटमैथुनकारक इ
ति वारं वारं मैथुनकारीत्यर्थः तथा च कल्याण
वर्मा हृष्टाः एव एव रते रताश्चेत्युक्तवान् भानसं
ख्यांगुलीभिर्द्वादशांगुलदैर्द्ये एव चिह्नं वरुन
इत्यर्थः अत्र च युवति जनमता इति विशेषणं लि

पंसा
वि
५१
५१

गोवहनेभानसंख्यागुलीभिरिति मये गभितम
पिनतथावच्छेदेकरोतिशितिनतथाउष्टम वाका
गंभीकरणेद्विपूर्वात्तवच्छेदादोषशितिलिगेवह
नश्मस्यसापेक्षताज्ञानसंख्यागुलीभिरितपेक्षा
मुराणातमयेयुवतिजनमताशतिविशेषणेनत
थापिपायकमिति सर्वसम्मततात् अत्रकल्याण
वर्माविशेषमाह निर्मासंमखमण्डलेपरिमितंम
पेलंबुंकारणयोः स्तुत्यवत्युरमप्रमाणा मुरसिसि
गंभरोमोद्गमे पीनेपश्चिमपार्श्वयोः दृष्टुतरेष्ट
ष्टप्रदानंजवे जानीयाजितमारुतंवसकैल्युक्तं
प्रशस्तैर्गुणैः अत्रार्थः अष्टजातिकंपुरुषमी
हस्तदाणजानीयादिति मखमण्डलेनिर्मास
मिति अततिमांसभरितंमखमिति परिमितंमये
द्रुसमानं कारणोर्लंबुंखवंकारणयुतमित्यर्थः ब
धुरंनप्रंनप्रंमित्यर्थः अप्रमाणमुरसिअतिपी
नायतवक्षसमित्यर्थः तथादीर्घस्थूलशिरोरुद्ध
शुलदतिस्फारेक्षणाः कोपनाअत्यन्तंलशदीर्घक
न्यरदप्रोत्राननालेभिः पीनेरः स्थूलदीर्घ
बाहुयुगलानिदालवः सालसाः प्रौढावक्रन
लांसिजानयुगलागंभीरसंभाषिणः धृष्टःख

एउरनेरतासुनितरं दीर्घागुलिषेणयः सल
 सीरतिलालसावद्भुजोगत्यातृध्यानिताः
 भूरिद्वारविगन्धिमन्मथजलाः प्रायस्तथा व्याक
 ला आदित्योगलसम्मिनेततरगालिगेसदाविभ्र
 तीति अत्रवहसलक्षणेनवांगुलमितेतरगलक्षणे
 द्वादशांगुलमिति इहतावत्कथितं शशलक्षणेपु
 नरनक्तमपि षडंगुलमिते विहसलक्षणे स्थि
 तम् तत्रादावान्नरलक्षणे षट्समांशंगुलमिते
 मिति शशलक्षणे नवदशैकादशांगुलपरि
 मिते च वृषलक्षणे द्वादशात्रयोदशचतुर्दशांगु
 लमिते च त्रगलक्षणे विहसलक्षणे च तत्रोत्तममध्य
 माधमतमसूक्ष्मं तत्र षडंगुल उत्तमशशकः
 समांगुलो मध्यमशशकः अष्टांगुलो धमशश
 क इति एवं वृषतत्रगयो रधिकल्पनीयमिति पूर्वा
 परविरोधः सहृदयेर्नोत्थाप्य इति अत्रापि दत्तं स
 ग्यरा इति त्रगजातिपुरुषनिवृपणम् १२॥ ॥
 अथ हरिणादिस्त्रीवासलक्षणमस्यापयति या
 वधुर्महंगीत्यादिविशेषणविशिष्टा तावधुज्यो
 तिरेशानामासौ ग्रम्य कतुहरिणी मृगजाति कथ
 यति तथा च कथं भूतासौ महंगी शिरीषपुष्पको
 मलस्त्रिग्यां गीतथा दीर्घनेत्राविकचोत्पलस्या

पंसा
वि.

५२

५२

रितनेत्रा तथा नतकचनिचयाऽगलकेशानिकु
रुंवा अगले हजिने जिस्म मूर्मि मत्स्यं चितं नतमिस
मरः तथा दनवा हूरु म्दी दन म्दी समसूक्ष्म
दनावा हूरु म्दी कामपाशकल्पवा हूरु भयशोभि

अथ म्गीलदाणम् ॥ म्दी गी दी र्चनेत्रा
नतकचनिचया दनवा हूरु म्दी शो
णा भोजा भिरा मं वरुति युगं वेदि मध्या ॥ कर
स्वकेशी सश्रोणी केवुक एदी एयु ऊच
युगले यावह तंगली केः म्भिः क
न्दर्प गे हं कथति हरिणी तां वधूं ज्योति

रीशः ॥ १३ ॥

नीठु रु म्दी पाणि सारा सुहोरु युगल रम्या याच
कर युगं पाणि युगल शोणं रक्त वर्णं यदं भोजं त
दद भिरा मं यावहति कोक नद सदृश च्छा विंदया
तीति तथा वेदि मध्या वेदि मधुमादि सुतन्म
प्यवत्सूक्ष्मालक्षोदरी वेदि रग्नि होत्र स्थलीति
केचित् सायिनि तलेपनादिना समतन्वी विष
दाचेति तथा व्याख्यान मण्यन वधम् तथा सके
शी दी र्चस्त्रिग्य च न सूक्ष्म शिरो रुहा तथा सश्रो
णी शोभन कटि स्थला तथा केवुक एदी वलित्रि
तया लेखत ग्रीवा तथा या ऊच युगल एयु निरं

तत्र लग्नमसंभवेति तस्या कर्ण गोहे म
 दनमन्दिरे गत्यमिति यावत् षड्विंशुलीकै
 वेहति षडंगुलपरिमितनैश्च वेहति असौ ह
 रिणी मगी जातिरिति अथ च हरिणी लोका
 विभ्रतेति कोशादिये हरिणी सा दाल दमी रि
 ति अत्रापि प्राग्वत् अंगुलीकैः षड्विंशति प्रा
 धान्यापेक्षे समाष्टंगुलि मानस्याप्युक्ततात्
 रस्य षडंगुलि निप्रयोनिको तमा हरिणी समा
 गुलि निप्रयोनिका मध्यमा अष्टंगुलि निप्र
 योनिका धमेति अत्र कल्याणमल्लः सान्द्रा क
 चित कुन्तला समशिरास्तनी सतंगस्तनी पुल्ले
 दीवरलोचनाल्पविवरद्याणचतुर्दरी
 आरक्ताधरपाणिपादसुगलापीनोरुकामा
 लया प्रायः कोमलचंचलजभजिका विल्ली
 णगण्डस्थली रूपा लः सुकुरिका पिकरसा
 यनोरते लंपटा विभ्रसं बुजगंधिमदनसद
 तथा ल्याशाना सुश्रोणी सरलो गुलिगजग
 ति सुंचनमनारागिणी हेयानिप्रषडंगुलैः परि
 मितंगुलं वेहती मगीति हते सुगंधरा ॥ ११ ॥
 इति मगी जाति सीलक्षणम् ॥ एषा पुरन्ध्री

पेसा

वि०

५३

५३

स्त्रीवडवातरंगीजातिकातेया याआदीर्घांतंग
शीर्षाईसदायतोशुभसुकातथायावडुतेरतिव
डुतसप्रतिबद्धवः कपिशाः कडारवर्णशुभ
लाशुसुद्धमाः केशौचभागायस्याः तथाचंचत्री
लाबुजादीचंचकचकवायमानेयत्रीलाबुजं
नीलायले तदच्छामचंचलायतेमुदिएणीया
स्याः तथासललितगमनागाढवेगविलासा
भरितगमनातथातंगेतिवदोजौसुनावुशुल
तभरेत्यर्थः तथागंभीरस्त्रिगुणाभीनिप्रवर्त
लनाभिकातथाबलिभिर्यौवनारोहणभूत
त्रिवलिभिरुपनतागंभीरभावा तथाश्रीणी
तिकटिगौरवेणवनश्रापोमुखीलोणीजेबू
हीपभूमिसुतवएदानीलाहतादीनिनववर्षा
णि तत्संख्यागुलीकंनवांगलपरिमितनेश्रुंग
ह्यरोकंयोनिरत्यंवरुतीतिश्रुपिनवग्रहण
सत्यवडवागतंयात्येयम् मध्यमायमया
स्तदशौकादशांगलगत्यमित्त्वम् श्रुप्यते
गरंगकारः मौलिनिप्रसमन्नतंविदधतीसू
लर्जसान्दैः कचैनीलांभोजदलेक्षणायातगल
श्रीशाननाकोमलापीतश्रीणिपयोधराशुभग

तिर्गभीरनाभीरुदाकिंचित्पृथग्गमांसलभुजा
 क्षामोदरीकोपिनी शोणांभोरुद्रचारुपाणि
 चरणानिद्रासुभोजप्रियाविलीणदयतीकादिचल
 मनाः कानैवरागानिताकामाभः पललाभगन्धि
 सुचिरं संभोगकालेऽवेदि तेयावडवानवांगुलमि
 तेगुलं वहनीबुधेरिति हतं स्वग्यराशतिवडवाजा
 तिसीलक्षणम् । ॥ ५ ॥ असौसीहस्तिनीहस्तिनीजा
 तिसीहेयायासूलोसासूल एताव तथा लघुतर
 नयनातिसूक्ष्मलोचना तथा भूमिस्थलसदृशम
 पभागासूलमप्येत्यर्थः अल्पकेशीद्रुसक्तोकके
 शी तथा हौनर्वा निमग्नग्रन्थिः तथातिरुष्टाचि
 रकाले रोषपारिणी तथा निर्लजास्थानेपिलजा
 त्यागिनी राभसोक्तिर्गदंभवदूदाभाषिणी परं तु
 दस्तिनीलक्षणोद्दास्वरकथनेमुपलक्षणमेवंग
 भीरुदस्वरेत्यर्थः तथातरलितमदनासततेम
 दनविफलानमदनेनासौतरलीक्रियतेयावद
 सावेवमदनेतरलयतीति रविसंमंदादशभि
 रित्यर्थः गुह्यमुपस्थम् अत्रापिशिविग्रहणं त्रयोद
 शचतुर्दशांगुलोपलक्षणमिति सन्धेयम् अत्र
 कल्याणमलः पीनञ्जा एकपोलकणिगलकाप्र
 स्फारिलमोष्टकापिंगादीपदवक्रपर्वनिवहाष्ट

यत्पत्नीलालकारुस्सल्लकरोच्चिवाङ्गयुगला
गंभीरहृत्सरा कामांतासतुतसतीक्ष्णदशनाङ्गुली
चवीतवया उः शीलाशवलंगिकाष्टयुक्ताकष्टे
कसाधारता वयनेष्टयु भोगिनीचनितरां पापेव
वृद्धसूहा विभ्रमेभमदोग्रगन्धमपिसाकन्दर्पनी
रसदा ज्ञेयाभानमितां गलीकमदनावासावुधे
हस्तिनीति पदवक्रपर्वनिवहोति पदेषु पादेषु
वक्रोरालः पर्वनिवहो यन्मोचो यस्याः यद्युभोगि
नीवद्भोगिनीचिरकालसुरतप्रियावा ऐभम
दोग्रगन्धमिति इभसंबन्धिमदवृद्धगन्धमिति
वृत्तस्वगंधा इति हस्तिनीजातिस्त्रीलक्षणम् ॥
मूर्च्छावसीजातिलक्षणनिर्हणम् अथसंवांगना
साधारण्यमनिर्हणम् बालैति अत्राथः षोड
शवर्षपर्यन्तं याकाचिद्वनिता बालैश्च्यते ततः
सप्तदशाब्दादारभ्यखवत् ३० त्वकं यावद्विंशत्
माहं यावत् तरुणीति कथ्यते ततोपि तेषु ५०
मितां यावत् एकविंशत्माह्वादारभ्य पंचाशत्मा
हं यावत् अमौ प्रौढेति कथ्यते अतएव तस्मादव
स्थाविशेषादनेतरं वृद्धिमाह्वाने असावार्त्तव
मितागर्भग्रहाणेचितं पुष्पमितासमतीता वन्ध्या
प्रसूत्याख्यफलरहितेत्यर्थः सुष्माभावे फलोद

यस्य कानामाशेति भावः इदं शीघ्रं सती हृदा ह्यं
जरती संतामपयातीति परंतु कामिनी कामाभि
लाषस्तदाप्यस्यावर्तते तपेति केचित्तु याति पंचाश
तः क्षयमिति योगीश्वरकथनात् पंचाशतमाह्वमे
व गर्भग्रहणं चित्तमातेवं स्त्रीणां संभवतीति वदे
न्निम्रसौ च बुधेः स्वार्थजागृहकैः स्वहितेच्छाभिरि
तियावत् सूरताभिलाषवत्पिरतेत्याज्या नया
कामो न निषेध इति असौ हितदाता हगवस्याजा
यते यस्यामपभुजमानैषा पुरुषमेतद्दाराचो
षयतीति तत्कामकः शुक्लः सन्त्यक्ष एव परिभू
यते इतसौ रतेत्याज्या अतएव समनन्तरमेव वक्ष्य
ति हृदा जीवितहारिणीति परंतु सहचारिणीत्वा
दिवीक्षया च दानाशनपानादिभिः सम्मान्येति प
तदेव पुरुषाणां पुरुषतंग एष ते यत्कृतं तत्ते येना
मीषां कृतं तत्तयेदिकामुचिकमयं न जायत इति
बुधेरिति योति तम् आनुषंगिकतया पितृगकार
णमाह सर्वकलेति विवर्तः प्रतिक्षणं नवीना
ताकरणम् अवस्थोचितमासावर्तनमप्याह क
ल्याणमन्त्रः बालातांबूलमाल्याद्यैस्तु रणीभू
विभूषणैः स्वप्रेमणारज्यते प्रौढा हृदा स्वालाप
गौरवैरिति हतं शार्दूलविक्रीडितम् इति बाला

पंसा
वि.
५५

५५
यवस्थानिरूपणम् ॥ अथवालायवस्थानगतव-
तिवेलामाहवालेति अतिसखदेति अथगम्यतपाना
दिसखमतिशब्देनयोमतेसाद्वेगाफे निविडमिति या
वत् अतश्चावस्थामवेद्य सुखेप्सुनातमशालोकादि
कमत्र साहाय्यकत्वेनावश्यमनेष्यमिति भावः आ
लोकोदीपमणपायालोकोदिवसेतस्वनपव सखा
यतेसखं करोतीति सखादिभ्यश्चिकाचिद्वयम् सर
भसमिति सोऽस्य संज्ञापीतितमस्थालोकेपि वाहनं
शाहंलविकी डितम् ॥ अत्रानंगरंगकारः सुरत
माहात्म्यमाह कृशतनुरति दीर्घानिप्रकट्याचक
स्मासुचिरपतिविद्युक्ता कामिनीस्याच्छुभांगी द्युल
तरशरीरागौरवणीचाववीसतत सुरतयोगाद्युफ
कट्याटफास्यात् इति अर्थः यानारीसुचिरं पति-
विद्युक्ता भवेदसौ शुभांगपिसती कृशतनुरित्यादि
रूपिणी स्यात् युवतिरप्यसौ सती पतिवियोगेनेह
श्रीमवस्थामाप्नोतीति यापुनः सततं पतिसक्ता
सौ द्युलैत्यादिलक्षणस्यात् तस्मात्केवलवीद
यानैतल्लक्षणे विद्यासौ विधेय इति तात्पर्यम् ॥ अ
थवातपितृबलासात्प्रापतवितयानसारेण सी प्र
कृती निरूपयेत्तत्संसेवनप्रकारमाह दृढांगी
त्यादि दृढांगी रसाभावाद्भुजतनाडीकगात्रीव

रुचारिणीवर्ण्यगमनागमनकारिणीनैकदेशस्थि
त्रियातीतियावत् चलमतिरस्थिरमतिः परपुरु
षाभिलाषिणीत्यर्थः शीतप्रियाशीतदेशशीतभ
क्षभोज्यादिकामिनीवातलावातप्रकृतिः वर्षासि
निस्त्रियाभूत्रिवर्षाश्चनशासनात् यथाकालश्च
त्यर्थः तथाप्रसवांजरेप्रसवानांप्रसूतानांपुष्पाणा
मेकरोद्धेदहेतौकालेवसन्नतावित्यर्थः असौचग
र्वाहारादिभिः सेव्याप्रीणीयातैः सेवितासतीपुनः
प्रीतिदातिप्रीतिदायिनीति गर्वाहारोचमपुराहारः
वृत्तेशाहलविक्रीडितम् इतिवातप्रकृतिसीसेवा
निरूपणम् १८ गृहेतिशीतालयोहिमालयस्तद्व
वाप्रेयसीसीतथासौराष्ट्री सौरवायवदेशसीतथा
कलिंगदेशसी तथासिन्धुदेशसीचकाममतिश
येनपितृलापितृप्रकृतिर्भवत् असौचगृह्यस्थिर्य
स्याश्विनाभिप्रायोनतायतश्चि अंभोजप्रसवेतिकम
लपत्रसहस्रकरातथोन्नतकराकायांयंसदोषित
करेतिद्वन्द्वगर्भोद्वन्द्वः हेमनेतिमार्गपौषमाचफा
लाणेषुयथेच्छंयथासावपरपानगाफनखदता
दिकमिच्छातितथासेवेतिवृत्तेशाहलविक्रीडितम्
इतिपितृप्रकृतिसीसेवानिरूपणम् १९ तेयेतिवंगे
तिवंगालेतिप्रसिद्धदेशसी तथाकामरूपंकाम

पंसा
वि.
५६

56

पुरतदेशसीवलेमलाकफप्रकृतिर्हया असौचकोकि
लकाकलीकलरवाकोकिलसापिकसयाकाकली
मपुरसत्मावाणी तदक्तलरवामपुरवाकतथा मेद
सिनीमेदोभरितातिष्टुदेहा तथाशीतलाशीतदे
हाशीतप्रकृति तथा निशालनिदासखमग्रातत्स
खाकोदिणीच तथा शिरीषकोमलतनः शिरीष
पुष्पमृदुः स्पर्शसहृतनरित्यर्थः तथा स्निग्धानना
रसभरिर्नैमु ग लैभयी असुदतकपोलेत्यर्थः तथा
शीतादिनीशीतप्रियतादोजनादिकंशीतेकतायाती
तिस्निग्धवाककोमलसरसगभीरवाक असौचले
मलाशरदिशीषेवगन्तव्या असुपुनकार्तिकज्येष्ठा
षाफमासेषु नरैः पौरुषशक्तियुक्तेरादरात्मानदा
नादिपूर्वगन्तव्या मेषु नार्थं सखमानेतव्यागमि
रत्रमेषुनेवर्तते नरजखलोसियंगच्छेदितियतत
थाप्रकृष्टमदनाचिरकालभोगेन तत्सिभागिनीन
शीघ्रं तप्यतीति हृत्तेशर्हलविक्रीडितम् ॥ २५ ॥ रतिक
फप्रकृति सीसेवानिद्रपणम् ॥ अजानं गरेगकारोवि
शेषमाह अस्याकफशरीरास्यान्मथमापितलास
ता म्रधमावातलानारीतलद्व्याणभिदधहे स
स्निग्धदन्तनखलोचनपमयुगामात्रोन्नताप्रियत
मेसुहृदफात्ररागा प्रयामातितान्तमृदुमांसलगुस्वर

मभिः

आशोक्ताकफप्रकृतिरेव परापरश्री श्यामाश्यामवर्ण
 प्रधाविबेदकान्तिरद्यवासदाघोऽश्वार्थिकस्त्री-
 यौवनापरेतिपरार्थगण तथा स्यात्पितृलाचनौ
 रंगीशोणलोचनपाणिकास्तथकोस्तव रंगवर्ण
 शलासुरैर्मृडः वरंगंगुलम् श्यामभूस्वरवर्णच
 सुरैकदिताभशम् गोजिकाभ एव स्पर्शविभर्ति
 मदनालयम् वातलानः कदोरंगीरुदकेशीप्रला
 पिनी चंचलाबहुभोज्याचकुसपाणिविलोचनेति
 इतिवातपितृकफाद्यविधातप्रकृतिस्त्रीस्वरूपनि
 रूपाणाम् ॥ रंगेतिपतादशीसीरतौसुरतार्थमल्प
 साध्यानायासेनवशयितंशर्कस्यादितिस्त्रेनासौ
 कामकमनोरथं पूरयतीति यारंगोतीर्णवपुः तत्त
 एमेवरंगादलककाद्यनुलेपनाडतीर्णवपुर्यस्याः
 पाणिपादादिकर्तव्यमंजिष्टादिरगाद्यस्यास्तत्त
 मेववपुर्निर्गतमसौ सखसाधेयार्थः तथा महावि
 रहिणीस्वकामकविषयचिरकालिकविरहावित्र
 चेताः तथाप्यमल्लदाभस्त्रविः कमलपत्रसदृशा-
 कान्तिमती प्रसौहिसात्तिकभावभरितदेहासती
 कान्तसंयोगमेव प्रतीक्षमाणास्तस्यासावपि सख
 साधेति तथापाषाणमासिकगर्भयुक् घण्टास
 कालिकगृहीतगर्भा तावत्पर्यंतं हि गर्भिणी गर्भा
 इतिवारविकृलासतीनतथावताभिलाषं स्वीकरो

पेसा
वि०

५३

५१

तीति एतेषां पुनः वक्ष्ये मासि गर्भस्य संपन्नं प्रायतात्सु तौ
तस्य जाताया मेतस्या वै क्लृप्तमपगच्छतीति वा एमा
सिक गर्भं युगिति विशेष एं सखसाधता मापादय
तीति। तथा परिणयेति एक मासिक विवाहात् तद्दिने
समुत्सुकतादिति भावः तथारत्यारेभ्यः दिने श्रुतस
रतं सखत्वादननुभूतचरत्वाच्चेति भावः ॥ तथा वस
नसमये वर्षागमे च स्वभावे नैवानयोद्युतोः कामो
दोपकतादिति अन्यत्सहम् वृत्तेशाहलविक्रीडि
तम् ॥ ५॥ अत्र कल्याणमल्लः रेगादिश्रानदेहाचि
रविरहवती मासमात्रप्रसूता गर्भा लस्याश्च नव्य
ज्वरयुततनुकायकमानप्रसन्ना स्नाता पुष्पाव
सानेन वरतिसमये मेव काले वसने प्रायः संपन्नरा
गाह्यगशि सुनयना सल्यसाधारतौ स्यादिति। तथा
कन्दर्पयुद्धे प्रथमे ल्यभावाच्चिरेण तस्मिन् विनिता लभने
शीघ्रं द्वितीयेष्टतमभरिभावाः सांक्रमोयं विपरीत उक्तः
इति सखसाधतानि रूपणम् अथ ग्रंथकारः स्वयं
स्य सखद्रमतविचारभरितत्वाद्गौरवं सूचयन्नुक्ता
नुवादपूर्वं वक्ष्यमाणदरमवतारयितुमाह सद्यो
पादिति गौणिकानां श्रीमतिपत्नी अस्ति च कापि
विषये विशेषतो मातृनामैव व्यातिर्भूनी चराणा
मिति गौरवार्थं गौणिकासु तमतादित्युक्तम् इयदन्ते
सी प्रकृतादि निरूपणं गौणिकासु तमतेनोक्तमि

तिदेशजातिस्वरूपादिकंचसीणामधुना दोमेन्दम
तेनानिरूप्यते इत्याह दोमेन्दस्येतियस्मिन्यस्याति
कोशालं हृष्टं तन्मतेन तत्तन्मयानिरूप्यते इति मउ
क्तौ नोक्तानवुदितया कृत्रचिदनास्य स्तेनभयतवामि
तिसूचितं भवति मयितादिति निर्जलतकसदृ
यात्तद्वचनात्सारं नवनीतमालुष्येति तन्मते सा
रभरितमेवेदं पुनरिति स्तिग्धमित्यर्थः तकमुद
चिन्मयितं पादो बुधो बुनिजे लमित्यमरः
पलवयामीति वलव वक्तरोमीति श्रुंकराविर्भ
तंबहिः प्रकटयामीति नीरजटशोनीलोत्पला
दीणामयदित्यादि स्पष्टम् ॥ २३ ॥ उक्तं देशस्वभा
वादिकं पलवयामीति तदवतारयन्नादौ मध्यदे
शस्य नायकभूतत्वात् तत्सीस्वभावमाह मध्यदे
श्या मध्यरेखावर्तिहासिनपुरभवाकामिनी ह
शीवोप्येति तथा च सविरचितविविचशसृष्टिशा
येन विरचितानिविविधानि चिशाणिसूचीकमीदि
शिल्पानियया सर्वरूदया वज कचित्रनिर्माण
निपुणानि जपाणि चातुर्यवतीत्यर्थः तथा चित्रे
ति चित्राश्चाश्चर्यदायिनो येनेके संभोगाः सरतव
न्यास्ते मिश्राणि वस्य मनयायिनो यस्याः सकल
सरतविशेषतेत्यर्थः नावदशनविरक्तं इति मध्यदे

पंसा
वि
५८

५८

श्रीयतेनपौफतादसोलजासदनखदनदातादिषुन
तथाश्रीतिभागित्यर्थः सर्वशिक्षानुरक्तेतिशिल्पा
दिशिक्षासप्रेमबद्धेत्यर्थः अथवासर्वशिक्षाविदि
तनिषिद्धज्ञानंतत्रानुरक्ता निजबन्धुर्भक्तोतत्रस
र्वसुरतकलादायिनीति निजबन्धुविशेषणंच
स्थिरमतीति तत्रायमर्थः असौतस्यायदिदृष्ट
निबद्धमतिः स्यादितिप्रायेणाहिमप्यदेशीयाः
पुरुषाविरायाः श्रूयनेशितितथासुचिरवेगा
इति मप्यमन्दयोगेत्यर्थः केचित्तत्रखदशनवि
रक्तेत्यत्र विशेषेणरक्ताविरक्तेतिव्याचक्षतेत
थासुचिरवेगोत्यत्रसुचिरेवशेतिचपहन्ति सुचि
रवेशानेपष्टापलंकरणंयस्याः अतिशयित
वेशालंकारादिरक्तेति अत्ररूपचैतन्मप्यदेश
वासिनांसर्वथैवकलाचातुर्यात्तत्राचानंगरंगे
पि विचित्रवेशासुचिकर्मदत्तासशिल्पिनी
दननखादिरक्ता मनोजसंश्रामविनोदरंगस्यान्म
प्यदेशप्रभवापुरन्धोति दननखादिरक्तेत्यत्रा
नेनखौष्टपलवादिसुरक्ताकृतालक्तकादिरंगे
त्यपिव्याचक्षतेयुक्तंचापेतत्र प्रायेणाहितत्रत्या
रंगतां हलपानादिसक्ताः श्रूयनेशितिमालिनी
हृतम् ॥३३॥ सकलेतिसकलसुरतानिवक्षमा

एतत्तत्तद्वत्तन्मभिरितानि रितानि ते वांसि न्युसुड
 वस्याने वास्य वैदगं धनखदन्ततादिवातं यंतत्र
 दक्षाशिखिता तया लघुतरोति लाचवपुक्तोचिर
 कालसाधो बद्धः प्रचुरफलो वेगः क्रियायस्याः
 तथा बुद्धेति बुद्ध इत्यन्तर्भावित एष्यं तथा बोधि
 तो जागरितः कर्तृभावो भूविलासादिनामा
 नसविकारो यथा ईह ^१ सर्गात्तैरभुक्तीति तिरु
 रताख्य देशजातासीति म्दिति वेगगौडजा
 तासीपताहं निसर्गा बोधायाम्दुवचनविभा
 गा वचनानि विविनक्ति परंतकोमलप्रकारेण
 तथा कोमलासभाव ते म्दु प्रकृतिः तथा रंगे
 पुपाणिपाद रंजने पुराणो यस्याः तथा विगतर
 मणभीतिः स्वाच्छन्यचारिणी तथा कोकिलाला
 पचत् उष्मपुर्गायिनी तथा रतिकाले ल्यया
 सेनैव यतोद वतिसिना जायते तताश्चित्रसंभोगा
 नाचित्रसंभोगात्रा नाविषयन्यदृष्टा तं भोगादिर
 ता परंतु चित्रसंभोगविरतापि कान्तं खेला कीर्ति
 तैर्नानाविधक्रीडानो वर्णनैरमयतीति तथा च
 कामरंगे ऊसमम्दुशरीराचुंबनालिंगनादौ ब
 हुतरधुतभावाकूरचेष्टाविरक्ताविषमविशिखयु
 द्वे लोकवेगापुरन्धी भवति तरलनेत्रा वंगजा गौड

गनि+

जाव ॥ २५ ॥ करतलेति इयं मालवी मालवदेशाभवा
सीतेया करतलहतिभिश्चुपेटपातनैस्त्रुष्टापीति
भांगिति तथावास्तुतिवास्तुसंभोगानखदन्त
तादीनितत्रहृष्टाधुतोत्सवा तथाविरेति बद्धका
लवर्तिसुरतकीडयासाध्याप्रसन्नचित्ता अनतिचि
रकालं कृतयापिरतकीडयानप्रसीदति रुपितेव
वर्तत इत्यर्थः तथापुनर्वन्याधूर्तावेचनचतुराव
न्याविरप्रसविनीरिति मालवीसीसभावः अत्रैवो
त्तरार्थेन चोलदेशसीसर्गमाह सरतेति सरतेका
मकीडयावर्तमानाया समरश्च युद्धश्च वेगोय
स्याः सरतकीडयामतिप्रचंडवेगवतीत्यर्थः ॥
अतएव व्यंजितानेगरेणेति अभिनयदर्शितयानि
मण्डलाग्रनेगरेगः सीप्रकृतिः तथाचपलपिसुन
लीलाचपलाचंचलनिसंगा तथापि सुनलीलासर्व
थाङ्गुहोदकेकीडारकेति ॥ २५ ॥ ऊवलेति तादंके
भर्तृजीवत्कृतवोपकोलेकरणाविशेषः तदलेक
तकर्णयुगलेत्यर्थः लघुतिरक्तक्रियाविशेषणल
घुसंभोगेनैव संतोषयुक्तत्यर्थः तथाचानेगरे
गेउपरतासलोचनालघुसंभोगकलाप्रतोषिणी
उपेरिति ॥ २६ ॥ अलसेति सैन्यवीसिन्धुदेशाज्जा

तासीहृदयदाणावोधायालसंपरोत्कर्षातादरे-
 णवलितवलनयाचालितादृष्टिर्ययातादृशी
 भवेत् तथादिव्यरूपालौकिकरूपोज्ज्वलागया-
 द्दिर्देहलतायस्याः तथाकठिनः पुरुषेहेजो-
 कामदनवेगोयस्याः पुरुषाः वित्राः सनोविर-
 मन्निनतसोविरमतीति एतादृशपिसतीडः
 एवसेसाध्यभोगामानिनीतानसखेनसुरतावका-
 शं ददातीति विरमतीति तथासुरतानेवशि-
 ष्टतापनिवारणार्थं गलाश्लेषविधानाय समी-
 पंभर्तार्यागच्छतिसति विरमति हरमपगतपरो-
 गमुखीभवति अतश्चसुखीयकामकविमखीपु-
 रपुरुषास्त्रीणयतीत्यादृविविधेति स्वकान्तं मार-
 भगिन्यायस्त्रीलदानेन अरेजडडश्चरितकिंमा-
 स्पृशसिमामां स्पृशस्वमातरेगच्छस्वभगिनी
 गच्छेत्तादिरूपेणवियोज्यविमनस्कतयादरीक-
 त्पपरपुरुषंलालयतीत्युक्तं दृष्टीलेति ॥२०॥
 पुलकितिकामोदेकभरिततात्रितं पुलकपा-
 वीसततंरोमांचितशरीरयष्टिः तथाकरजया-
 वीनिलजलात्परपुरुषोत्साहवर्धनार्थं नख-
 दत्तानित्युक्तं दधातीति अथवानखदत्तया-
 वी नखदत्ताभिलाषिणीसंभोगेप्राप्यमाने

पेसा

वि. न.

द.

60

उसवाकाभिधात्री नखदन्तनादिनैवसत्वम
भीष्मानान्त्तिपयंतडः साधभोगेत्तर्यः तथा
विषमेति नखदन्तनास्थानेषुहस्तपादादिषु
नखदन्तनादिदानहर्वंसुरतंसीकरोतीति अथ
वातिप्रचण्डवेगेनयत्सुरतंतस्यपात्रीतदभिला
पिणीत्यर्थः अतश्चानिश्चितमितिवाहंशसुरतस
नर्पकपुरुषाभावेपुरुषस्यमरणसंभावना
याअपि समीपवतंतादिति केरलेतिकेरलदे
शोजयिनीदेशान्प्रदेशसीदृशोति तथारतार्ता
सतीकवल्यति दन्तदंशनादिनापुरुषंभक्षयि
तमिच्छति तथापूर्ववार्ताः शृणोतिपूर्वासांड
ष्टाशयानोपतिद्यातादिकारिणीनोसीवार्ताः
पतिपुत्रादिमारणत्यागवृत्ताः शृणोतिनत्रसप्रे
मकौणंददातीति तथाचान्तर प्रचण्डवेगाअ
तिक्रमार्थाः सुकोपवत्पशुलनेत्रपाताः भव
न्तिइष्टाः किलमिन्युजाताअवन्निवाहीकभवा
श्चनार्यः । २८ । पिकरवेतिपिकरवदत्त कोकि
लालापवत् सपुरवाचोमादिकास्वादतल्पमा
धुर्यवाचः सुरम्पाः सीप्रकतिसमचित्तमलवत्त
तादियुक्ताः तथाव्यपगतभयलजः व्यपग
तभयतेनाभिसरणदिलक्ष्यतेभिराशीलाश्च

संग.

स

र्थः अतश्च साहसिकाः सहस्रान्तर्कियथास्यात् तथा
 वर्तने इति पूर्वापरकलकलेकनादिकलनारहे
 ता इत्यर्थः अतश्च सतन्त्राः अगाणितपतिपत्रा
 दिप्रेमवन्धना इत्यर्थः तथा लघुनिधुवनेनाचि
 रकालिकरतेन साध्यावशयितं शक्याः तल्प
 दूपा इति आसौख्यलक्ष्यप्रकृत्यादिके समानमि
 ति २५ सकलेति सकलेषु वक्ष्यमाणभेदभि
 न्नेषु सरतेषु याशिदाभित तातया सिद्धं यत्सौ
 भाग्यं स भगता तत्र दत्ताश्च तराः सत्यपि सौ भा
 ग्ये सरत बन्धान भित्ताने तस्य चित्राय तमित्या
 प्रायेतोक्तं सकल सरतेत्यादि तथा दर्शनेति द
 शनेर्कोणभूतैर्यद्दत्तपाते दत्तादौ तादि पूर्वम
 धरात् तेषां तत्र प्रीतिभाजश्चानन्दभाजः परं
 तसु लज्जदत्तादौ चिह्नगोपनशीलाः तथा
 करजैर्नखैर्यद्विस्तृतं कृयादिष्वध्वं च द्वाकारादि
 संपादानं तत्र च तरास्तीक्ष्णा उद्भूतहृषाः तथा
 चण्डेति चण्डवेगेनातिबलवत्सरतविमर्दनप
 त्यावायले सति मुभिरामाः प्रीतिप्रसन्नमुखार
 विन्दाः कृतमपुंरं पुष्पपुरं विलोढं मूलतानपुरं
 मङ्गलव पुरं तैलिंगं एतन्नामैव प्रसिद्धं एतद्देश
 जाः सियपतादृशानि सर्गा भवन्तीत्यर्थः ॥३॥

पंसा
वि.
६।
६।

संज्ञेति कामरूपयोगना यत्तादृक् सर्गाः सुभवंती
तिसंभावाते इति संभावना योलिङ् कथं भूता इ
त्ताह सुरनेति यादृक् सुरतरसे कामकी जप्रव
नौ विमर्दौ वेणी कर्षणा ऊचमर्दनादिना युद्धं जा
यते तादृक् मपारिणो विमर्द सह रजाभिलाषि
ण इत्यर्थः तथा प्रचण्डा मुक्तिकोपनाः तथा क
रजेति पतद्भसरचनानभिज्ञा इत्यर्थः न त्वदन्त
न केशा कर्षणादिकानो स्थानवेलासादानभिज्ञा
नेपि सुरतरस विमर्द प्रेमवत्तः अवेलमस्यानेचन
त्वदन्तत्तकेशादिकर्षणं जारसंभोगं विदधतीति वत्
अप्रवीणा इत्यनेन धनितम् तथा सहजमलिन
चिन्ता इति लघुमात्रोषेणापि पुरुषमारणो युक्ता
इत्यर्थः तथा चानंगरंगेन त्वादि विन्यासका
लाविहीनाः संभोगसंमर्दनं जाततोषाः स्व
भावतोद्भूतमाः प्रचण्डाः कां वोजयौ एडप्रभ
वास्तरुण इति तथा करतलेति करतल लये
एह सुवाय कलनया प्रीतिभाज इति काम
पुदसी एण पूर्वसर्गसत्पतदाधिकाम् मृडवच
नविभागा इत्यारभेयदन्तु ते मालिनी (३) ५ ग
फमिति लाट कर्णाटनारी लाट देश जाता कला
ट देश जाता वसी पताहङ्गि सर्गेति गाफमिया

दिस्पष्टमसृष्टिचानंददातीतिकान्तवदः स्थले म
 ष्टिचानैराहनीत्यर्थः नदवतीतिस्त्रिंशत्स्रगगा
 नभवतीतिनचोड वेगेतिदेहसामर्थ्यकथनम्
 प्रगल्भेतिवाणीसामर्थ्योद्देशः क्रिययावाचावा
 पृष्येत्यर्थः अत्रापरमतेनानंतरतयथापरिरंभनलो
 लपारददातवातैर्द्रवमेतिसत्वरम् सक्रमावतन
 मनोरमासुरतेत्पत्तिलाटकामिनी तथाष्टदूरावा ३
 ररतावहनीरतार्तिमस्रैरपिनर्मददात्रिपाविही
 नातिमतोरमांगीस्यादुभ्यकर्णदभवापुरन्धीति
 हतेस्तृग्या ॥३२॥ इष्टा इति यवतीयादिनार्योड
 ष्टा इत्यादिलक्षणावतोत्तेयाः तत्र इष्टानिर्लजा
 आच्छादनाद्यनभिज्ञा इत्यर्थः तथा इर्गपदेहाग
 न्यद्रव्यादियुक्तिरहिताः स्वभावतोवाङ्मन्यदेहा
 यान्यद्रव्यादियुक्तिरहिताः स्वभावतोवाङ्मन्य
 कामसलिलसाविण्य इत्यर्थः यस्तुसमसरताइ
 ति यत्रकचापिदेशेयदाकदापिसरताभिलाषि
 णः पुष्पप्रकाजनालक्तकादिसामग्रीसमर्थ
 नाविकला इत्यर्थः सरतगतं पशुसमते स्वयम
 न्यथापिविवर्णोति चुंबनेति चुंबनं वक्राथरपा
 नमास्त्रेषोवदाधिरूपादिभेदभिन्नः कण्ठसंयो
 गस्ताभ्यांहीतास्तद्वसानभिज्ञा इत्यर्थः आस्त्रेषश्चात्रतत्रदिशेष

पंसा
वि.
६२

रूपोवालो व्याख्येयः तथा च स्वयमेव विहृणोति स
र्वंति सर्वथा सुरताख्या न राज्ञे षगताः सुरिति गच्छ
तोति सभावते सुरिति सभावतायां लिङ्. तथा चान
राज्ञे षेण रसैकमप्रतायां जातायां कानामवात्
चित्राज्ञे षाणां गणनेति तथा च अभियुक्तैरेतन्निव
द्धम् धन्यामिया कथयसि प्रिय संगमेपि विसंभवाद्
कशतानिरतान् नरेषु नीवी प्रतिप्राणिहिते तत्करे
प्रियेण सख्यः शपामिनहि किंचिदपि स्मरामीति
मुत्र तमपन्याहं पनेति व्यतिरेकधनिः तथा लघु
तनिरता इति लघु निशीच कालत्तिदायि निरते
निरताः सल्यमात्ररते नैव सन्त एचिता इत्यर्थः ॥
आभीरदेशगोपालादीनामरणसुरण्यः तास
जाताश्च तथा सरलरसकलाः भूविलासाद्यभि
ज्ञानरद्दीतरसकला इत्यर्थः तथा मोहहृष्टा
मदनमोहमो नतगा फदना प्रहारादिनेत्यर्थः अतश्च ससाध्या
त्रैलोक्यवृष्टाः ति अनायासेन वशयितं शक्या इत्यर्थः अत्र लघु
रतनिरता इत्यत्र लघु नरनिरता इति पठित्वा लघु
नरनिरता इति नीचपुरुषात् नरत्वा इति व्याचक्षेपः
यते तदक्षरभ्रमात् रतस्थानेन र इति पाठस्य भ्रम
मूलत्वात् तद्देशस्वभावस्य सर्वथैतदर्थानगणत्वात्
तथा चानंगरे गोडगन्धिगात्रालघुभोगतयाः सं

२५

मदनमोहमो
त्रैलोक्यवृष्टाः

श्लेषसंयुतनभावहीनाः गोपांगनाः पर्वतजा-
मुनायोगन्याश्रुकप्रसीरभवा स्तथैवेतिलचुभो
गतष्टा इति स्फुटमेव निबद्धम् अगन्या इत्यकार
प्रश्लेषेण व्याख्येयम् तथा वा गन्याश्रुन्दना गुर्वी-
दिवास्त्रगन्याविहितादरा इत्यर्थः हृतं हृग्यगार
अथ स कुमारबुद्धिराज कुमारबुद्धि विकसांथमि
यदन्तं सर्वं सर्वोक्तमनस्मारयन्नवतार इति जाते
रित्यादि यः कोष्ठादेहिकामुखिकनिजसखाभि-
लाषी मदतरसकलाकौतुककामरसकलाभि-
लाषमभ्युपेतः कथमेहिकं सखमा कएत हसिम
न भय परत्रापि सक्तनयाननं स्यादित्याशयेन
कामरसकलाभिलाषमभ्युपेतः अभिसम्पत्तिर
वजनसमक्षेपः सत्कामिनीनां समस्तनिरव-
शेषतया जातेस्तत्तं सम्पूर्णमुखीत्यादिना ल-
क्षितं पद्मिण्यादिस्वरूपम् तथा निखिलशशि-
कलाबोधनं शुक्लकृष्णपद्मभेदेनाखिलतया
मौलौकिकलक्षणमित्यादिनाभिहितं चन्द्रक-
लोद्बोधनं तथा सततं विवलिभरितमध्ये
त्यादिना निर्णीतं देवसत्त्वादिलक्षणं तथा मृगा-
दीनां वशीतं श्रिया मातरिणाह तत्रेत्यादिना
स्त्रीपुं प्रकृतिमानकथनपूर्वमृगादि जातिकल

पेसा
वि.

दर

63

नागनेतहशीकरणलक्षणचरितेवदेशसात्मेनसु
विरचितविविचेत्यादिनिवृत्तिदेशसुभावेनकामि
नीनांकलयतिसम्पत्तानातिश्रुसौपुरुषोयाव
जीवितेनस्याजातिसत्त्वादिनासानुरूपमाप्ताया
हृदयेप्राणनाथोजायतइतितस्यामसावानरभा
वेनमग्रत्वादहिकसखमनेजातिसंकराद्यभा
वादिशुद्धसन्ततिचपरजानन्यकारणसंस्थाप्य
प्राक्पश्चात्सहवातेनगतालोकजयकारणंजाय
तइतिताम्यमेतदयोगेममेतिग्रस्यकृत्स्वामिन्
ग्राम्यधर्मवर्णनोद्युक्तत्वादागतमवयंनिर्लेनक्ति
तथाचरतिरहस्यकामशास्यतत्तत्ताभवन्ति
तरुणीप्रियाः रतिभावविलासाद्यैरनुभूयैहि
केसखम विभुजोसन्ततिंशापपरशपिसखैधिताः
स्वजन्मेदारयन्तेमतिमनोविवक्षाणाः काम
शासमजाननेरमनेपशुवत्रराति पशुवदि
तिकेवलंप्राचीनकर्मातिवाहनजन्मफलाग्रये
चजातिसंकरदोषानभिज्ञाः सुपरसज्जनायैव
रमन्तइति शुषवाप्रवृत्तिमार्गप्रवृत्तानामेतत्स
खस्यसख्यतायथासंखचजायतेपरलोकभ्रंश
शुनजायतेतथावर्तितयंतथावर्तनेचसख्यमि
दंसाधनमिति तथाचोक्तं नानाविविचैःसरतो

भाव

पचारैः कीडासखं जलफलं नराणां म किं सौर
भेयीशतमप्यवती हृषोपि संभोगसखिनभुक्त
ति हृत्तंसगधरा इति देशविशेषज्ञातसोमरू
पप्रकृतिभेदनिरूपणम् ॥ ३५ ॥ अथ सीप्र
कृतिस्वरूपभेदकथनपूर्वतदौत्तरादर्थनिरूप
यन्नवतारयति अथेति श्रवार्थः स्त्रीणां योनिः
तावच्चतुर्विधः तत्रैकोभ्यन्तरे स्पर्शने पंकजस
मः कमलकोशसदृशः तथा कोपि द्वितीयः
अभ्यन्तरे स्पर्शने नगटिकासमोगलिकाकारः २
तृतीयो बालिप्रकरावकीर्णः ३ उभयतैरोक
लेखारोहेण मध्ये मांसलेखा समच्छा यो बालि
स्तत्प्रकारेणैकवलिभिरवकीर्णभरितः सप्त
बाध इत्यर्थः चतुर्थो यादृशं कार्कश्यं कण्टक
भरिततमिव गोजिह्वासर्षोलभ्यते तादृक्युरु
चमर्भदेश इति अत्र गर्भदेश इति पदं चतुर्थं
प्रकर्षेति रूपकपदसमासान्गतोऽर्थवला
त्यस्यैकयोनिः तथा च कस्याश्चिद्गोपकृतेर्ग
र्भदेशः पंकजोदरकोमलः कस्याश्चिद्गो
कासमः कस्याश्चिद्गोलीभरितः कस्याश्चिद्गो
जिह्वासदृश इति तथा चानंगरंगकारः यो
निरभ्यन्तरे कापि पमकिंजल्ककोमलाकापि

पंसा
वि
६५
६५

साङ्गलिकाकारकाचिद्वलिवयाकुला गोजिह्वा
भस्वरसर्पकापिनीवतरास्मृतेति योनिर्द्वयोवि
तिनामलिंगानुशंसो योनिशब्दः पुंलिंगः ॥ अत्र च
रकः शोखनाभ्याकतिर्योनिस्तावतासावकीर्तिता
तस्यास्मृतीय आवर्तगर्भशय्याप्रतिष्ठिता यद्यारो
हितमस्यस्यसुखंभवतिरूपतः तत्तस्यानोतया
रूपगर्भशय्याविर्बुधाः यद्यारोहितमस्यस्यसु
खंस्वल्पमाशयोमहोत्तयागर्भशयश्चर्यः ॥ १ ॥
असुतमः प्रकथितः प्रथमश्चिन्तितश्चतुर्थमर्दभिः
त्रेयो नौयः प्रथमः एकजकोमलसर्पगर्भदेशः
मध्यमविषोऽङ्गलिकाकारः शेषोभयवलीभरि
तो गोजिह्वासमसर्पकर्कशसर्पश्चेति अत्रानंग
रङ्गकारः पूर्वपूर्वतरातासुष्टेष्टातेयाविचदा
लैरितिरतिरहस्ये पूर्वष्टष्टगजस्कन्धाः पञ्चको
शसमास्तथा सुलोमानसुविस्तीर्णाः षडेते
सुभगाभगाः पूर्वस्कन्धः षष्टस्कन्धः गजस्कन्ध
इति त्रयः पञ्चकोशसमायासुयश्चिन्तितः पतरो
षचतुष्टयसपवाह अतिशीतलमसुसंगोजि
ह्वासदृशाखरम इत्युक्तं कामशास्त्रैर्भगदोष
चतुष्टयम् अस्यान्तरे सरसिजमृदु रजः कोपि
कर्णाङ्गुलीभिर्भवति बालियतोऽस्यः कोपि गोजि

द्वाकाभः इति मदननिवासो योषितां स्थासुतर्पा
 वहति शिथिलतां च स्नायतां पूर्वपूर्व इति कर्णां
 गुलीभिरित्यपलक्षणे तृतीया कर्णयोः पार्श्वगु
 लीभिरुपलक्षित इति संकटतेन गलिकाकारतं
 द्वितीयप्रकारगते समर्थितम् इति ध्येयम्॥ अत्र
 समुद्रः कर्मण्येभ्यो यस्याः कर्मस्त्रिगुणं स शोभा
 ने धनधान्यवती चैव तथा सौ पुत्रिणी भवेत् निर्मा
 संचातिदोर्ववभगं सुखं सिरायुतम् दारिद्र्यः
 खमाप्नोति दोर्भागं चापि निर्दिशते उन्नते दक्षि
 णे पार्श्वे स्त्री स्यात्प्रदायिनी वामोन्नते भगव
 स्याः सावकन्या प्रसूयते अस्मत्पदलसंकाशं गु
 र्वगूढमणिस्थितम् यस्याः सा स भगा कन्या ध
 न्या पुण्यैरवाप्यते आवर्तते भवेद्यस्या भगसोप
 रिमल्लके तस्या विवर्धते पुत्रो धनधान्यसमन्वितः
 कर्मण्येभ्यो भूषणभसमरो माल्यनामिकाः सं
 कटा विरलाश्चैव षडे ते मध्यमा भगाः गुह्या नो
 तिलकं यस्या रक्तं कुंजमसन्निभम् अथ वा दक्षि
 णे भागे प्रशक्ता सानि गते कल्याणमलः यो
 निमप्येति नासौ कामां कुशसमाहिता चिह्नेन
 दोभिना मेव मदवारि निरन्तरम् कामातपत्रा
 न्नजति ससन्द इति कीर्तते वरागरन्या हर्षत

पंसा
वि.
६५

नासिकाभंयदस्तित्त मन्मथक्युत्रमित्याहु राखं
मदसिराख्यैः योनिमयेनातिहरात्तर्णचन्द्रास्ति
नाडिका मनोजवारिसम्पूर्णस्रीण्णतिष्ठतिसंवा
दा तद्विस्फुटानुत्तानारी प्रोच्यते पूर्वस्तरिभिरि
ति अयमर्थः योनिमये सर्वतः पूर्वापरदादि
लोत्तरमानेन योनिमये तत्र नाड्येकापकासि
रास्ति हिरिति निश्चये निश्चितेयं वार्तेत्यर्थः सा च
सिराका मांजुशममासि यथा मदकलो हस्ती-
तस्ततो मदं विद्विपत्रकं सा विद्वशी भवति अंजु
शेन पुनर्विद्वेपं परित्यजेत् कश्चिद्विद्वशी भवति अंजु
सा वोपमन्मथो मदोत्तमत्त इतस्ततो मदं विद्विप-
त्तामिनी विद्वलयति इत्यंजुशममासौ सिराख
दापुं विद्वेन लोभ्यते तदा करिगणं कुशप्रहार
वत्कामातपरादेतन्नामकात्कामसंज्ञाया विद्वत्ता
मदवारिनिरेतरमविच्छिन्नं सृजति प्रवृहति प
तसु मदवारिस्य नृशतिकप्यते सस्य नृशहापे
दायातक्युदसपुस्तम किं नाम तत्कामातपत्रं
यस्मादसौ सिरामदवारिप्रवृहतीत्यपेक्षाया
माह वरंगारन्यादिति वरंगं गुह्यतदन्त्यात्म
प्यने प्रायत्रासिकाभं वरंगनासिकासदृशा
मपः सूक्ष्ममपरीयते मांसशकलेयस्यमिति

दन्ता

विद्येयस्य दन्ता

वपदिपतेयदिकसनेनार्त्तवमितिफलप्रसवस
मर्षंरंजोजायतेतत्तन्मयश्चउमितिचदिकसने
नकामसमाप्राप्तंवरीवर्तिरितिचउसामेचंजय
तिआफामितिचउरस्यानीयसिगचयैर्यदाफांसम
नतोभरितम् अत्रैवचन्दकलोहोथनायाहयोनि
रन्यइतियोनिरन्यंवरंगंरंमितिचउसामननरमे
वोहिष्टंननातिहरादतिसमीपेसूर्यचन्दनाग्री
नाडिकास्ति असौचसोमात्त्वमदनवारिसंपूर्ण
सीणंसदैवतिष्ठति परंतप्रेमोदेको यदासौविक
सितमत्त्वामदवारिविस्मजतिवह्निःसन्दतितदा
द्भुताशुभकारिणीदिवसीसंभोगमपिचयेतीति
तदेतदुक्तंतद्विस्मयेति अत्रैवप्रसंगादताभिला
षचिद्वानुच्यतेसंगृह्णतलकान्मद्गःस्तनयुगंव
सुरावाच्चादयेदंतेनाप्यपरंदशोश्चविरमेत्सजा
तलजादणान्प्रायश्चुम्बतिवांकनिर्मितमत्त्वामं
जीतवान्मतेरण्यावापिरुणद्विपशपतिचदोर्म्
लेहसमादरात् आलिंगेत्स्वसांवीप्रियंप्रलपति
प्रसन्नंरयाचतेप्रवक्तुंवनभाषतेस्मितमत्वीबीडं
हृषाधारयेत्तव्याजेनैवविलंबतेप्रकुरुतेमौलो
चकंदयतेनारीणंसर्वतस्पृहावुपजनैर्हंयान

66

भावेः सदेति अत्रोभयोर्हंतेव सन्नतिलका तथा च उक्ताव
सन्नतिलका तभज जगौ गशति प्रस्तारमु यथा ॥ १५ ॥ १५ ॥ १५ ॥ अत्र च नाम भेदे कृते पिल्ल ए स समत्ता
त्रमरः कश्चित तथा च भट्टकेदारः सिंहोदने यमदि
तामनिकाशापेन उडर्षिणी यमदिता मुनिसेतवेन
रामेण सेयमदिता मधुमायवीति इति । इतियो निसमु
देषाः ॥ २ ॥ इति ररु सेषं प्रकृति विशेषो षुक्तो यथा
करीरं मसलं चेति दिवि पंलिंगमच्यते स्मलं मसल
मित्यक्तं दीर्घं वंशकरीरकमिति अथ प्रसंगेन भोज
नादिव्यवस्थामनुवदन्तीणां कामस्योदितानां
एदोषावनुसन्धानस्तदिच्छां सरयेदित्यवतारयति
स्यादिति अत्र पुंस इति पूर्वोत्तरतः संबधनीयमपंच
मते चैतन्निते वीनां पुंसः संशान्दिगुणं भोजनं
बुद्धिश्चतुर्गुण षड्गुणो व्यवसायः यावदष्टगुणः
काम इति तस्माद्यथा तासां मन्त्रा यशानि भवति त
था ताभिः सह पुरुषेण वर्तितव्यमिति ॥ ३ ॥ एतदे
वोपोदलयन्न प्रकृतेन प्रकृतं समर्थयति वद्विदि
ति नशानि मय याति नत्सिंगच्छति प्रत्यत दीपमा
नोन्यत्काष्टायादिकं याचते न विरमति न पर्याप्तो
भवति नालं करोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ सौगन्धेति अयम

र्थः सो गान्ध्यावते परंतु रतावभिप्रायो भवेत् रतिं
 याचते परंतु मनः सुभावो यथा भवेत् इत्येवमादिप्र
 कारेण न कोपि कामिनीनां भावे तीरयितं समापयि
 तं ~~समापयितं~~ तल्लक्षणे वेदयितं समर्थः यथा निर्वा
 जं रंजिता भवेत् ततश्चा के वा विदपि सामर्थ्यं लोके दृश
 ते इति न कथं चेनापि सिद्धो व प्रपा भवतीति तीरयत
 मिति पारतीरकर्म समाप्ताविति पांशु रादि हि जनाः
 कामिनी स्तृष्टे रत्यन्ते साधयति पीयूषादि कदाचि
 दाचा पीयूषमिव सवनीतायतेषां समननरमेव
 विषं फलवेलायां मुदमति कदाचिदाचा वक्रि व
 दिति जिह्मवाग्नुदानादिना जलयति तदैव सम
 ने तं रंजीवन वच्छी तलयति इति कामिनी स्तृष्टे र
 परन्ते विपरीत तमेवेति ॥ ५ ॥ इत्यं सी स्वभावे स्थिते
 पितृपरिचयस्यावश्यं विधेयता यथा न यो दयो
 नायाति तथा वर्तितव्यमिति शिक्षयति तस्मादि
 तिरतिरागविचक्षणेन कथमस्मा मयि विषये रति
 रागो जायते इति तदुत्पादने विचक्षणेन तत्काला
 चतरेण सकलां स्वशरीरसाध्यां माया मिथ्याका
 यन वंचनादिदृष्टां कालानुरोद्धवदनर्थो दयनि
 मित भूता मदस्यतिरसता सां मनोहराणामेव मनो
 रंजतमेव परं केवलमतिशयेन वा विधेयमयथा

पु

३

पेसा
वि
६७
८७

मः प्रीताः सतो मोदाय भवन्तीति अथवा सामदाना
दिना मनोरंजनभावे स्वशरीरसाध्यायावत्प्रयत्नसा
ध्यामायां कुलनामदस्याप्यतावन्मनोरंजनं तं सांवि
धेयं तात्कालिकानर्थोपशमाय कुलादिकमपि सा
धने विधेयम् ॥ तत्कालिकानर्थस्याप्यदमनात्तदावेव
नादिप्रकारस्याप्यनवयत्नात् आपत्काले त्वयतीते
तत्प्रतीकारसंस्कारादिति एतदेव समर्थयति नो
वेदेति सकोपि जातो न निष्माणो बालो केनास्ति यः
स्त्रीणां हृदयमानराभिप्रायं वेदेति अथवा कोपीति
ब्रह्मापि येन ब्रह्मणा तत्सर्गो निर्मितो सावपि न वेद वेत्
कः परस्मिन् वेदना नातीत्यर्थः ॥६॥ इति मनोहरा
मेवतासां विधेयानां साधनं तद्वशीकरणसमर्थमि
ति यद्यवस्थापितं तदेव समर्थयति ॥ संभोगेति अ
र्थः यथा योनिकेण प्रथममेवास्याप्यपगच्छ
ति तथा विद्वानं विलापेन मालोका विदुते यमि
ति बुद्धिगोचरी कृततस्याः समकपीतये निधुवनं सुर
नं सेवनीयं परथा कण्डहराणं विना न कदाप्यसौ
भर्तुः सुरतसत्त्वाद्यं मभिमुखी भवतीति कण्डहर
एव प्रकारश्चाग्रशेषयुक्तिनिरूपणे स्वयमेव प्रस्य
कृतावर्णयिष्यत इत्याह तावत् कण्डहरप्रका
रश्चाप्यशक्तः यथा कर्मयोगो रूढविरोद्धो स्थालचु

मणोरुबलाः स्मरालये जनयनिबलानसारतोव
डुकण्डवनिताजनस्यते प्रमाणहीनविक्रेनसाकाण्ड
नोपशाम्यति अतो न नीचसम्भोगे तसि गच्छति यो
चितः वरोगमंथनारीणां मत्सने कोमलं स्तनम् ॥
अतिप्रमाणविक्रेन नातस्तासां सखं भवेत् समप्रमा
णविक्रेन स्थूलेन सहृदयेन च शमयन्मूलकाण्डतिस्पन्द
येषु मुहुर्मुहुः कामकलिकलाभिजः सख्यं निवि
धेयं गौः विस्पष्टकाममलिलां वशीकुर्यान्मगीटशम्
नारी विस्पष्टकुसुमेषु जलारता नैतत्सं करोति वडुबला
नरोदने च वैक्लव्यमेति मुकुलीकृतचारुनेत्रा शक्रोति
नो किमपि सोढुमतिप्रियां सेति इति वनिताचितरंजना
निरूपणम् ॥३॥ अथ कामिनी कामकयोः परस्पर
मातृकृत्ययया जायते तां प्रीतिमादौ समेदे निरूपयन्ना
ह नैसर्गिकीति तत्रैकानैसर्गिकी प्रीतिः द्वितीया-
विषयजा तृतीया समाख्या। चतुर्थी अभ्यासिकीना
प्रीति प्रीतिभेदसमुद्देशः । ४। अथ तल्लक्षणानिरूपणे
प्रथमोद्दिष्टानैसर्गिकी लक्षणानि नाभ्यासत इति अभ्या
सः सद्गवासादिः यो हियेन सह नित्यं निवासाश-
नादि संबन्धं विदधाति सतस प्रियो भवतीति परि
चयलक्षणदभ्यासादपि प्रीतिर्जायते विषयाः स
क्तेन्दनगन्तादयः आदिनाथनादिग्रहणं एतदभय
निमित्ताया प्रीतिर्न जायते अपित्वजन्मान्तरीयकल

पंसा
वि.
८८

८८

ति श्रावेत्

नात्माचीतजन्मकलितसेवन् जनिता फलपाकोद-
यायाप्रीतिरुदयात्रापयाति परस्परवियोगेपिनव
त्यतिप्रसन्नवर्धते साप्रीतिर्नैसर्गिकीतिनिसर्गः
सभावोजन्मानरीयप्रकृतिसमादागतासह नैस
र्गिकीसहजसिद्धेत्यर्थः ॥२॥ वैषयिकसमाख्यप्रीति
भयलक्षणमवतारयति संगतिश्रुत्यां न स्वकोदना
दिविषयसमर्पणजाताप्रीतिर्विषयजेति समाख्यप्री
तिलक्षणमाह सादृश्येति श्रुत्यान्तत्पर्यपशुणाव
योवस्थादिनावासेनप्रकृतिसाम्यादिलक्षणेनचा
नरेणचसादृश्येनयाप्रीतिर्जायतेसौसमाख्यासा-
मानाप्रीतीतिरिति ॥३॥ आभासिकचतुर्थीप्रीतिल
क्षणमाह श्रावेत् मगयाशिल्पेचित्रप्रतिमादिनिर्मा
णकेलिकेन्दुकादिलेखने रंगोत्पत्तादिवीक्षणस्या
नम संगीतेप्रसिद्धेसेवनेपरिचर्या सूचीकर्मवा पर
स्परमृदिएकार्यपरिचयेक्रियमाणयाप्रीतिरभासको
शान्तवशेनसंस्तवचातुर्यस्यान्योन्यदर्शनवशेनोपचय
याति असौप्रीतिः सुराणैः कविभिर्मनीस्वरेराभा
सिकीतिकथिता ॥४॥ इतिचतुर्विधप्रीतिनिर्ूपणम्
अथप्रीतिविनाशकारणानिरूपणम् दारिद्र्येति दारि
द्र्यादयः प्रीतिविनाशकारणमिति समुदितोर्थः दारि
द्र्यादिहेतुनासिद्धः सभट्टेऽस्यजनीति उपलक्षणं
चेदंयतोदारिद्र्यादिनाप्रेमवदाप्रिसिद्धस्यजनीति

तत्र च याया प्रीतिर्नैसर्गिकी कथिताऽसौ जन्मान-
 रीयसंबन्धवती वदन्ता न ज्ञातव्यपयातीतिके-
 वित् दारिद्र्यादीनामपि प्राचीना दृष्टानिमित्तत्वा-
 दसावपि तत्सत्तेन श्यतीति तपरे हृष्टे चेदेन ल-
 दमयनी प्रीतौ योदिकपालादिभ्यापि विमुखी-
 भूय यदप्राप्तिनिमित्तसमधिगतमूर्खोन्मादादि-
 पर्येतमरणकोटिर्नलः सोपितां वने विहायार्थचे-
 वल्लोचलंगटहीतागत इति हि श्रूयते तत्र ता-
 शरीरतानवमशक्तिरित्यावत् स्वैश्वराः स्व-
 भर्तारः । द। अत्र यद्यपि ग्रन्थकृदकाविरकाला-
 द्वाणोऽस्य मेव वक्ष्यति तथापि तावत्प्रसंगागतं
 किंचिन्मात्रेण वर्ण्यते ॥ पितृसदननिवासः संगतिः
 पुंशुलीभिः प्रवसनमपि यत्पूर्वाङ्कं सेष्यता च
 वसतिरथ च पुंभिर्इष्टशीलैरवश्यं दातिरपि नि-
 जवत्तेर्योषितां नाराहेतः इति सीनाशनिमित्तनि-
 रूपणम् अथ विरकालक्षणम् ॥ नाभिपश्यति
 भर्तारं नोत्तरं च प्रयच्छति वियोगे सखसामोति
 संयोगे वाति सीदति शय्यास्यगताशेते वदनं
 माष्टिचुंबिता तन्मित्रैर्दृष्टिमानं च विरक्तानाभि-
 वाञ्छतीति ॥ स्पर्शनयंकजसमश्सारभ्यद्वादश-
 श्लाकावन्तवसनतिलकम् ॥ अथ सौगन्धकर

येसा
वि
दृ

69

एवमवतारविषयस्तत्र योजने तावत्सावतरणिकमाह
अथेति पुरुषाः प्रायेण गरागादिनाविलसिते
न सीणवल्गुभायथाभवन्ति तथास्योपि पुरुषा
एतैर्नैवातिप्रियाभवन्तीति पुरुषेणस्योपि
प्राक्पूर्वमंगरागः कार्यः कर्तुमचित्ततितत्कारणे
नान्योन्यं बाल्ये जाते संभोगसखमस्वलितं जाय
ते इति यस्मात्तस्मात् अहं संभोगसखो दीपनार्थं
गन्धविधानं कर्तुं पिपापरययायं सौगन्धकरेण स
र्वमिति निरवशेषे उदीरयामि निरूपयिष्यामि वर्त
मानसामीप्ये लङ् विलासिनो रिति विलासिनो
विलासिनामुक्ते इति पुमान्तिथे ते कशेषः त
थाच वराहचार्यः जाते मनोभवसखं सभगस्य स
र्वमाभासमात्रमिति तस्य मनोवियोगात् चित्तेपि भा
वयति हरगतापि यं स्त्रीगर्भं विभर्ति सहशं पुरुष
स्य तस्य सभगस्य स्त्रीवल्लभस्य इतरस्य उर्भगस्य स्त्री
मनोवियोगात् तन्मसः सभगगतात् न जायते मपि
ताभासमात्रमिति पतदेव साधयति चित्तेपीति ह
तमुपजातयः तल्ललाणादिनिरूपितमेव ॥२॥
तदेव गन्धविधानं नानाविधयुक्तिकाभिर्निरूपयि
ष्यन्नादौ सर्वशरीरदौर्गन्धहारि युक्तिका माह
हरीतकीति तत्र हरीतकीप्रसिद्धा इत्यमपि तस्या

सप्तप्रकारतामूतनाम्नी अत्र योज्या तथा चाहुः प्रलेपे
मूतना योज्येति तथा चोद्दृष्टपूर्वकं तल्लक्षणम् ॥
विजयारोहिणी चैव मूतना चाभयाम्ना जीवनी चै
तकी चेति पद्यायाः सप्तजातयः अलावृता विजया
वृता सौरोहिणी स्मृता मूतना स्थिमती सूक्ष्मा कथिता
मासला मूता पंचरेखा भयाघोता जीवनी स्वर्णवर्णि
नी त्रिरेखा चैतकी तेया सप्तानामियमा कृतिरिति त
थालोभ्रम् एतदाख्यवृत्तवल्कलम् एतच्च श्यामलो
भ्रंतिपाटीया लोभ्रंतिचप्रसिद्धम् इह च द्वितीयस्यैव ग्र
हणम् तथा च द्वितीयः पटिका लोभ्रः क्रमकः स्थूलव
ल्कलः जीर्णपुत्रोद्गृह्यः पटीलाक्षाप्रसादन इति प्रा
सादकमप्येतस्यैवोच्यते अत्र सामीरक्तशुक्लभेदे
न शोधस्यैव विध्यम् तत्र शुक्लवर्णः केवलं गालवेति
नामोच्यते अमानिनामानि केवलं रक्तस्यैव गाल
वः शावरो रोध्रंतिरीटलिल्वमार्जनावित्यमरः ॥
तथाऽरिष्टपत्रं निम्मेति ख्यातवृत्तपत्रं तथा च निच
एहः अरिष्टः सर्वतोभद्रंतिगुनिर्यासमालकाः पि
बुमंदशुनिम्ब इति तथा सप्तच्छद इति सप्तपर्णेति
ख्यातवृत्ततक तथा चामरः सप्तपदो विशालतक
क्षारदो विषममच्छद इति तथा दाडिमवल्कलशु
अनारेति ख्यातवृत्ततक अत्र च वल्कल इति दाडिम

येसा
वि

70

संगतोपि सप्तच्छद इत्यनेनापि योज्यः तथा चानेमा
रंगकारो वल्कलमेवोद्दिष्टवान् पथ्यानि स्वफले
रोधेदादिमी सप्तपत्रयोः वल्कलप्रलेपो यमंग
दौर्गन्धनाशक इति अत्र निंबस्य फलपत्रगतोक्त
त्यः एषां पंचानां समानमानानां फलवल्कलादि
के सम्यक् प्रेषयित्वा तच्चूर्णं वस्त्रादिभूतं कृत्वा पानी
यादिना स्निग्धं कृत्वा चन्दनलेपवद्भावेऽप्युपलब्धो
गदौर्गन्धं नश्यतीति हतमुपजातिः ॥२॥ इति
शरीरदौर्गन्धहारिप्रलेपनिरूपणम् हरीतकी
निकामिनी सरतोत्सवाभिलाषिणी तद्विद्यातक
सदजातगात्रदौर्गन्धं अनेन विलेपनेन विनाश
यत्येव एव कारो वधारणे वप्रं विनाशयतीति
तदेव विलेपनं स्वरूपेन दर्शयति हरीतकी
ति हरीतकी चंदनं च प्रसिद्धे एव हरीतकी वि
शेषनिरूपणं चैतदप्योगिपूर्वस्त्रोके कृतमेव मुक्ते
ति निष्कारकं मृगादकं सदृशं यन्मुच्यते तिकाप्यते
तच्च जलशयदेशजातमुत्तमम् तथा च अत्र नृपदेशे
यजातमुत्तमं केन तस्य शस्यते तथापि कविभिः प्रो
क्तं वरं नागरमुत्तममिति मुत्तमं केन सियं मुत्तमं निष
वारिदतामकरसोषधिप्रकाशेनागोतागकेसरः
योगजकेसर इति तथा उशीरं वीरणाख्यं नृ एमू

च निर्दिश्यते तथा च नागपुष्पः स्मृतो नागः
केसरो नागकेसर इति

लेखज्ञापयावसू इति वृषदिशानितथाचवीरण
 सतमूलं स्यादृशीरमभयतयेतिलोप्रेतिरक्तवर्ण
 मिति प्रागेवतिरूपितम् आम्रदलानिवृतदलानि
 पतैः सप्तभिः कृतः प्रलेपो नर्मजदौर्गन्धस्वेदजाते
 शरीरदौर्गन्धं निहन्तीति श्रुतायाः प्रगतः फल
 तचोर्विकल्पः तथा चाम्रत्रुगोवनिर्दिष्टा चन्दनो
 शरीरपण्याहलोभाप्रतकसमुद्भवः लेपः स्वेदज
 दौर्गन्धहरता सुविलासिनाम् इति हतसु पञ्चा
 तिः इति स्वेदजदौर्गन्धहारिलेपः ॥३॥ हरीतकी
 ति श्रीफलं विल्वं तस्य मूलेन युक्ता हरीतकी ते को
 योगः तथा चिंचाफलं चिंचास्त्रिका ईवलीति एषा
 ज्ञातस्याः फलं पूतिकरं जवीजैर्नेत्रमालाया हत
 फलवीजैर्धुक्तमिति द्वितीयो योगः चिरविल्वो नक्त
 मालः करजश्च करंजकः प्रकीर्यः पूतिकरजश्च
 मरः एतद्युग्मो भयंभममात्रया सूक्ष्मसंनिधिवसा
 दिष्टं कृता चन्दनलेपवत्कृतो लेपो हृदयबला
 चिरजातमतिप्रभूतमपि कक्षादिदौर्गन्धविना
 शयति वाऽमूले उभे कक्षाविरमरः सुदिनानाभा
 दिनिप्रस्थानगतस्यापि ग्रहणम् अत्र च यद्यप्यो
 गद्वयेन गङ्गाकारः चिंचाफलं करंजसवीजेना
 यद् हरीतकी विल्वमूलेन कक्षादिदौर्गन्धहरणं

पेसा
वि.
७१
७१

हयमिति हतमपजातिः ॥ ५ ॥ इति कक्षादिदौर्गन्धद्वारा
विलेपः शुच्यपुनरपि चर्मजातदौर्गन्धद्वारकले
पमाह सचन्दनेति चन्दनादिसमवस्तुविहितेने
पेशरीरे प्रमदालिमादिरप्ररूफंदौर्गन्धं हनीति
तत्र चन्दने प्रसिद्धमेव उष्णरकमिति स्वार्थकः ३
शीरविलेपुपि व्याख्याते कोलंबदरीफलमयत्
बेरेति व्यपदिशानि सौवीरं बधिरं कोलमित्यमरः ॥
शुद्धो विभीतकः वहेडा इति प्रसिद्धः तस्य मर्जना
वर्तिसारं गिरी इति यदाहुः तथा गुरुजाती नाम
कद्वलमूलं तच्च शतवार्षिकं पक्वमुत्तमा गुर्विति
वदन्ति जेषपि प्रकाशे शुगुरुप्रवरं लोहं राजाहं
जोगकं तथा कसंगुणपिकं तस्य लोहवदारिमा
जति इति तथा नागपुष्पाणि नागकेसरपुष्पाणि
एतेषां समानां प्रलेपं यथा बुद्धिमात्रा योजया विर
चय्यते न शरीरं लिप्ता नारोचिरप्ररूफं माजोतिजा न
तमपि गन्धं विनिहनीति इति चर्मजातचिरप्र
रूफंदौर्गन्धद्वारिलेपः हतमपजातिः ॥ ५ ॥ जं
दूफलमिति जं दूफलमेतदाख्यलताफलम त
था वामरः जंबूः सरभिपत्राचराजजंबूर्महार
ल इति तथा श्वेतैः सुक्लवर्णैः पीलतरोः प्र
सूनैः सममात्राया मरुणं सस्नेहं पिष्टालेपविधा

च

न

य युवतीनिदाचकालेश्रीषकालेशीचंचर्मनि-
हति इति पीलौगडफलशमरः हतमुपजा-
तिः ॥८॥ सदाडिमेति तुरुणी अनेन लेपेन ग्री-
ष्मकाले गात्रे विलिप्य उर्गन्धसेदजलप्रवाहं नि-
वारयति तमेव लेपमाह सदाडिमेति दाडिम
वल्कलमुक्तालोपपद्मैः सममात्रयागृहीतैरेतु-
मुत्तमानसमानसमानमानैश्चुपितुमन्दपत्रैर्नि-
वपत्रैः पिष्टैः सद्भिः लेपं कारयेदिति च नोमुक्ता
लोपं रक्तवर्णरोधमिति व्याख्यातम् पद्मचपद्मा
ख्यपर्वतीयहृदमूलं तथा च निचंदुः पद्मकंप
मृगान्तिस्था तथा पद्मारूपं स्मृतमिति च तमुपजा-
तिः इति शरीरदोर्गन्धहारकोगरागवर्णनम्
७ ॥ अत्रानंगरंगकारो न्यमपि विशेषमाह शिरो
धके सरोपरीरलोधरंगविहृदणात् तद्भक्षण
चुचर्मां बुनिदाचं नैव विन्दतीति केसरं
नागकेसरं तथा चौषधिकोशः नागपुष्पः
स्मृतो नागः केसरो नागकेसर इति अमीषां शरी-
षादीनां च तर्णविहृदणात् शरीरे ह फं विमर्द-
नात् तथा तेषामेव च तर्णभक्षणं बुनिदा-
चकाले कामिनी चर्मां बु नैव विन्दति न लभते इ-
ति पूर्वयोगात् अत्र चर्मां बुनाशका अथेतयाग

पेसा
वि
३२

तदस्यानप्रतिबध्नातीतिभावः ॥ तदेतद्गन्धविधा
नद्विधा मलदौर्गन्ध्यापसारणलक्षणमेकम्
सौगन्ध्यापादनाख्यमपरम् तत्रस्नानाख्यं यद्वि
यतेतन्मलदौर्गन्ध्यापसारणख्यं यत्पलेपादि ह
रीकरणार्थं पश्चात्स्नानमपेक्षते इति तदेतत्सम
भिरुपजातिभिः समाप्तप्रायमिति द्वितीयमव
शिष्यते यत्स्नानाकालान्नरस्यायिसौगन्ध्यापसा
रणार्थं क्रियते इतीदानीमवतरणिकापूर्वतन्नि
र्माणप्रकारमाह अथस्नानीयेत्यादि बुद्धिकौ
शलशालिभिर्नरैः पुरुषैरिदं महापरिमलं तै
लेविमर्दोऽयगन्धयुक्तिमूर्धन्यभूतत्वात्सहापा
रिमलगन्धसारख्यं तैलं सिद्धये कालान्नरस्या
यि देहेन्द्रियपुष्टिस्तृप्त्यसम्पत्तये कार्यं विधेयम्
अनेन वर्तमानदेहेन्द्रियास्तृप्त्यहरीकरणपूर्
वं भविष्यत्तत्त्वाख्यं क्रियते इति तदेव विधानप्र
कारमाह आदाविति बुधोज्ञातदृष्टेन निर्माण
प्रकारः आवपनके आवपने भाण्डं कचोपादान
त्वात्कचलेपितत्वादाजाततत्संज्ञमिति संज्ञायो
कत् तस्मिन्भाण्डे स्थापितं यत्तैलं निष्पीडितं
लस्नेहस्तत्रादौ प्रथमं विल्वफलं श्रीफलमज्ञानं
निक्षिपेत् निक्षिपेत् तस्मिन्पश्चादित्यमादित्या

भिमत्वं प्रहरं सार्धं प्रहरं प्रहरं येषु पेक्षानुसारे
 एतदेतत् ततश्च शेषे संक्रामितं गन्धसारं तन्नि
 कासपात्रं चान्दोल्यान्दोल्यातमरुवकं निदिषा
 दित्या भिमत्वं पुनः मान्दोलयेत् अथौचमरु आश्रित
 प्रसिद्धः तथा चोषधिप्रकाशो समीरणे मरुवकः
 प्रस्यपुष्पः हाणिजाकः जंभीर इति ततोऽपि प्रत्यादि
 तेषां चोच्छालनया संक्रामितं गन्धरससारं तमपि
 निष्कास्य अशोकपुष्पाण्येतन्नाम कवदा पुष्पाणि त
 त्रनिदिषेत् तान्यपि प्रहरं सार्धं प्रहरं प्रहरं येषु
 दानुसारेण सूर्यभिमत्वं मान्दोल्यान्दोल्यातमरुवकं
 रमाकुष्यपत्राणि निष्कासकेतकाः ऊसमाजिके
 वक्रा इति व्यातपुष्पाणि हास्मिंस्तैले मद्ग्वारे नि
 दिषेत् तानि व्यातपुष्पाणि निरसनिरस पुनर्नव
 नवानि दिषेत् दिसा पर्यन्तं स्थितिकेतकी पुष्पे चैव
 ऊर्वादिनिमज्जरितिकथसभावः अथ मर्शः इमानि
 वस्तूनि तैले निदिषेत् तेषु प्रोक्तरीत्या व्यापयित्वा प्रहरं
 सार्धं प्रहरं यन्तरेणैकैकानिरसनेनाशिरं तैलं के
 तकी पुष्पे र्योजयेदिति दशपंचदशदिनानीत्यवि
 थायमहापरिमलं तैलं जायते इति केतकी जंजूक
 पुष्पमिति केचित् कल्याणमलः विल्वपत्रं मरुव
 कमशोक ऊसमानि च क्रमात् पुष्पाणि केतकास्तै

पुनः

वारं

या

पंसा
वि.
७३

73

लेखितानि पापयेत् आनयेषु कृष्णानि ततो निः
कासयेदुधः महापरिमलेनैलेख्यातं योगं विलासि
नामिति हतं शाहं लविकीडितम् इति स्त्रावीयसुग
न्यविधानम् ॥ १ ॥ अथ सामान्यगन्धसमुद्देशः ॥
सूक्ष्मेति सूक्ष्मे लादिसमभिर्दूणीकृतसम्पककोषि
तैः स्त्रानवेलायां मूर्धं जानं शेषतेषां सौरभ्यकालि
चविन्दतिलभते सदैवेति चिरकालम् तत्र सूक्ष्मे
लागूर्जयेलायासौ सूक्ष्मेलायां तदिरिति तदिरित्य
मरेणोक्ता जीमूतो मूलकं मथुरेति प्रसिद्धमनखं
सुक्तिकासदृशं नखेनैव प्रसिद्धम् पतैः सचन्द्रैः
सकर्पूरैः सचूतैरिति पाठे आश्रयदलसहितैः तथा
स्वर्णम् नागकेसरम् आमिषीमांसीद्विडा इति प्रसि
द्धा तथा चामरः तपस्विनी जटा मांसी जटिलालोम
शामिषीति तथा नागः सान्काचनाङ्गुय इति पत्र
कं तमालपत्रं विन्दतीति विदल्ललाभ इति पाठः ॥ २ ॥
हस्तमुपजातिः ॥ २ ॥ स्वर्णेति चूर्णीकृतशोषितालो
दितैः तद्गु विलेपनेन शिरोरुद्धाणां केशानां सौर
भं कृत्वा एकमासादेकमासं विलेपनं विधाय तेषां केशानां
चैतन्माप्नोति केशाग्रसमवेतनाश्च हफाविश
दाशुजायने तत्र स्वर्णनागकेसरं चंद्रपुष्पमूलकम्
उशीरं पत्रीति प्रसिद्धवीरणात् एणमूलं एवम् इति प्र

न

सिद्धमजरां मांसी ल्याडगुडीति प्रसिद्धा आमलादा-
दिणामलकीशं लाहलीति प्रसिद्धा पष्पाहरीह-
की ॥ हतमपजातिः ॥ ३ ॥ पष्पेति पष्पाहरीतकीर-
सालसूतसामवाणीत्यर्थः आमलकीफलं प्रसिद्धं
स्पर्णनागकेसरः अमुसुगंधवालकं स्त्रीवरमिति
यत्प्रसिद्धम् तथा चौषधिप्रकाशे वालं स्त्रीवरवहि-
ष्टोदीचं कोशंबुनामचेति जीमूतं मुस्तादलं पत्रकं
तमालपत्रमिति यावत् आमयो व्याधिः कुष्ठमिति
यावत् तथा चौषधिप्रकाशे कुष्ठं रोगाह्वयं वाप्यं
परिभावं तथोत्तलमिति मांसी भूतजरा हतमपजा-
तिः ॥ ४ ॥ हरीतकीति पष्पाहरीतकी गन्धगन्धयुक्तिर्मदना-
प्रकाशपत्रनामा स्नात

अनयाहि गन्धयुक्ता
नर्भतोपिकामो वहिः प्रकाशं करोतीत्यर्थः कोसा
वित्याह हरीतकीत्यादिवने परिपेलवाख्ये गन्धद्वय-
विषये हरीतकीतोयददत्तभागो स्नातो एकभागेन
हरीतकीतोयदो मुस्ता चैकभागेति यत्र च वने पत्र-
उभयं भागसाम्येन समर्प्यते तत्क्रियन्मानमित्याह
वनस्यापीति यावत्परिमिता हरीतकीनियतीकृता
भवेत् यावन्मिता च मुस्ता भवेत् तदेकतरचतुर्थीणां
मितं परिपेलवमित्यर्थः तदर्थं तितवनस्याधभागो न

पंसा
वि.
७४
७५

नलोदेयः इति हरीतक्यमांशससमात्रेण त्वत्त्वार्थः
यथात्र प्रस्तावः पलमिता हरीतकी अंबुदस्य पलमि
तः कर्षमिते वने कर्षार्थमितोऽस्मात्प्रमाणेन त्व
इत्येतत्सर्वं सत्त्वमपि सांशोऽप्यचचन्दनवलेपो वि
धेय इति ॥५॥ एष गन्धोगन्धयुक्तिर्नरमोहना
त्वाः त्वातः कन्दर्पिकगृहेषु प्रसिद्धः अनेन लेपिते
नदिगन्धेन नरात्रागीषु नायोनरेषु ससन्तकालेपि
रतोक्ता भवन्तीत्यर्थः यतोऽसौ सरराजयोगो देव
राजोचितः यस्मात्सौ रभः प्रोभनात्सुक्तसौ र
भयुक्तः कोसावित्वाह पेलेति पेल्लासूक्ष्मलासदी
कत्कोरभेदोगन्धपलाशीति नाम के गन्धद्रव्यम्
पत्रकेतमालपत्रं यदलाभेन तत्पतिनिर्धितं च तज्जु इति
गन्धयुक्तिषु पातयन्तीत्यर्थः च न्यने प्रसिद्धं तोयं क्रीव
रमिति प्रसिद्धम् स गन्धवालकमिति यद्यपि दिशन्ती
ति अभया हरीतकी शिगुश्चेतमरिचं सौक्ष्मांजन इति
प्रसिद्धम् च नोऽस्मात्प्रामयोऽपिः ऊष्मिति पला
निसममात्रया सूक्ष्माणि पिप्पलालेपो विधेय इति ॥६॥
स्थानेयेति पूर्वकविप्रवीरेर्धननयादिभिः सरमा
नवानां देवानां मानवानां च हृदयस्थोऽलोयेति ग्र
ः कथितः स्थिपणं च कं वदिं पुष्पं स्थोऽलोयुक्तं रे इति ग्रन्थिप
सावित्वाहर्णभेदः ऊकुरेति प्रसिद्धम् कोशमीरं ऊं ऊं च नोऽस्मात्

षकरायते
ः कथितः
सावित्वाहर्णभेदः

अंबुजीवरंलोप्रंयाख्यातमपादीयलोप्रमिति निश
 करः कर्षरमुत्तीरेयाख्यातम अमीषांसमानां समाः
 समभागाः पिष्टाः शोपिताश्च विषेयं इति तथा वि-
 पायचंदनलेपः कार्य इति अत्र च स्थानेयालाभेन
 त्वतिनिधिः कुं स मर्षमिति गन्धयुक्तिविदः तथा च
 स्यो एयकस्यालाभेन भिषग्भिदीयते गद इति गदः
 कुष्ठम् ॥ ७ ॥ उत्तीरे ति उत्तीरे वीरणमूलं कृत्वा गुरु
 चन्दने प्रसिद्धे पत्रं तमालपत्रं अंबुजीवरं पतानिमात्रा
 तुल्यानि च नानीत्यातिगाढं चर्षणेन पिष्ट्वा सूक्ष्म-
 शोपितानि कृत्वा विलासिनीनां गात्रेषु विलिप्य श्री च
 न्दनतल्पं गन्धजनयनीति इति सामान्यगन्धमहेशः
 हतमुपजातयः ॥ ८ ॥ स्यो एयं मन्थरेति प्रसिद्धम् अ-
 गुरुकालागुरुचन्दनं स्येत चन्दनं आमयः कुं सटीग
 न्यपलाशीनामके सगन्धद्रव्यम् तोयं जीवरम् ॥
 अभयादरीतकीकेसरं नागकेसरम् श्लेष्मीरम्
 त्रममवीरणमूलं खस इति प्रसिद्धम् अस्योतम
 ते कीटाघनपदतत्रमतिचिरकालीनं च वरिष्ठ-
 शैलजनिता वरिष्ठा इष्टा शैलजनिता शैलेयं व्या-
 रीलेति प्रसिद्धम् मांसीजटाख्यातगुडीति प्रसिद्धा
 तक्काचंतज्जु इति प्रसिद्धम् पैलासूक्ष्मलाभं भोदाम्-
 स्नानागरमयेरति प्रसिद्धा अमीभिः सर्वैर्गन्धयुक्ति

खण्ड
 स८

पंसा
वि
३५

साधनीभूतद्वयैः पिष्टैः सद्भिः शोधितैश्च पणमदे
नकस्तपिकयोपस्कृतेनांगलतादलेन नागरपा
नेतिप्रसिद्धताबलवलीपत्रसेनगुहिकोकोला
नरस्थायिनीकयादसौवसौगन्धनजगेन्मोह
यतीतिजगन्मोहिनीमित्युक्तम् वृत्तशार्दूलो
विकीडितम् ॥४॥ जातीतिजातीफलतक
जातीपत्रीजावत्रीतिप्रसिद्धा मर्कटस्तुरुक्षः त
थाचौषधिप्रकाशे सिद्धकस्तुरुक्षः स्याद्वा
तोपवनदेशजः कपितैलमितिख्यातस्तथाच
कपिनामकइति प्रुतिः करंजभेदः चन्दनसि
तचंदनं चनोमस्ताश्रीवासः सालनिर्यासः
तथाचतरेव श्रीवासः सरलः स्वावः श्रीवेष्टो
द्वकभूपकइति शैलेयंशिलापुष्पं श्रीलीराइ
ति शैलेयंतशिलापुष्पं वृद्धकालानुसार्यकमि
तिकोशः कनकोनागकेसरम् तथाचौषधि
प्रकाशे चाम्पेयोनागकिंजल्कः कथितः का
चनाक्यइति केचित्तपत्रंकाचनाक्यइति के
चित्तपत्रंकाचनाक्यमिति केशात्कनकं धत्त
रमत्रव्याचक्षते तच्चात्रगन्धद्वयैश्च युक्तमिव प्र
तिभासते परंतनसर्वथास्यापि प्रत्याख्यानं धत्त
रैस्तदुपैः प्रोक्तोयुक्तालिदाप्रसादनइतितस्या

गलिको

३

पयोपयोगदर्शनात्तथावाच्यानेपिनदोषः
 अंबुजीवरं नागकुसुमं नागकेसरं स्यात्तयो म
 न्यरेति व्याख्यातम् एतानीन्दुयुतानि कर्षरोप
 स्फुटानि पत्रसरसैर्गन्धपत्रोद्भवैरसैः शोभनं
 चामीषां वसुधूततमं पिष्टुगन्धकलाकलाप
 शालैर्गन्धनिमीलसाकल्यचतुरैः शुभोगरागः
 कार्यः शुभं चास्य सदा दौलीन्दुयोग्यतादिना ह
 दौलीन्दुयोग्यः सदेति इदमपि शाहलविकीर्ति
 तम् ॥८॥ पथ्येति सौरभ्यवितैर्गन्धयुक्तुभिर्नैरि
 दंगन्धयोजनं कल्लरीदलसत्तकं कस्युरीत्रसत्तक
 धितं किमिदमिहाह पथ्येति पथ्यादरीतकीर्ति
 स्थाभागवत्तद्येव तारोभार्गः जलमचोचनस्य
 मुक्ताया इति यावत् भागैकमात्रमेको भाग इत्य
 र्थः यथा माघपरिमिते बुदे कल्पिते च तारैर्भा
 गादरीतक्या देया इत्यर्थः एवमुत्तराश्वस्यम्
 व्यापेः ऊहस्य भागद्वयं दौभागौ कल्पितभागापे
 क्षया दौमाघावित्यर्थः तथैव शशिन इति श
 शिनः कर्षुरस्य तथैव भागद्वयमित्यर्थः स्यो
 गो यस्य ऊकूरेति व्यातस्य भागद्वयं भागौ भागा
 इति शिलाश्रम कस्य शिला जतनः शिलानि
 त इति प्रसिद्धस्य पंचभार्गः पंचमाघा इत्यर्थः अशम

दौ०

पंसा
वि
७८

१६

कंतपिलाजतिमरः भागइतिनखैणेयवोर्नख
स्यशंखस्यवाचनखस्येति यावत् एकभागस्तथैणे
यस्यकसूर्याष्टैकभागइत्यर्थः अत्रचर्षणयोग्यानि
द्वयाणि संतुष्यवसृष्टानि कृता संस्कारकैश्चो
पस्तुगन्धं युक्तिकाप्रसाधनीयेति भावः अत्र
भागोनखैणेयो योरित्यत्र नवभागानखस्यचेत्य
नेगरंगपादः तत्रवयंकाशमीरिकाः सर्वथेतद
नभित्ताइतिन जानीमहेकाशार्हनीति तदभि
ताएवप्रष्टव्याइत्यास्तांतावत् हतेशार्हलविकी
डितम् ॥११॥ पथ्येतिइहासांगान्ययुक्तिकायां
ससौगन्धः सौरभ्यगर्भाभिधः सौरभ्यमप्यनामा
उत्तमोगन्धः प्रकथितः कोसाविद्याहपथ्येति य
प्याहरीतकीसेतनखासमाकथिता अनयोमी
नेसममात्रयाविषेयमिति स्वर्णं बुभागद्वयमि
ति स्वर्णस्यनागकेसरस्य अंबुनश्चुद्धीवरस्यभाग
द्वयम् पथ्याविषयककल्पितमानापेक्षया सा
एणंबुनोर्भागद्वयं देयमित्यर्थः मांसीति मांसीनां
संजलमज्जचनोमुक्ताग्रामयः ऊष्टमेतत्तितयं
भागैकसंख्यं एथकएथकपथ्यावेदकैकभागेन
देयमित्यर्थः कष्टरेति अग्ररुक्तां गुरुजानिका
जातीपत्रीरुगमदः कस्तूरीस्योण्यं ऊकूरपत्त

त्वंचकस्य प्रत्येकं त्रयोभागाश्चर्यः तथाचमा
 धमितायदाहरीतकीतदाश्चेतनत्वापिमाधमितादे
 या स्वर्णस्यद्वौमाधौ श्रुत्वापिद्वौमाधौ मांसीम
 ज्ञयाएकमाधः चतस्रैकमाधः ऊष्टस्रैकमाधः
 कष्टस्रैकमाधः एवमगुरुजातीमगमदस्यो
 णेयानामपिप्रत्येकं त्रयोभागाः तथाचकल्याणम
 लः तथास्वर्णमसोरु त्वंचकं भागयुग्मकं कष्टरा
 जाती गुरुकस्तूरीस्योणेयकस्यतभागत्रिकं स्यात्प्रत्येकं स
 र्वदेभिः सहोच्यते लेयः सौरभगर्भाख्यः सर्वलोक
 मनोहरः भूभजा मेवयोगोयमनेष्टोऽर्लभः स्मृत
 इति इदमपि शाहं लविकीडितम् ॥ १२ ॥ इति गन्ध
 विवरणम् ॥ अथ मालामोदियुक्तिविवरणम् रसा
 लेति असावामोदीति प्रसिद्धनामामुखवासो मुख
 सौगन्धकार केद्वययोगः रात्रौ मालान् मालमये
 दिसः पुरुषस्य मालमैयं करोति किंविधोसाविष्ण
 हरमालेति रसालसुतः जंबूजं भूना इति प्रसिद्धाल
 नानयोः फलसर्गभेदाः सज्जा सकर्कटः कर्क
 राष्ट्रगीनामौषधिसर्जसाहितः मादिकसंयुतः
 श्रेति एतन्नितयवर्णमादिकसाहितविषेयया
 वत्परिमितमेतन्नितयंततः सार्धद्विगुणमादि
 कयोगः एवं सर्वत्र माधयमिश्रणायामुत्तमम् ॥

कर्कटः कर्कटपुंगी तथा चौषधिप्रकाशे पुंगीक
कर्कटपुंगी च स्यात्कालीरविषाणिका अजपुंगी च व
क्रावकर्कटाख्या प्रकीर्तितेति मादिकदोहं हत
मुपजातिः ॥ १ ॥ पत्रेति पत्रतगोलादिभिः सम्यक्
लिकृतशोधितैः दोहद्वदीमादिकवटिकावि
धेया चूर्णानि समुच्चितदोहोपस्कारेण वटिका
विधेयेति असौवतां वृत्तगर्भातां वृत्तनागरपानंतम्
धेवेष्टनीया तथा रचितारिवसेयवागात्रौ मुखे
धृतासतीमुखवासमिष्टं सुरभीकरोतीति तत्रपत्रं
गन्धपत्रं तमालपत्रमिति यावत् तत्राचं तन्मृशति
प्यातम् पेलामृदुमेलातम् अतिजातीकोशं जा
तीफलं सर्पनागकेसरम् इति एषा पुपजातिः ॥
विल्वसर्प्रीफलस्य अस्थीनिमग्नवर्तिन्यो नाडि
काः तथा तस्यैव मज्जुसारंगिरीति प्रसिद्धम् तथा
करिकेसरं नागकेसरं स्यात्ते यं ऊर्जुं जातीफलं
प्रसिद्धम् पतञ्जलके पिष्टांशोऽथ च प्राग्बन्नादि
कयोजयागुलिकाविधेया असौ समुल्लाम्भतम्
पुल्लतां मुखधृतासतीमुखस्या सर्वमननभूत
चरं वा संगन्धं करोतीति हतमुपजातिः ॥ ३ ॥ चूर्ण
मिति सुरासालपर्णिका एकांगीति प्रसिद्धा तथा
चौषधिप्रकाशे सुरागन्धकदीपेतासुरभिः साल

परिणेतिके सरं नागके सरं ऊहं प्रसिद्धम् प्रा।
तः प्रभातवेलायां दिनाने सायं वेलायाम् एवं
नियमेनात्रादिजीर्णवेतसेवाविधेयेति चूचित
म् पञ्चात्रयाणं चूर्णयो विलासी परिलेह्ये दा
स्यादयेत् भक्षयेदिति तस्य पुरुषस्य मुख ग
र्भे मासेन पंचदशरात्रेण प्रकाममतिशयेन क
र्तव्यं तस्यो भवति शतदिनाने इति विकल्पेन वा
ख्येयम् प्रातरथ वा दिनाने सायमिति प्रातश्चुदि
नाने चेति समश्चयेन वा व्याख्येयम् सर्वथा च रि
क्तोदरे ते तात्पर्यम् हतं प्राग्वत् ॥५॥ ऊहस्येतियः
कश्चिद्विलासी मां सैकमात्रेणैकमासेन मधुना
मादिके एतथा हतेन गव्येन युत ऊह व्यापी तस्य
रपर्यायं ऊहेति नामैव प्रसिद्धम् तस्य चूर्णपि
कादिबीजान्वितं इह गन्धावीजान्वितं असौ ता
लमघाणेति प्रसिद्धानि तस्य मति तदीयं मुखं केत
कि गन्धतल्यं जं दूक पुष्प गन्ध सह संगन्धेन भ
वेत् कोकिलादीनां श्रुति केचित् हतं प्राग्वत् ॥५॥
परिणेत्यमिति सहकारपादपरसं श्रुतसूतो र
सालोसौ सह करोति सौरभ इति सहकारपादपो
ति सौरभसूतभेदः तस्य परिणेत्यं निष्पीडित पत्रनि
र्गतं रसमादा वेक पात्रे स्थितं कास्मिंश्चित्कच

पंसा
वि.
७८
७८

ख०

लेपिते कचनिर्मिते काशिलामये वाऽभावे मणये
वापुःशाले पादस्थिते कृत्वा तत्र सेसिन्धुतद्वन्द्वी
वङ्गपङ्क्तमतिर्मात्राज्ञानचतुरश्रादराक्षिपेत्
सिन्धुतरुर्निर्गुणीति नामायं सेवालेति त्वमेति
चयवहारिणि इत्यं रसोभयं मेलापादोर्लोन्दोल्प
विधिना दिनमानो नाधिकपरितान सर्वभास्क
राधिममाते परद्वेत् इत्यसिद्धो सौरमः शुक्लोयु
लिकात्तमापन्नस्तोदरमध्यगः नागरपानो
दरगतो मानवै प्रतिदिने भुक्तो मुखवासयेदिति
इति प्रतिदिनविधेयमुखवासविधिः अने गारे
गे आश्रयपत्रसेदीरे मार्गहृत्तभवे क्षिपेत् सेशे
यभावाकिरणैर्भक्तोत्तोलमध्यगम् प्रातः प्रति
दिने यत्नतद्वक्तं सरभी भवेत् सर्वेषु मुखवासस्य
योगेष्वयमनन्तमिति वृत्ते शार्हलविक्रीडितम् ॥८॥
अत्रैव मुखवासप्रसंगादन्तपावनविषयकमापि
किंचित्कोतकं लिख्यते समाह्वे गोमूत्रे दरीतकीवृ
णसंयुते क्षिप्वा गन्धोदके च भूयो विनिक्षिपेदन्त
कान्तानि ॥ उक्तं गन्धोदके विनिक्षिपेदन्तकान्ता
नि । उक्तं गन्धोदके विनिक्षिपेदिति तद्गन्धोदकवि
धानं च यथा यत्नात्तकपत्राजनमधुमद्वैचैः नाग
पुष्पकैश्चैः गन्धोदकैः कतेयं किंचित्कालं स्थिता

न्यासिनं भुञ्जन्ते सौवीरम् किञ्चित्कालं दिनां धर्म्यासि
नृगन्धोदके जातीफलपत्रैलाकर्ष्यैः कृतयमेक
प्रित्तिभागेः अववर्णिता निभानोर्मरीचिभिः ॥
शेषणीयानि तथा च जातीफलं च तर्भागे पत्रं त
मालपत्रं भागद्वितयमितं पेलापकभागाकर्ष्यै
भागत्रितयेन पत्रैः सप्तद्वयै रववर्णिता निदत च
एतानि वणि प्रसादं वदनस्य कानि वैषम्यास्य
स्य सगन्धितां च संसेवितः श्रोत्रसंवाचवाणी ऊर्व
निकाष्ठान्यसकृद्वा वानांम् असकृद्वा क्तिन रु
हाकामं प्रदीपयति रूपमभिव्यनक्ति सौभाग्यमा
वहति वक्रसगन्धितां च ऊर्जी करोति कफजोऽप्यु
निहन्ति रोगांस्तान् बलमेव मपरोऽप्युगुणान् करोति
इत्येतत्सह भावितां बलगुणानि रूपणम् अथैत
उपस्कारः युक्तेन चूर्णेन करोति रागं रागद्वयं स
गफलातिरिक्तम् दृणीधिकं वक्रविगन्धका
रिपत्राधिकं साधु करोति गन्धम् अतिरिक्तमपि
कम् पत्राधिकं निशिहितं सफलं दिवा च प्रोक्ता
मधीकरणमस्य विडम्बनैव कर्कालसृगलव
लीदलपारिजाते रामोदितं मदमदासदितं क
रोति पारिजातं जातीफलम् इति तां बलोप

पेसा
वि.
७२
७१

स्कारनिरूपणम् अथ दन्तपावनगतो नोपि विशेष
धोनिगयते अन्ततः सर्वाणि न दन्तकाष्ठान्यास्य पत्रे
असमन्तानि न पुरम् पर्वाणि न पादितानि न चोर्ध्व
अङ्कानि विना तत्राव अथ च वित्तपाये संस्तुते दि
क्कुलम् अभिमत पतितं प्रशान्तिदिकं शुभमतिशो
भनमर्धमं स्थितं यत् अशुभकरमतो न्याप्रदिष्टं
स्थितपतितं च करोति मिष्टमन्नम् अन्यथेति असे
मुखपतितं अशान्तिदिकं स्थम् अन्तर्धस्थितं च
अपुति दिग्ग्वशेन पतनफलविशेषेण इति मुख
वामे विवरणम् इति श्री कविशेखरा परपर्या
यशोतिशेकविशेषितपंचसायके विवरणे
चलक्षवेपनाख्ये द्वितीयायकविवरणम् । २॥
श्रीगणेशाय नमः इत्येकामोहीपकगन्धवि
धिनिर्माणनिरूपितम् सन्तचेत्यमोहीपकाय
ने परतशक्तेभावेते केवलं मनस्तापायैव भवन्ती
ति शक्तिमेवैषां ह्यलपितं सावन्तराणिकमुत्थापय
ति ॥ अथेतियत्सेवया कामभोगाभिलाषी पुरुषो दे
त्यगुरुव लोदेकवशात्स्त्रीषु वाजीवसामर्थ्यलब्ध्या
स्त्रीषु सविलासं रमते ताभिरोषपीभिरवाजिनोपि
वाजिन इव करणं वाजीकरणमित्युच्यते वाजीच

चोदकः तदाप्तीकरणमाह कथयतीत्यर्थः अत्र
 स्कन्धनिस्तदोषधीप्रभावमाह वाजीकरणपत्रेषु
 स्वभावगुणदयात् विरेचयन्निताः सुकविरेकी
 इत्यत्र एणमिति स्वभावोत्तरकाश्चिदोषधः
 स्वभावाधिकात् काश्चित्स्वगुणाधिकात् काश्चिदो
 मयाधिकात् सुकसमसाधवद्भिर्विरेचयन्निता
 चतुर्दीरादयः स्नेहाण्यस्वगुणाधिकात् अल
 ककलेपविशिष्टांगस्पर्शादयः स्वभावाधिकात्
 माषादयश्च स्वभावगुणाधिकात् इति इत्येव
 प स्वेवोयोगाद्वा रार्थवद्भूमिमतमप्यस्यति आत्रेये
 दि आत्रेयोदत्तआत्रेयः यद्विरचितं प्रासंदत्ता
 येत्यादि आत्रेयोदत्तआत्रेयः यद्विरचितं प्रासंदत्ता
 त्रेयतन्मिसुच्यते अर्जुनो नागा र्जनो यन्त्रं नागा
 र्जनतन्मिसुच्यते प्राक्यसारणे च कामत्रकार
 कोमुनी तल्लक्ष्माणा लनो लना माराजा वागीश्व
 रो वाचस्पतिर्यतन् वाचस्पतिर्यतन्मिति विख्यातम्
 वागीश्वरभट्टाचार्यो वाधनिकपवर्गस्य ते तेनापि हि
 कामतन्त्रकृतमिति व्यादिनामाचम्यतिः श्रीशार्ङ्ग
 तिचन्द्रदेवनामाकाविः मूलदेवपंतत्रामैव इत्यम
 दनाचार्योपि आदिनागोणि कापुत्रादीनां ग्रहणम्
 जानिति प्रसिद्धं परामर्शकस्तस्य हः सारभरितानि

पंसा
वि.
८.

६०

नियुक्तं न ज्ञातपि व्यभिचरतीति बहुप्रस्थावलोक
नफलमाहविशेषेति कुतश्चित्सविदिशेषसाला
भात्यक्तानन्त्येपिसर्वोपकारक्षमम् अतएव बहु
प्रस्थावलोकनात्सर्वविधोपदेशात् कुशलो हंस
वासां विधानां प्रकाराणामपदेशात् कुशलो विज्ञात
तत्तद्दहस्यनिर्माणचातुर्यः स्फुटं प्रकटं यथा स्यात्
या योगाधिकधेत्तत्तदोषपीनामन्योन्यमात्रमा
नयोजनं योजनया यथा वीर्यवृद्धिर्भवेत् तथा
योजनं योगस्तदधिकारं प्रक्रियां वक्ष्येति ॥१॥

तत्रादौ वाजीकरणप्रयोजनं स्वयमेवाह बलेनेति
यथा यथा रतिशक्तिः पुरुषस्य भवेत् तथा तथा ना
रीपरितोषमेतीति परितृष्टायां चासां वक्ष्यमान
रतिबन्धभूविलाससीत्कृतादिकेलीभिरसौर
माणं रमयतीति ह्रीनवीर्यस्य रतिशक्तिविक
लस्य नार्यपरिमोषादिति बन्धाद्यभावे सौख्यं ॥
मनः प्रीतिर्न कर्तुं पि जायते इति वाजीकरणस्य
मुख्योपयोगः तथा च कल्याणमलोपिशक्तेर
भावभावात्संभादिसर्वमेवाप्रयोजकम् अतः श
रीरपुष्पार्थवाजीकरणमुच्यते इति अत्र केषु वि
त्सलकेषु वाजीविधाने प्रथमविदयादि निवृ
तर्थापादे पादोदरपते सवलेखकभ्रमापभ्रष्ट

व वाजीकरणमिति कस्ययोगएवाभूततद्भावे वि
 विधानात् विधानमित्यर्थसंगतावपि सुवभावे
 दीर्घाभावाद्यतिभंगप्रसंग इति मद्भावात् नो दोषो
 एणमनुचितमूतस्मात्तेष्वक आत्मैवता हकपादः
 तिथेयम् ॥२॥ हतस्यजातिः ज्ञानेवयोगाना
 हतीरेणेति यः पुमान्माषप्रसूतित्रयपाणिनि
 ऊजः प्रसूतिरिति वितयोमितात्माषौ षट्प्राप्तौ
 पयोगोचितमाषान्तीरेण संसाध्यसेमकसे
 दयित्वा ततोपितत्माषप्रसूतित्रयं भातमसूते
 विशोधितो गोहृतेन भावयतो पस्त्यतुल्यित्वा
 भक्षयेत् ॥ असावुग्रवे गोसहदैत्यागुरुबलोदे
 को नारीशते याति भूते एकामेकासु हिंसा विहा
 यशतानंष्टोत्कामन्यामन्यामारोहतीत्यर्थः
 अयमेव योगो वराहाचार्येण त्रिशिष्योक्तो यथा
 माषान्ययः सर्पिषि वा विपकाय ॥ समाशंस्य
 पयोनुपानात् इति दीर्घमेव निर्मेयं यदुतमुत्पा
 द्यते तस्य सप्तसिन्धुयः सर्पिषि विपका
 रतिशेषेण लीसेदनात् पशोषणपूर्वपक्वान्भक्ष
 यित्वा पश्चात्तीरेपिवेदसौ सी सुदयं नाभ्यपेतीति
 सेवन् ॥३॥ पल्लेकमात्रमिति सितमाषकाणो
 सेतमाषाणामेषाचमाषाकृतिग्रमेवसेतवर्ण

न

दृश

पंसा
वि.
८१
४१

जानिसेषां येतेति नात्राप्रसिद्धानां माषाणं पलैकमा
त्रे पलैकं षष्ठतद्वयमिति चतुष्पष्टिमाषपरिमितमा
षान् इत्यर्थः पलैकमात्रं तु ते सिद्धं भावितं सत्त्वोद
सितासमेतं मादिकशर्कराभ्यां सार्धदिपलमिता
भ्यां समेतं नक्तं भुक्ता यो मुननरंगयं पयोगोत्तीर
मनुपातेतत्तेजने पीतासौ हृदयानरागोलेभाव
रहितो वनिताभक्तं हृदयानरागो भविरागमेतीति
चपाठः ॥४॥ मद्वा जे तियः कामी गद्यपयस्ससि
द्धं गोडये सद्युतिशयेन सिद्धं भावितं सेदितं मद्वा
जमर्कं पुष्टयुथपाजापतिवृषणं गोवृतेन साधितं
तुलितं समैव संन्यवलयवणे पस्कृतं सकं एषे न
जीरको पस्कृतं च भक्षयेदसौ रतिसंगरे कामक्रीडा
युडे नारी समुहं जयति कामोस्मै स्वसेनान्यभिषेकं
ददातीत्यर्थः ॥५॥ गुंजाफलमिति गुंजादिधारत्ता
येताव तत्र गुंजारक्तिकानां प्रीयासौ रक्तवर्णतत्फ
ले सैव वा फले तथा गोद्वरजं फले पलदेति प्रसि
द्धतामधिक एव कजाते फले तथा कारवी मयूर
शिखायवानी विशेषस्तत्फलं च तथा चामरः ए
राश्चाकारवी दीप्पो मयूरो लोचमस्तक इति तथा
च दंष्ट्रे तं गुंजा च दाशोक्तेति पतविनयं गोपयसा गोड
येन विभाव्य सम्यक्काकोषस्कृतं विधाय भक्षयेत्त

जं

दनुशर्कराविमिश्रं द्वागीदीरपीता पुरुषः सदैव
 हृष्यतिकामिनीरमयिता स्वयमपि हृष्यतीत्यर्थः
 द ॥ मांसीति मांसीद्वयमुदीति प्रसिद्धा भूतज
 दाविदारीविदारीकन्दम्बलेतिकेकतिका परनाश्री
 बलाजातिचतुष्टयमप्येति बलानाश्रीदीरमिति
 क्रमेण योज्यम् मांसी गोदीरे विभाव्य भक्षितानपा
 नेनौदेयुतं गोदीरे पेयम् एवं विदारीकन्दं विभा
 व्यभक्षयिता हृतयुतं दीरमनपेयम् एवं बलां वि
 भाव्यभक्षयिता शर्करायुतं दीरमनपेयमिति
 तथा कृतासौ कामी सर्वरात्रौ कलिंगपक्षि बह्वृष
 तीति यथास्य सर्वरात्रौ लिंगं नावपतति तथा सप्त
 रुषस्यापीति तत्ताम्यम् ॥ ७ ॥ चूर्णमिति विदारी
 विदारीकन्दस्य चूर्णं तस्या विदारी एव स्वरसेनस्य
 तेन निष्पीडितरसेन विभावितं सेचितं कृतं पुनर
 विरश्मिजाले च नतं नीतं लेहनी चि तीमापितं
 सत्मादिक हृतमिश्रितमासली फंकतामलेन विलि
 त्यर्थः असावेन लेह्यलेहीनिः शर्कराश्रीदशति
 यपतिभेत्त इत्यर्थः तथा च वराहः विदारिका
 यास्वरसेनचूर्णं मृदुमृदुभा वितशेषितं च हृतं
 नडं गधेन सशर्करेण पिवेत्सयस्य प्रमदाः प्रभूताः
 यस्य पुरुषस्य प्रमदाः प्रभूता बहो गृहे स्वरसौ पु

स्वरसी

येसा
वि
८२

रुषोमंगलिकोलिहेत परथाकामानलानपगमे
नयोदयप्रापतेदिति ॥८॥ व्यागाएडमिति शुद्धा
पयसिगोदीरे व्यागाएडमजसाएडकोशं प्रकाम
मतिशयेन यथातेदलिते सन्दीरातिरिक्तेन प्रस
भितायते तथाविभाविते सेदिते सूर्यकारेषु
तासूर्यकिरणेषु शोषिते कृतास्थापयेत् ततोपि
तद्भाविताम्बुमंडलेन सेदितो सिलान्यः का
मीयुक्त्या माशमाने नातिभुंक्ते स्पष्टस्य ना
रीशानं पश्चात्पावति एकवारमनुभूता इता
सदाः सियस्तमनपावतीत्यर्थः ॥९॥ यश्चि
समिते सशर्करेदीरे गोपयसिप्रथममाष्टाना
मावमदयिसिर्त्रकृता ततोर्कमयुखमुद्गंभा
नुमयुखशोषितस्येतामावचूर्णस्य वटीवटिको
हनेन विभाव्यतु तपकाकृता तच्चूर्णप्रदोषेण
विमलेयोभंक्ते सोऽस्य विरोहोऽपि नितं विनी-
नां वृद्धनितं वृणालिनीनां तरुणीनां शानं भंक्ते
इति अनेगदंगेपि सितासापितगोदीरे माष्टा
नामावशोषयेत् भानपादैः पुनस्तोषाचूर्णस्य
वटकेषु भम कृता हृतेन संसाधप्रदोषे भक्षये
त्सदा वृद्धोपि सबलीभूता वनितानां शानं ब्रजे
दिति ॥१०॥ आमलकस्यामलकीफलस्य चूर्णं

न

तस्यैवामलकस्य रसेन भूयो वारं वारं विभाव्य मृदु
प्रिनासाया तपे सुष्ठु कृतासिता ज्यमिश्रे शर्करा
गोचृत युक्तं कृता संस्था भक्ष्यं वेलाया प्रदो
षे सत्तौ द्वे मादिक योगेनालेफि नूनं निश्चितमे
तदसौ वज्रोपि षष्ठ्यद्वोधं गतोपि तरुणवत्सो पुरम
तश्चित्तथा च कल्याणमलः स्वरसैर्भा वितं पात्री
चूर्णमाज्यसितान्वितम् दौद्रेण विलिहन्नात्रो
वज्रोपि तरुणयतश्चित्तरादोपि पात्री फलानो
स्वरसेन चूर्णं सभा वितं दौद्रे सितान्वयुक्तमली
फानपीताचय योप्रिशक्ता कामं निका मं पुरुषो
भजेतश्चित् ॥९॥ कर्षंति मधुकं मधुयष्टिः सुहृल
दीति भाषया तस्य चूर्णं कर्षं प्रमाणं माष षोड
शकप्रमाणं सममात्रमादिक गोचृत से योजि
तमेव लीला एव कारेणान्यसाहायकव्यवस्ते
दः एतावन्मात्रेणैवेति दीवं चान्पानं पश्चादिधा
ययावदन्तं तन्मधुकचूर्णं मस्य पुरुषस्य जटारस्थं
भवेत् तावदन्तं वालां मयेत जीर्णं च तस्मिन्नि
वमतीत्यर्थः ॥१२॥ शतावरीति शतावरीदिष
लं चूर्णं दीरेण गव्यपयसारौ निपीय तरुणीश
तस्य दर्पं मश्राति तरुणीशतमपि विगतमदोर्नक्तं
कृतनासाकं करोतीत्यर्थः तत्र शतावरी नारायणी

पंसा
वि.
८३

नामौषधिसंज्ञा मूलमत्रयास्यम् अमोविधीतिभा
षयाप्रसिद्धा गोक्षरकसिकण्टकः पखडेतिप्रसि
द्धः वानरसुखः अंभोजं पद्मकं पद्माक्षमिति प्र
सिद्धम् एतन्नामपर्वतीयहृत्तमूलम् तथाचपद्म
कं पद्ममूले स्यात्तथापद्माक्षं यस्मिन्मिति मातंगव
लानागवला गंगेरुकीतिप्रसिद्धा बलातिबला
कंकतिकेतिप्रसिद्धा वाष्पालिकेति केचित् ॥ ८३ ॥
यश्चि वर्तिकादिविहंगमचतुष्कस्य स्यात्तथा स
मस्ततया वायोमांसं गवेन गोहृतेन सिद्धं सैन्यवे
न सहसिन्धुलवणेन सह खादेदस्य बलं तथाविधं
जायते यदधुमदन्तम् कामिन्योपितस्यादन्तभूत
सुरतबलाविरमनीत्यर्थः एतच्च मांसं तलितपा
कं ते यम् तथातल्लक्षणम् शुद्धमांसविधानेन मांसं
सम्पक्वसादितम् पुनस्तदा मांसं भृष्टं तलितं कीर्ति
तं उपैरिति शुद्धमांसविधानेनेति तदन्तर्गतं नाल
मेद आदिकं निरस्य यत्केवलं मांसमेव शिष्यते तत्
शुद्धम् इति तत्र वर्तिकाजलकुक्कुटीलावोद्धरेति
प्रसिद्धः कपिजलोगौरतितिरः तथाच कपिजल
इति प्राज्ञैः कथितो गौरतितिरश्चि वेश्मविहंगम
शुटकः वर्तिकांती सीलिंगनिर्देशश्चन्द्रो नुशेधात्
तेन वर्तकमांसमपि यास्यम् अथवा पादेषु विहंगे

पुपुरुषमांसस्येव श्रेष्ठं मत्तम् विद्मगेषु पुमांश्च
 हरस्य प्रायेण जलचरता तसीग्रहणमिति ध्येय
 म् उपलक्षणं चेदम् ऊर्लिङ्गकुकुटयोभयि तथा
 च वर्तिकालावविकिरकपिंजलकतितिगः ऊर्लि
 गः ऊर्कुटश्चैव विकिराः समदाहता इति एतद्
 णंश्च चरक आह विकिरामपुराः शीताः कषायाः
 कटुपाकिनः गुल्फा हृष्या सिद्धा वज्राः पण्याश्च लघ
 वः स्मृता इति ॥ १४ ॥ रसमिति अस्माद् हृष्याद्भुविभ्रमो
 नात्यदाजीकरणं हृदि कृदेह पुष्टिबलकारिणात्
 किमिदमित्याह शतायाः शतावर्षा नारायणस्य
 रय्याया गोषध्वारसंयुतेन मात्रया सममादाय दश
 भागयुक्तैः पयोभिरेतदेकमानं दशगुणीकृत्य
 यन्मानं जायते तन्मात्रे पयसि कृदुपे पचेत् बुद्धी
 मुपरि मृद्वा एतं परिचितं मारोण्याधो मन्त्रादिना प्र
 ज्वालयेत् तथा यथा तले हनौ विती मोस्रयात्
 पश्चात्तत्रैव सितामपुभ्यां शर्करादौ द्वाभ्यां संस्कार्य
 मितिका मिनश्चाममेव युक्तिको सुलभां मृगयेत्
 तिना स्माद् द्वितीयं हृदि कृदिति घोतितम् यदि
 ति द्वितीयमिति च वाजीकरणं शब्दापेक्षया न पुं
 सकनिर्देशः ॥ १५ ॥ इत्तमपजाति ॥ अण्विति
 वाजीकरणबद्धोत्सवं मित्रं प्रसक्तिः अण्वितिकपि

पंसा
वि.
८४

रिति मर्कदुभिधानं तेन च कपिकच्छुर्लभ्येत अथवा
सत्यासत्यभावेति वृत्तरपदलोपेन व्याख्येयम् कि
ताश्चेतवर्ण कपिर्मर्कटीकच्छुरितियावत् तस्य
बीजं कवचबीजं कौचबीजमिति च प्रसिद्धं तथा
षष्टिकानां तण्डुलाः एतद्वयं हि जवरदलतल्पं
तमालपत्रतल्पं तिलकस्य तमालपत्राकृतिः तथा
विषेयता तस्य च हि जवरद्वेषोपयोगाद् द्विजं वरदले
तमालपत्रं कथ्यते तच्च दक्षिणसीमायामुद्भवती
तीक्ष्णप्राये न नलभ्यते तस्यति निर्णिकदाचित् कुत्र
चिदपयोगेन च पात्यते यत् तस्य इति प्रसिद्धम्
एतन्नित्यं तल्पं सममात्रात्तोलितं यः प्रत्यक्षं भे
क्ते एतन्नित्यं कर्षमिते भक्षामिति च मानविदः प्रत्य
क्षं रात्रिमुखे इति शेषः इत्येयो भेक्ते तस्य जटारुह
मध्ये एतया वत्सपाकं जीर्णं गच्छति तावदनेक
शदे होषसावंगना समुद्भवं मयतीति अत्र कल्पा
णमलः तमालपत्रं विनैवेमां युक्तिकामपनि
बद्धवान् यथा बीजं सितकपेऽथैव तण्डुलाः ष
ष्टिकोद्भवाः द्वयोर्कर्षलिहनाश्चैव होषितरुणा
यत इति अत्र वराहोपाचार्यः मादीकपातमयमथु
पारतलोहचूर्णं यथाशिलाजतविडंगफलानियो
घात सैकानि विंशतिमहानि जरा नितोपि मो-

श्रीति कोपिरमयत्तबलां युवेवेति माक्षीकपातपा
 साणमाक्षिकम् मधुदौदम् अन्धानिप्रासिदानि
 एतानि हृतमाक्षिकेवर्जं सर्वाणिसममात्राणि का-
 र्याणिसममात्राभाहृतमाक्षिकाभाभावयिता गु-
 लिकैर्कार्येति लोहं पारतं चात्रमारिते बोध्यम् परयो
 भयमप्यनर्थमेव करोतीति धेयम् तथा क्षीरेण वत्सा
 एव जायते न संस्त्रावकामी बद्धशालिलान्यः संस्त्रावि-
 तानतिपयः पिवेच्च तस्याग्रतः किञ्चटकः करोती-
 तिवत्सच्छागः संस्त्रावसंस्त्राप्यविभावेत्यर्थः बद्धशः
 सप्तवारं पयः पिवेच्चैति सति संभवे तदेव पयः त-
 दभावे गन्धं पयः तथा माषसूषसहितेन सर्पि-
 षा षष्टिकौदानमदनियेनशः क्षीरमप्यनुपिव-
 जितासु तेशु वंसीषु मदनेन शेरतश्चि तथा तिला-
 श्वगन्धाकपिञ्जलमूलैर्विदारिका षष्टिकपिष्टयो-
 गः आज्येन पिष्टः पयसा हृतं तेन पक्वा भवेच्छु-
 लिकातिवृष्णा आज्येनेति ह्यागीयेन मुतिवृष्णाव-
 द्भरेतो जननी तथा क्षीरेण वा गोक्षरकोपयोगं
 विदारिका कन्दक भक्षणं वा ऊर्वत्र सीदेदपि जी-
 र्णते स मन्दाग्निता चेदिदमत्र चूर्णम् गोक्षरकैर्वन-
 शुंगारैः सह क्षीरेण वा ययिता पिवेत् क्षीरेण क-
 थितं विदारिकमूलं वा पिवेत् एवं ऊर्वत्र सीदेदपौरुषो

का

क

य

पंसा
वि०

८५

४५

नभवतीति यदीति यद्यस्य कामिनो जीर्यते कामि
तमपगच्छति तथा मन्दाग्रिता वातदेदे वक्ष्यमा
णमत्र चूर्णदेयम् तथा च चूर्णविधिः साजर्मद
लवणदूरीतकीशृंगवीरसाहितावपिष्यलम् ॥
मयतकतरलोसवारिभिस्तूर्णपानमदराग्रिदी
पनम् अजमोदायवानीदीपकमिति यावत् लव
णसैन्धवंशृंगवीरमजार्द्रकशुण्ठ्याः समानम् अज
मोदालवणदूरीतकीशृंगवीरपिष्यलचूर्णं च पतत्
मयतकतरलोसवारीणामन्यतमेन पिबेदिति तर
लाकांचिकम् तथा कामिनो यानि द्रव्याणि वर्ज
नीयानि तान्यपि सपवारम् अतस्त्विति क्लृप्तलवणानि
कट्टितिवानियः क्षारशकबद्धलानि च भोजना
निवृत्तकृत्वीर्यरहितः सकरोत्यनेकात्प्याजं जरन्नि
वयुर्बोध्यबलामवाप्य इति मालिनीहृतम् ॥ १५ ॥
अस्येति अस्यः पिष्यलवृक्षः तस्य फले तथा
यत्तुल्यं च तयोस्तुल्यं क्लृप्तं तथा तस्यैव पुष्पं तत्र
येन सिद्धं पाचितं क्षीरं गन्धयः क्षौद्रशर्कराभ्यां स
दिते पिबति असौ कुलिंगश्च चटकश्च रुष्णति कु
लिंगश्चटकः कलविकः स्यात्कुलिंगः कालकाण्ड
क इति ॥ १६ ॥ लक्षितिलचुशाल्मलिः शीबल इति
प्रसिद्धः अतस्तत्पृष्टम् ॥ १७ ॥ अत्र च चूर्णलेहश्चाथा

दीनिनिद्रूपितानि तन्निर्माणलक्षणमात्रमा
 नेचविशिष्यतोक्तमिति तदिदानीं निद्रूप्यते तत्रा
 दौ सरसनिद्रूपणम् अहतातल्लक्षणं कृष्टाद्रुवा
 त्त्वात्समद्भवेत् वसुनिष्पीडितो यश्च सरसोर
 स उच्यते ॥ अहतात्कीटाग्रिशीतादिभिरनुपहता
 तश्च वा ऊर्ध्वचूर्णितं द्रव्यं दिप्तं च द्विगुणे जले अ
 होरात्रे स्थितं तस्माद्भवेद्दारस उत्तमः आर्द्रद्रव्या
 लामेषु नः प्रकारं तरे आदाय द्रव्यं सुंक्वा सरसा
 नाम समभवे जलेष्टुगुणिते साध्यं पादशिष्टं तत्
 ह्येतैश्च सरसविधिः अथ चूर्णविधिः अथ न
 सुंक्वे यद्द्रव्यं सपिष्टं वसुगालितम् तत्सा चूर्णं रजः
 द्वादस्तन्मात्रा कर्षसामिता चूर्णे गडः समो देयः
 शर्करादिगुणतया अथान्नपाननिद्रूपणम्
 यथा तैलं जले प्रासेदने तैव विसर्पति अन्नपानव
 लादे गेतथा सर्पति भेषजम् अथ भावनाविधिः
 द्रव्येन भावनात्सम्यक् सर्वचूर्णं सते भवेत् भावना
 नाप्रमाणं तच्चूर्णं प्रोक्तं भिषग्वरैः ॥ अथ लोह
 विधिः काथादेर्यत्नः पाकाद्भनतं सारसकि
 या सोवलेहश्चुलेहश्च तन्मात्रा सा तलोमिता
 सिता चतुर्गुणा कार्या चूर्णं द्विगुणे गडः द्रव्यं
 चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः अथ वटिका

पेमा
वि.
८६
४६

विधिः वटिकाश्रयकप्येते तन्नाश्रवटिकाश्रुदीमो
दकोगुटिकापिण्डिण्डोवर्तिसुथोच्यते लेदव
त्ताप्यते वस्त्रो गडोवाशकं राथवा गुग्गुलुवा
निपेतत्रचूर्णंतत्रिर्मितावटी तत्रवक्रिसिद्धे
गुडादौ कुर्यादवक्रिसिद्धेन कचिद्गुग्गुलाव
टीम् इत्येणमपुनावापिगुटिकाकारयेद्बु
धः सिताचतुर्गुणदेयावटीषुदिगुणो गु
डः इवेतद्विगुणदेयं मोदकेषुभिषग्वरेः
कषप्रमाणतन्नाश्रवलेदष्टप्रयुज्यते बल
मितिदेशकालयोरप्युपलक्षणम् इतिवा
जीकरणनिरूपणं समाप्तम् इत्येणोरुषसम
र्थकं वाजीकरणनिरूपणाय तद्भरद्वाजमेणयो
निनाप्यत्रभावमिति विषयविशेषा पयोगा
र्थयोनि संकोचसं पादनं सावतार एकं प्रस्ता
वयति अथेतियतो हेतोः प्रौढांगनाया
सिंशत्रममद्यमतीतायाः वरांगंगुह्यं स्तथं
शिथिलं पतितपाशं नृदलीभरितमिव जा
यते तथा नवसूतिकागर्भनिर्गमनं शाक्य
शं पार्श्वनिपीडितेन विहृतमिव जायते ॥
तस्मात्तयोर्न स्तरुणं तरुणं ये स्मिन्संलग्ना
तान्न सखायते ततो हेतोर्न रेभे सज्जोषधजात

४१

योगात्तममममन्दिरसकाममवसगाफी
 कियाविधेयातत्संहतेससुनः सखायजाय
 तेतथाविधानेकर्तव्यमिति युनोरितिपुमा
 न्मियेत्येकशेषः ॥ १ ॥ तदेवदशयतिनि
 शान्तिनिशाद्विद्रा द्रविद्राकाचनीपीता
 निशाद्वेति कोशात् तस्यादयजातिदयंश
 राण दलदीदारुद्विद्वेतिचप्रसिद्धे पंकजक
 मलेकेसरं नागकेसरं पंकजकेसरमिति स
 माहारैकत्वेन पुंसकमपतसुतसुमात्रा
 साम्येननिधिष्यचूर्णीकृत्यनिशान्नतचू
 र्णवसृष्टेर्कार्यमितिचलभ्यतेचूर्णीकृत्य
 विशेष्यवेत्यर्थः एतसुतसुतल्लोशं देवदा
 र्वापियोज्यमिति यथाकर्षद्वयमितेदेतिशे
 पंकजानिकर्षमात्राणिकेसरंचकर्षमित
 मितिकर्षचतुष्कमिदं पानीयेनालोअमद
 नातपत्रंलिपेत्तलिपेचसुतसुतल्लमतिशये
 न प्राक्परिचितमानादपि संकोचं प्रयाती
 तियूनोः सौख्यायते इति तरुणा इति सीमा
 उवाचकोयमात्रं तरुणीशब्दः परथाप्रौफांग
 नायानवसृष्टिकाया इति प्रकृतप्रौफाविष
 यस्याप्यस्य योगस्य तत्रानर्थको स्यात्तद्वद्व

यत्राः

पेसा
वि.
८३
४१

सामान्येपिविशिष्टप्रयोगः यथामहाकविदीप
शिखाकालिदासस्य सकीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रे
रित्यत्रमारुतपूर्णरन्ध्रेरिति विशेषणत्रकीचक
स्यवेणुमात्रवाचकतमनपुनः कीचकावेणवस्ते
सुर्येधनत्रानिलाहताइतिविशिष्टपरत्वमिति त
रुणाइत्यनवद्यममदनातपत्रमिति यथातपत्रेण
जगज्जयितंराज्ञोयोत्यतेतथानेनमदनसेतिमद
नातपत्रेणुत्पन्नमद्वेष्यते ॥ ३ ॥ सपातकीतिपात
कीपावीइतिप्रसिद्धालतातस्याः पुष्पाणिपातकी
पुष्पाणि सहपातकीपुष्पैर्वर्ततइतिसपातकीपु
ष्पयत्फलविकं हरीतकीविभीतकामलकल
क्षणात्रिफलातेनसपातकीपुष्पफलविकेण
तथाजंबूतवाजामूनेतिप्रसिद्धद्वन्द्वतवायुतेन
तस्याजंबूएवसारोमजागिरीइतिभाषयाप्रसि
द्धातस्यापववरसइतिजंबूतकसारसैयुतेनसपा
तकीपुष्पफलविकेणपतञ्जुर्णेतमभुकेनतुल्ये
यथास्यातपतसुतकतल्या मभुयसीयथासा
ततथाचूर्णजलेनालोपयोनिलेयः कार्यइतिवरं
गमनेनलिमाहृदापिपुरन्धीविकसितगुह्यापि
सीकनेवसज्जवितयोनिर्भवेदितिअत्रापिहृदाय
हणानवप्रस्तायाउपलक्षणम् अत्रचजंबूतवा

सारसैर्युतेनेतिप्रकृतताज्जंघाः सारसैरितनेना
 पिसंबन्धः अथवात्रापंचैवह लनानांयथावाचा
 निशादिशेतिवाचानिशादिशाशब्दानामपलक्षण
 ताज्ञागौरिमतेप्रायनोपितचाशब्दास्तीति समंथास
 मर्थशंकानकाचित उपलक्षणवद्भूतं चासंबन्धवि
 मयत्तयतोनायननियमनायेतिष्येयम् ॥ मधुकमि
 तिचमधुयष्टीइतिव्याख्यातंपरमतेनकल्याणमलसु
 मधुकस्थानेदौदंनिबद्धवान्इतितन्मतेनमधुकंदौ
 दंतथाचतत्ताकाम त्रिफलापातकीपुष्पजंबूतका
 रसैः समैः सौंदर्यैर्मगत्वाचकन्येवजरतीभवे-
 दिति ॥ ४ ॥ पिकादीइदगन्यानाम्रीलतायासौ
 तालमषाणेति लोकप्रसिद्धा तस्यावीजेनवारिपिष्टे
 नेतिशेषः नियमंचरनीनियतदिनस्यापनेनद्विधा
 दिदिनकर्तव्यतयामनोजगेद्वेकामानः पुरंगुहवि
 लिप्यतदंगुहंअसौनारीविशिष्यविशेषेणातिदा
 र्जनगाफलभूतेइतिमप्येसाः सकीयेवस्तनष्टमिव
 यदभूततत्सकलपुनरुर्ध्वयतिपूर्वमामोतीतिसूच
 यतियोगोयनरैर्हृदेनहृष्टः अयमर्थः नियमपूर्व
 स्थापितदिनैरनेकशोसंविधिंविधिंविधायपुनः
 संकोचनापेक्षानजायतेइतिसंज्ञचितमेवतस्याग
 र्हातिहृतीमर्थः पिकादिवीजेनेतिप्रायोः सत्ताच्छ
 न्दसोबद्धलमितिद्रुसः सतालपद्येनालेनसहित

पेसा
वि.
८८

पञ्चपत्रकेसरकर्णिकावीजलक्षणं सञ्चतिशयेनाति
सौक्ष्म्यापादनेन पयसा जलेन पिष्ट्वा समाग्री सर्वतोनि
श्रोत्रततया हृत्फा सम्मर्दं समर्दं निविजं वटिकाचः
कगुलिका विषेया अथवा समाग्री गुह्यसंभवन्मान
वती अमौ च वटिकाय स्यावरोगे निहिताक्षिमा भ
वेदसौ कन्ये वा हृत्फा सह त संकुचितं पुष्टा जायते इति
मूलदेवानामाचार्या आह ब्रूते सपिष्टेति सञ्चतिशये
नेति एष कपदेव्या ख्येय मसमलते हित्यप्यसंगेय
तिभंगी भवेदिति बोध्यम् रतिरहस्ये पयसा सनालम
द्वं पिष्ट्वा वटिका कृता भंगे क्षिमा हरिणी मिव कारिणी
सपिक्कुरुते स्मरस्मरस्मर सहेतुम् ॥८॥ इत्येकिति इ
त्वा कुवीजं कटु त्वस्वीवीजं कौडणतं मेति प्रसिद्धं फ
लबीजमशगवरेण सह गालवः शगवरो लोभं पुष्पत
द्रुजसा इत्वा कुवीजं पिष्ट्वा शोथते न सते विधाय वारिणा
संस्नायते न वरांगं गच्छं परिलिप्य नव प्रसूतानारी
अपि नाश्रौ फापि नारी नव प्रसवजातं गृह्य शैथिल्या
पितृपारसलोहितादिशोषणं संजातवत्यादिभरित
गुहापि च कन्येव संवर्तितयो निरसा भवेदिति तथा चान
त्र कटु त्वं बीजं वीजैः सलोभैः स्मरमन्दिरम् लिप्ता
नव प्रसूतापि श्रवकन्येव जायते इति ॥९॥ इन्दीवरेनी
लकमं लवो घटिकटु पुण्दी मरिच पिप्पल्या ख्यम् व
रांगता महिला परनाश्री प्रियं गुलता तस्याश्च तगरा

शुता

शोधितिकोपणत
रावरः धेनः

इन्दीवरेति

सते तरेगगन्वाप्रसंगं न्यामयः कुंष्टं यामिनीह
 विद्यापत्तानि सर्वाणि स ममात्राणि च एंती कृतं संशो
 पचवारिणा सायले पतनारी खं स्मरमन्दिरे संको
 चयित्वा शुशी चं हृदेन मदनोत्कानि वारकट्टका वा
 तपूर्वं युज्यात्तरमणेन रमेतेति ॥ तथा चानं गंगे वा
 निगन्वा बलाद्यो घनिशेन्दीवरकुष्टकैः तोयपिष्टैः
 स्मरगंगं लितं गाढतरं भवेदिति ॥ ८ ॥ मदमद
 नेति वृत्तमिदं वजा ॥ ८ ॥ ~~न~~ वानुकवशाच्चा
 यदि सीणां गुह्यं शिथिलितं जातमूर्धं पार्श्वतश्च
 स्नेयं भवेत् तदा यदि कामिनीभिस्तद्गुह्यं समान
 मात्रेर्मदनादिभिश्च तर्भिः पूरितं पूर्यत इत्यर्थः त
 दातद्गुह्यं तासां पुनरपि कर्कशं मिलितपार्श्वं उभैः
 ऊर्ध्वतः कठिनमत्र तंच भवतीति रनिदेवनामान
 रेन्दोराजायोगे निगदति तत्र मदनोराफ इति मे
 नफलमिति च प्रसिद्धम् मदोऽस्य गमदः कस्तूरीसि
 ताभ्रः कर्पूरः मालिकंदौ इमिति अत्र मदनफला
 स्थाने जातीफलमिति रतिरहस्ये तथा च जातीफ
 लं बुकस्तूरीमधुभिर्लेपितं भगम् कर्कशं कुरुते
 योगो रनिदेव प्रकाशित इति मालिनी वृत्तम् । १५
 मधुकसारेणेति मधुकसारेण मधुयष्टीका एव
 जयासमं समभागं दौ द्वे विमिश्रं तथा वा अथवा दौ

मदनेतिः

प्रसववर्ण
 दा

पंसा
वि.
८५

४९

देणसमाना फटिका मिश्रिता गुह्ये पतत भये कत
रयुक्ति निर्दिष्टा वपुना गुह्ये वा ईक प्रसूति वशाच्छु
शेषु नरपि पुत्रवत कन्याभाववर्तमाना गुह्ये दृढं
कुरुत इति तथा चाने गंगे मधुकका एसा रेणु स्तरे
ए मधुना सह वरंगं पूरितं यत्ना दत्ता लं दफतां ब्रजेत
इति वृत्त मपजातिः ॥ १० ॥ इति योनिगाफीकरण निरु
पणम् ॥ रतिरहस्ये गयेन दधामयिते विधाय प्रक्षाल
येते न तदंग मधुः मवेद्वरंगे प्रकृते युवसाह कर्ता
द्वरमेव लायाः अन्यत्रापि मृदु मृदु र्या मयिते न नारी
प्रक्षालयेत्स मदिना नित्यत्वात् तस्या लदंगे पुनरेव
भूयात् स्यात्सर्वान्न रूपे न हि संशयो न मयित मिश्रि
त जलेन कम् तथा वेत समत मलानि काययेत् नर उ
लाग्निना भगं प्रक्षालिते तेन गा फत मप गच्छति त
थापला शो ई बर फलं तिल तैल समलित म मधुना यो
निसेले पेनाफीकरण मत्र मम इति पंचसायक विव
रणे योनिगाफीकरण विवरणम् इति दूने रति
सौख्याय योनि संकोचे सिद्धे पियावत्सी न द्रवति ताव
क्लृप्तरतं प्रमोदाय न जायते इति तद्वा वण मवतार
यति अथेति वा त्स्या यनादि मनि भिर्यथपि सी
एण पुरुषेभ्यः कामवेगो एगुण इत्यादिना एगुण
धिकेन निगदितः यावान् पुरुषस्य कामवेगस्तस्मा

४३

इत्या

दष्टगुणैर्मणानां कथितः सदेति सर्वकालं वा त्व
तारुण्यवार्द्धकेषु तथापि कामवेगापि कोन संगम
परस्परसंस्नेहे जाते सति व्यायस्यतां विशेषेण वा
संज्वरतामपि पुंसामसौ सीकटितनूले द्रवतां वि
दुतरो न याति अतीव कटिनासी प्रकृतिर्न केनचि
त्सीकर्तेशाका उक्तं च प्रागेव स्मृतिविधात् तत्र परैव हि
कामिनीनामित्यादिततश्च पुरुषोरस्य ललापि
परगतचेतस्तेन प्रकृतावा कटिनत्वादसौ नो द्रव
ति द्रवणभावे च शुष्करतातोना केवलं सायास एव
फलतीति कामिप्रयासनिवृत्तयो फलसिद्धये च नी
रजहशां नीलोत्पलादीणां संक्षेपतः सुकारतया
किंचिद्वा वणं विलीनता करणं भेषजसंप्रयोगविधि
नौषधमात्रयोजना प्रकारेण पल्लवयाम्याविर्भा
वयामि यत्प्रयत्नशक्तेनापि सामानादिना न
सिध्यति तस्य तदणजातिमात्रादिना सिद्धौ कामि
भागेनैव फलितमिति पल्लयामीति सूचित
म् एतच्च न प्रौढोक्तिमात्रमित्याह प्रत्यायक
मिति कामिनां कामोपभोगवद्वाभिलाषाणं
प्रत्यायकं प्रतीतिकारकं न स्य न भूते वस्तुन्यपप
त्यपेक्षेति भावः तथा च कल्याणमल्लोपि प्रागेव

पंसा
वि.
५.
१०

पुंसः सुरतेनयावन्नारीद्वयोभोगफलेन तावत् ॥
ततोबुधैः कामकलासुविज्ञैः कार्यः प्रयत्नोव-
नितादवन्ते पुंसः प्रागेव पुरुषद्वयणात्पूर्वमेव
सुरतेसरतनिमित्तम् पुरुषस्य हि पूर्वं दवन्ते वि-
द्वलीभूततात्र किंचित्सुरतफलमिति सीदव-
५ एवमेव पूर्वयत्रः कार्यं ॥ अस्ते वं परंतजानि
स्यात्स चन्द्रकलाबोधनादीनामेतद्विलापननि-
मित्ततं प्रागुक्तमेव तत्सत्ते च किमेतत्कथनेनेत्या-
शंकाशमन्तार्थं संगतानामिति नीरजदृशा-
मिति च निर्देशः कृतः सीएणं पुरुषनिर्देशश्च-
कामिनामिति कृतः तथाचायमर्थः प्रश-
स्तान् संगतिया सामिति प्रशंसायां संगतकल्पा-
णे इति न प्रत्ययेतां गनाशब्दव्युत्पत्तिः एवं नीर-
जवदीर्घचलनैर्गर्गिकश्यामताभरितादृशो-
या सामिति अयमर्थः नीरजदृशे गनाश्चेमा-
जातिसात्त्वेन चन्द्रकलोद्बोधनेन च द्रवन्ताना-
मनोक्तार्थस्य व्यभिचारः कदाचिदपि जायते
तथापि लोके कामिनो बाहुल्येन दृश्यन्ते चेति
बलवत्कामा अनीदृशाश्च स्वरूपास्तु तासां तेषां
कथं नामेमावश्याभवेयुः कामबलं च डर्वारये

री+

न ऊत्र चिलग्रचित्तोत्सवमदत्तादिकं मानामम
तय नोपावत्सजीवितत्यागावध पितदं प्रय
तेन इति कृपया तानुद्धते मय मयम इति तथा
चाभियुक्ताः जातिसात्त्वत उर्तेयं सांकर्यादविशे
षतः अतएवात्सौक्ष्माच्च कलापोद्गोर गोचर
इति रूढस्येव नारत्ता एतत्परिणामात् स्वरजनम
बन्धमेवेति तत्तानमेतत्फलमित्युच्यते इति वृत्तेशा
द्वलविक्रीडितम् ॥१॥ तानेव भेषजसंयोगाना
ह सिन्दूरेति सिद्धरमादिके प्रसिद्धे चिंचाफलमा
मलीफलम् ईश्वरीतिप्रसिद्धम् एतन्नितयं स
ममात्रं विधाय तत्र सिन्दूरे चिंचाफलं संयोज्यमा
दिकेनोपरिलिपेत् योनिलेपो विधेय इति सम्प्र
ज्ञेयस्यामदनात् तत्रेदिष्यन्त इति एषा सीपुरु
षप्रसंगात् पुरुषास्तेषामात्रादिति ल्यङ्गोपेयं
च सीपुरुषास्तेषामवाप्य प्रागेव पुरुषरेते स्का
तेः पूर्वमेव मदनरसस्फुटिमातनोति विस्तार
यतीत्यर्थः दिष्यन्त एषा पुरुषप्रसंगादिति त
तीयपादे निदिष्यते सा पुरुषप्रसंगादित्यन्त
कचित्सक्तके पठितं तदप्युद्धम सिन्दूरचिंचाफल
मादिकाणीति कर्मणो बद्धवचननात्रिदि
प्यत इत्यस्याः क्रियाया अनौचित्यादिति लेखक

एतदेवायं चैतद्वा
स्वप्रवृत्तिः तच्च
चरतिः

२३

पसा
वि.

५१

११

त+

साप्रकीर्तिताऽ
उक्त्यायानिष्ठा
वर्तः

भान्पानभ्रमितव्यम् उपसर्गाणां च पातयं यो न
कृतातद्विरहेऽपि अर्थस्य सिद्धत्वादिनिदिप्यनो-
निदिप्यन इत्यर्थः वृत्तमिन्द्रवज्रा ॥ २ ॥ चोषेति
चोषाकौशातकीनाश्रीलतातस्या रजससुषुप्त-
जः क्षौदेणमादिकेन सममारिकेन स्मरयन् मरुतामस-
गेहे सर्वउच्छ्वलदम्भतपारासारोत्सितभूदम्भ
सहशेगुत्ते इत्यर्थः शंखनाभाकतिर्यो निष्ठाव-
र्तकलितत्वात्कामपारागृह्यारोपः सहसेति क्षौ-
पातनरमेव ततश्च शीघ्रकार्यकारिताद्योगेष्वा-
यं राजा योगराज इत्युक्तः स्मरभृत्यभूतयोगानी-
कमल्लोयमग्रणीरित्यर्थः वृत्तमिन्द्रवज्राभा मा-
गवोचोषकः स्यादित्यमरः ज्योतिरिकायांच चो-
षेचेति च नार्थार्थेषु ॥ ३ ॥ जातीति जाती जाती
फलतक जातीपरीतिप्रसिद्धा जावतीतिलो-
कप्रसिद्धा तस्या रसः शंकरवीजगव्यसमर्दि-
तः शंकरवीजं पारतः गव्यं गोहृते ताभ्यां स-
मर्दितः सुअविशयेन मर्दितः चूर्षितो यस्याः
नार्याः कामगृहस्य गुह्यसमर्थे विनिदिप्यपुरु-
षोरमेत आश्लिष्य सरतंगच्छेत्तसानारी अ-
काण्डे मानादिवलायामपि सुक्लवंधविदधा-
ति रलयोरेक्यात् सुक्लवंधविधधातिनतस्या

वर्ष

कु

प्राचीन

स्तस्य क्रमेव केवलं यावत्कवर्षं शुक्लं संपुण्यक
र्मफलभूतं सद्भाग्यं सर्वं करोतीति शुक्लं शब्दोपा
दानस्यार्थः कर्माशुक्लाकस्मरूपं योगिनसि विधि
मितरेषामिति पतिं जलिसूत्रे शुक्लं शब्दस्य पुण्य
कर्मवाचकत्वं मरुति ॥ उक्तं शुक्लवर्षमिति तत्रा
दिपतिरसां हं मा ममेव ज्ञा शुकाणि धातव इति
धातूनां समकत्वमेव नियंत रसस्य च शुक्लपरिणा
मेव धिः कृतः न तत्र किंचिदुदेतीति तथा च यथा
सहस्रधा धातेन मलं किल कांचने तथा रसे मद्रः
पक्वेन मलं शुक्लतामिति तत्र चेयं प्रक्रिया
मज्ञाया मस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलसूक्ष्म
भेदेन तत्र सूक्ष्मभागो जोजोललाणः यदाद्रुः जे
जः सर्वशरीरस्थं स्निग्धं शीतं स्थितं सितम् सोमा
त्मकं शरीरस्य बलपुष्टिकरं ममिति वाग्भट्टश्च
ओजस्तेजो धातूनां शुक्लानां परं स्मृतम् ह
दयस्य मपि व्यापि देहस्थितिनिवन्त्यनम्यस्य
वृद्धौ तु देहस्य तद्विपुष्टिबलोदयः यत्वा शेनि
यतो नाशो यस्मिंस्तिष्ठति जीवनम् निष्पद्यते
यतो भावाविविधा देहसंश्रयाः उत्साहः प्रतिभा
धैर्यलावण्यं सुखं इति स्थूलभागस्तु शुक्लात्मना
परिणामत इति नातेः किंचिदधिकं शिष्यते ॥

दोस्मि

न

ने

मा

पंसा
वि.
५२

तत्र पुं गतं शुक्रं प्रजनोत्पत्ति निमित्तं स्त्रीणां न त
दार्तवमिति शुक्रार्तवसंयोगे गर्भात्पत्तिरिति र्पत्
ना समकत्वाच्च शुक्रशोभितसंयोग एव गर्भात्प
त्तिकथनाच्च शुक्रं स्थानीयं स्त्रीणां मार्तवमिति क
थ्यमानं शुक्रवर्षं विदधाति नारीति सत्यमेतत् शुक्र
वदनिमज्जा निर्गतो रसभागः पुंसां शुक्रं भवति स्त्री
णां त्वार्तवं शुक्रं च भवति तत्रार्तवमनियतं शुक्रं त
नियतं प्रजनोत्पत्ति निमित्तं केवलं मार्तवमेव शु
क्रं त्वानंदात्मकं पातः स्त्रीणां मानन्दायैव भवति
तथा च सुश्रुते योषितोऽपि सवनो व शुक्रं पुंसः समा
गमे तत्र गर्भस्य किंचित् करोतीति निगद्यते त
था स्त्रीणां गर्भोऽप्ययोगिण्या दार्तवं सर्वसंमतम् ता
सामपि बलं शुक्रं पुष्टिं वर्णं करोति हि इति इति
स्थितं शुक्रं गर्भस्य न किंचित् करोतीति पतञ्जलि
द्वगर्भस्येति प्येयम् विकृतस्य त्वगर्भस्य तदपि कार
णं भवत्येवेति च प्येयम् तथा च ज्योतिषं यदाना
र्या बुपेयेतां हृष्यन्त्यौ कथं वन मंचन्यौ शुक्र
मन्योऽन्यमनसि स्तत्र जायते इति तस्मात् स्त्रीणां स
ममोपातदार्तवं शुक्रं चाहममिमांशायाधिक्य
वर्द्धताधिक्येऽपि न विरोधः कश्चिदिति सम्यगेव सा
शुक्रवर्षं विदधाति नारीति ॥५॥ सुपेकतिचिंचा

स्वलीतस्यायत्सपक्षं फलं तथा चोपमूलीको
शातकीमूलमनशागुडं पतत्रितयसममात्रं सादिकतुल्यभाः
सादिकं देयमित्यर्थः उपस्कृतैतच्चतुष्टयेन न पतत्रितयः
लिंगविलिप्य **तिलसममात्रं देयमिति नृणां**

नृणामेव लिंगविलिप्यया नृणां वनितागामी
नितमिनीनामासेवशीघ्रमेवरेतः स्तुतिकरो
तिस्रस्मात्प्रागेव शुक्रं सार्वतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ सदे

यः पूल्लोका

कणदोदमहेशबीजैः कर्पूरतलैश्च विदिप्य
लिंगमृशेतेन त्रयोः सविलासिप्रवाहं कुरुते ह

देन ॥ टंकणेन सौभाग्येन स्वाहागा इति प्रसि
देन दौदेण च मादिकेण सह वर्तते यत्तु हेश

बीजं पारतलैश्च कणदोद पारतैः परिमितमा
त्रास्थापितैः कर्पूरतलैश्च कर्पूरं शोतेनारीसमी

तद्विषयसममात्रं दे
यमिति वृत्तिरुक्त
लेपेन लिङ्गं विदि
प्येतेन नृणां

चादेव विलासिनीनां विलसन्शीलानामथ
वाविवत्पदिवत् लासिनीनामुत्प्रेत्योत्प्रेत्य च

लंतीनां तेजः प्रवाहं प्रवाहप्रसरदंतः स्तुतिं
कुरुते अमनविदावणं करोतीति तेजः प्रवाह
मिति वसवं मेव तस्यास्तेजः स्वशीकरोतीति **पुन**
विदुः अथवा तेजः प्रवाहं ज्योत्स्नाप्रवाह
मिस्वाहादकं करोतीति तेजः शब्दाभिप्रायः द

पंसा
वि.
५३

प्रगल्भेति प्रगल्भस्तुल्यपत्ररससंयुक्तमभुगव
चुनेसमिधितेन तं कणेन सोभागेन सम्यक् च
स्मेकरणपूर्वलेपीकृतेनयः पुरुषो धजे पुरु
षविक्रुलिमाया संगनारमतेसांगना श्रीचुमे
वसुकं वधति शुक्रमिति रलयोरैकं प्राग्वत्तया
ख्ययम् ॥ ७ ॥ सलोभेति लोभेण लोभपुष्पेण स
हिते यदत्तरके पिप्पल्युतासांतथा ददाकार
कारिका बडी कंडया रीति प्रसिद्धा तथा चामरः
ददावंगानदीर्घे श्यासद्वत्ताकारकारिकेति
तानार्थेषु शुभं मरिचं दौर्मादिकं तेन वि
मिश्रितानां संयोजितानां तत्र हृणो वित्तं शुणी
कसंस्कारो वित्तं श्लोपस्तुल्यकृतेन लेपेन पुं
धजे प्रलिप्ता सो पुरुषो विपक्षप्रमदाजनानां सर्वथा
रेतः सन्मनकरेण चित्तानामपि रेतः स्तुतिं शै
ष्यप्रभावादिपते किं पुनः सपक्षप्रमदानामि
ति दण्डास्यपिकथैव सिद्धम् ॥ ८ ॥ सिद्धार्थेति
सिद्धार्थं स्वयं वल इति सितसर्षपः सिद्धार्थः
मंजिष्ठा योजनवली तथा चोषधिप्रकाशे मं
जिष्ठा विकंजीगी समांगा कालमेधिका मंडक
पर्णभा एरीरी भा एरी योजनवल्पापि इति ते
स्याः पंचमंजिष्टं तं रोगं पाप्मन्या जाता पशु

जाती

तस्याः प्रसूने पुष्पम् पतत्सर्वयथोचितमादाय
जलेनपि घ्रापुं विरुं प्रलिप्यो प्रमदामपेयात्पुरु
षः असौ नारी प्रकाममतिशयेन स्पर्शमात्रेणैव
रेतः क्षरतीति वृत्तमिदं वज्रा ॥५॥ तुरगेति दोत्र
प्रोदितस्य लंतोत्तनो यो माषो सौ क्षेत्रमाषः अ
नेन चरणे कस्य सा रूढमाष निगमः तदोत्रमा
षं कल्पितमात्रा मानं तुरगसलिलमप्येवावित तुरङ्गसूत्रमप्य
मासावितं कोपितं कृताभावमयूखैर्विशोषितं च
विधाय ततो मरिच तुरगसलिलं मरिचमात्रया
तुरगमात्रया च तत्प्रातल्यमात्रापि प्लोति तुरग
शब्देनास्य गत्या ग्राह्या इति दोत्रमाषमरिचास्य ग
त्यापि प्लोतीः सममात्रा गृहीता पीषयित्वा वारि
णास्मात्पचतलेपे न स्वीयलिंगं विलिप्यो न
रः परिरमति परितः सर्वतो गले स्वधजं नतं य
न तमति सनरो वनिता नो जनिता तनप्रेमणा
नारीणां कामकलोत्तमाली भवति कामसमदो
जायते प्रेमवडाः सियं लनय इव समुद्रं दशादि
गभ्य आगत्य तत्र च विश्रामं प्राप्य ततः कदापि न ब
हिर्बानीत्यर्थः तुरगसलिले चोदकमूत्रमिति
सर्वानुसारेण व्याख्याते परंतु तुरगसलिलमस्य
गत्या रस इति व्याख्याने हृदया वर्जकमिति प्येयम्

पेसा
वि.
२५

हृत्तमालिनी ॥१०॥ तथेति तथो विभीतकः बहेडे
तिप्रसिद्धः विभीतकः नालस्तपः कर्षफल इत्य
मरः कपिल्ली फलापेक्षया न पुंसक निदेशः ॥
पलाभ्या परिमिश्रं संयोजितं बीजं परस्मात्तलं
गस्य विजोता इति प्रसिद्धं समूलं फलं परो बीजं
रोरुचको मातलंग के इत्यमरः दिवसकर मयू-
लैर्भातरश्मिभिः सह भातरश्मिभूषणैश्चेत्यर्थः
वेषमनीरैर्गृह्यत जलैः करणभूतैः पर्युषित-
विमलवारिभिर्मदितं मर्दनेन शिथिलीकृतं लेपो
दिने कार्य इति दिने च मर्दनं गृह्यत जलैरिति शय
पदपमत्रवोपमं औषधयोगस्य कल्पना न कृता
त मणिमंत्रौषधीनां हियथोपदेशा विहिता-
नामचिन्ताः प्रभाव इत्यभिप्रेयताः अतएवाह मे-
षजस्य प्रयोगादिति अदो भेषजं प्रयोगसमा-
मिति भेषजप्रयोगालेपप्रक्षेपादि रूपादौ साका-
नाकटिति शीघ्रमेव वदतीति रज्जिदेवनामारा-
जावदति अवप्रमिति अवप्रममेतन्निश्चित
मिदमित्यर्थः मालिनी वृत्तम् ॥१॥ अनंगं रगे
न्यदपियथा जीर्णं गुडं च विणिकाफलं यो व-
सारजः दौद्रयुतं समाशाम् एभिर्ध्वजैः
परिलिप्य शतैकयात्सरतः स्त्रीतमंगनाना

म् ॥ तथा मरिचकनकवीजैः पिण्णलीलोध्रयु
 क्तैर्विमलमधुविमिश्रैर्मानवोत्तिमलिंगः स्मरसु
 मरविलासेकहसाध्याचनारी मयगततरतभागा
 सतिदध्यादवश्यम् ॥ इतिलक्षवेधनाख्येपंचसा
 यकविवरणेवनितादावणनिद्रूपणम् ॥ ॥
 इत्यं पुरुषसौख्यनिमित्तवनिता साधननिद्रु
 पेदांतीवनितासौख्यनिमित्तभूत पुंभजस्यौत्प
 करणनिद्रूपयिष्यन्नासौ तस्य योजनमेवनिवधा
 तिपणीतिपणीत्यादिरूपावनितासन्नधृतपुरु
 षप्रेमापिनिधुवनेसुरतलीलायामणनासूक्ष्म
 लबुमानेनमदकुशेनमदमतकामकरिमद
 शानिनिवारणकारणंकुशसदृशेनपुंभजेन
 कदापित्तिमिंप्रयातिपतत्यक्ताति कस्तीमपे
 कापित्तिमिंप्रयाति जात्यनुसारं एवसी एणदिन
 रात्रित्तिमिंप्रकारउक्त एव एतास्तनदिनेनापिरा
 त्रौत्पंतीत्युक्तं ग्रहनिशमिति तत्रैणीमृगीजा
 तिः तथा कफप्रकृतिका कफधातुप्रचुरा तथा
 नलिनीपद्मिनीजातिः नवानवप्रसूता प्रोफा
 विंशदह्वानातारुण्यवस्थामतीता तथापरे
 तसत्ता तस्मान्मदनांकुशस्यौत्पपादनार्थमेव
 तत्तत्तिकामिभिर्धतितव्यम् येनताः प्रेताः सत्यः

नि

प्रेतसत्ता

पंसा
वि.
१५

१५

सपुरुषेषु रमने अपरथाऽप्रीतास्ता इतस्ततो भिगम
नवदोक्ताः स्मरिति ह्यंश्रुतं च परपुरुषालाभेक
ल्पितचर्ममयादिह मया जिगजादिलिङ्ग सम्पाद-
नेनापि पताः कण्ठवारयनीति वनिता जनिता त
र्थांतरागायोचयोषितीत्यमरः ॥१५॥ इति पुंविह
स्थूलतापादनप्रयोजने निरूप्यतत्तापनमेवाह
किमिति वज्रवल्पादयो वज्रगतिरयदि सन्नितदा
लिङ्गस्योलेकर्तव्ये तद्भवेन्नवेति किंचिन्नचित्र
मेतान्यवेष्यं लिङ्गं स्थूली कर्तव्यीति तत्र वज्रवा-
ली स्त्री हीति नाश्रीपुहरे इति लोकप्रसिद्धा अथ
गन्धाद्याख्याता बाराहीति नाश्राप्रसिद्धा ज
लवाल्कलं नागो नागकेसरः हेमप्रसूनं धतूर
कुसुमं वृहती फलं कण्टकारिका फलं बडी
कण्ठारितीति प्रसिद्धम् एतानि चूर्णयित्वा लेपं
कुर्यात् अमौचलेपो लिङ्गं मसलप्रमाणं कुर्यात्
स इति शीघ्रम् ॥२॥ स ऊष्टेति ऊष्टं व्यापोत्यपर
नामकं ऊष्ट इत्येव प्रसिद्धं मातंगबलागंगोरीति नागरला
प्रसिद्धा बलावास्यलिकेति प्रसिद्धा वचाद्या
ख्यातापवमस्रगंधापि अस्रगंधेति प्रसिद्धा गज
पिप्पली कफ्रीति प्रसिद्धा एतत्संकेतं चूर्णं तत्रे ग
शं चूर्महिषी तस्मान्नवनीते हृतं तेन योगोद्योते

तथा वरावर्च
इति प्रसिद्धा

तुंगशोकेनैव
नीतयोगात्

नवीनं

पोजायते तेन लिंगं मुखलतमेतीति ॥३॥ सलो
धेनिलोपादिभिः परिपातितेन तैलेन लिपितं व मधुरतैलेन
रंगं श्रीचुमासु तथा वडियाति यथा सीणो के
वलमा लोकनमात्रेणैव मेहा कारिभवेत् तत्र
५०० लोभं लोपक्रासीसं हरेनालीति प्रसिद्धं बला
नागबलानवाकाशेतनवाशुक्तिकेति प्रसिद्धा
शुसगन्धाश्च गन्धा एतत्तु च कर्तुं एव विना लो
पतिलैस्तैले पाचयित्वा लेपो विधेय इति । ५॥ हत
मिन्दवज्राबलेति बलादिसप्तकर्तुं संपादनव
नीतेन माहिषहृतेनालोऽल्लिङ्गलपंकारयेत् ॥
तत्र बलादीनि प्रसिद्धानि हयविपुः करवीर इति प्र
सिद्धः तथा प्रतिहसप्रातः सचण्डात हयसारकाः
करवीर इति कोशः हृते चात्र माहिष्या एव व्याख्येयम्
तथा चान्यत्र माहिषी हृतलेपेनेति स्फुटमेवामि
हितम् ॥ इतिलक्षवेधनाख्ये च सायकविवरणे
लिंगस्थोऽल्पसंपादननिष्पन्नम् ॥ भवतु प्रसक्त
प्रसायकाभिः कथितयुक्तिकाभिर्लिंगस्थोऽल्पम्
तथापि स्थूलमपि तत् यदि मयोऽशिथिलसम्प
तितं भवेत् किं नाम साधयेत् अतस्तद्वनिता सस्मृतं
तथा भूतं तत्पि ह्यसाधयेव स्यात् प्रायश्च स्थूलं ह
यमकस्मात्पततीति तद्वलीकरणमवतारयति अ

पेसा
वि.
५५
प्रतातित

१६

येति अचार्यः यः पुमान् कर्कवी मूलं कटु तस्मी मूलं
कौडी तस्माज्जड इति यावत् अजानलेन का गो मू
त्रेण क्रोष्णा दी कृत्तपी तात रुद्र घो हारित जलेन
च व्यामृक्त केशः केशा न्यस्या तज लेन लिंगो लि।
साति एति तस्य तलिंगमयो दण्डमिव लोह दण्ड त
ल्यं सर्वथापि न मृगी कर्तुं मशकं भवेत् तथा भूत प
वनि शयां सर्व सारा चौर मत इति ॥ ५॥ ह्यारीति
बला कर्ही रात स्या वीजम् अबला पियं गुलता त
स्या शु वीजं नाग बला गंगेरिका तस्याः पत्र पुष्पा
दि ग्रामयः ऊष्ट मेत चूर्णं मात्रा सम मे की कृत्य ॥
तच्च सम मात्रे ह्यारि पत्न्या मसि सा रुते तेना लोह
लेपं विधाय सह सात त्वा ए मेव लिंगं लोहोप मे सा
दिति ह ए मेत त प्रत्यक्ष मेत त इति काना मात्रो यय
ति साधन वर्ण नार्हन्तीति भावः ॥ २॥ वृत्ति मित्त्व
जा ॥ इति ह फौ करण विवरणम् ॥ साधितं तद्वा फौ
विधानं तथा यदि कामि मां दुता यां तद्दिद व एण सी
चु मेव काम कादपि विदुता दै सा रु वला दहि नि
या या त न त न देव पुरुष विरुल ता यां ता ता यां
जा ता यां किं ता म पु नो रति म ए सा दिति तत्स मं
१० नार्थं वीर्य स्तंभन मवतां यति अथेति पुष्प पुष्प ना
क्षत्रे यस्मिन् दिने पुष्पं च द्रमा स्ति एति तद्दिने सेत

पिकाक्षिवीजं सेतवर्णं क्षगन्धौषधीवीजं उड्रेत
 पिकाक्षीकोकिलाक्षी इक्षगन्धातालमषाणेति
 प्रसिद्धातदोजं कटीतदेतोहितसूत्रेण बद्धं कृत्वा प्र
 संगे श्रुतिमर्दनाद्यातपूर्वं परस्परं रते प्रवृत्ते वीर्यं स्त
 तिं लभ्राक्षिभुं नर्निबद्धमेव वीर्यं करोतीत्यर्थः अथैव
 योगः वीर्यं लभ्य कयोगे पुरात्ताशीघ्रमेव बद्धका
 लवर्तिकार्यकारीति किलेति सवा विमतिस्तत्र सू
 चयति हृष्ट इत्यनुभूतमेतत् इत्यर्थः राजयोगा
 इति राजदनादिषु परमिति राजसाम्यस्य पूर्वनिपातः
 ॥१॥ प्रीत इति निशायां रात्रौ शृंगाटकसारपवश्रु
 षपपजलोद्भूतत्रिकोणात्तगान्यस्य सारो मर्जप
 वकेवलवरेण पयसार्गेडं गेधनं संपाद्य सम्पत्त्या
 केन संसावपीतः प्रचंडमनुदितं वीर्यं लभ्राति
 बद्धप्रसरं करोति यथा सेतुर्बद्धः प्रचंडं बलिनं नि
 र्करिणी प्रवाहं प्रतिबध्नाति तथा चरति ररुस्ये गव्ये
 न पयसा पीतो मर्जशृंगाटकस्यैव लभ्यते सहसा
 वीर्यं यथा सेतुने हीरयमिति सारो मजनरी समरः २
 क्षीरेण तिबज्जुवज्जुवलीपु ह्य इति भाषा प्रसिद्धे
 तस्य क्षीरेण उगेधने अथवा वत्समातुर्गोः क्षीरेण
 लज्जलं लज्जानामौषधियौ सौ पुंस्यर्थेन वर्तितं तथा
 खापराजायते यांचलज्ज इति भाषा यांयपदिशानि

पेसा
वि.
५७

११

०५

तस्यामूलं सयं सह स्तेन न पुनरमरु स्तेन पिष्टा संवृ
षा पादौ तेन लेपेन परिलिप्य यः पुरुषः शीतेन
स्य पुरुषस्य रेतो न कदाचिच्च वने यावदन्तेन चूर्ण
वदने धत्ते तावद्दीर्घस्तम्भं न जायत इत्यर्थः ॥ ३ ॥
ये तेति सेत को किला दी हृद फलानि वट पाद
पस्य न्यग्रो य हृदस्य दीरेण पिष्टुं समर्थ गुलिका
हृत्ता न्यग्रो य हृदस्य दीरेण पिष्टुं समर्थ गुलिका
जादरमध्यगं सत मखे धत्ते डाक शीतं वीर्यं तमा
ति यावत्कालतन्मखे वर्तते तावदन्तं वीर्यं बन्धो
जायत इत्यर्थः अन्यप्रसादित रुक्ता लमषाणेति
प्रसिद्धः वटो वट इति कुरा जीमी सुशति कंज वीजो
दरमध्यगं तदिति चूर्णा पेक्षया न पुंसक निर्देशः
आदिमेति आदि स चारे रवि वासरे य उड्डुते स स प
ण्डितस्य विषमस्य देत परनाम्रे हृदस्य वीजं सर
तो य चार वेलायां वदने धत्ते यावदन्तेति एति ता
वदन्तेत देवारिमन्त्री सरतो ब्रवे गंजयति दे
वायो देत्यास्तेषां ये मंत्रिणो मन्त्रदायिनो मात्यास्ते
षामो सरो देस गुरुः शुक्लस्य तीव्रवेगं तीव्रः
परासतो यो वेगस्तमकाण्डे निर्गमन वेलायां प्रा
माया मपि पतन्मखधारणमात्रेणैव जयति अन
रेव शुक्रं प्रतिबध्नातीत्यर्थः समपलीः सतवर्ग इति

३५
५

स्वदे०

तेनैतदेकीकृतललाटके शुभंतिलकमाधतेयः
सलोकत्रयंक्रमात् कृततः स्ववशं नीत्वा मोदते
सचिरं भुवीति स्वर्णमिति स्वर्णदिषट्कयोगो
यस्योपकरोति विधातमेवाह आलेपोत्पादिश्र
लेपोगात्रानलेपने भक्षणसदनंतयोर्विधौ तथा
तिलकीकृतौ च भवनानिवशीकरोति तत्रदिजज्ञा
तयपत्रयं केन तिलकमनलेपने वा कुर्युः सूत्रा
दिजातिसुभक्षणमपि कुर्यात् तत्र स्वर्णं केन
कथं त्वरः जटा मांसी मधुकं मधुयष्टी कृतांगु
लिं स्तुति का हाथा जो कीति भाषया च वंच
भुक्तं तथा चोषधि प्रकारं भवेच्च वंचविका कथिता
सा तथा षणोति पत्रचपंचकं सममिति मात्रया
समं विप्रेयम् तथा कृतानि जशरीरमलेन स्वस्व
देन मिश्रितं कार्यमिति कृतया गुलिकया लेपना
दिना भवनानिवशयतीति ॥२॥ मूलमिति जटा
मूलादो निमधुना मादिके ऐकीकृतानि कुज
दिते मंगल वासरे पेषणाय पस्कारेण साधिता
निस्थाप्यानि ततश्च यदा कदाप्यपेक्षानुसारेण
तिलकमनेनानलेपनेन कृता जगदशी भवती
ति तत्र जटामांसी अश्वविषाणिकाश्च दंष्ट्रानामो
षधिः अशौचसिंहासो वाजिदन्तकशतिकशात् ॥

पंसा
वि.
१००

वोसा इति प्रसिद्धा मेघविषाणिका मेघमृंगीति प्रसि
द्धा एतत्तत्रितयमूलतथापंचांगजेपंचभोगेभ्यो
जाते निजशरीरमलं तानि च पंचांगानि अदिक
णिनासिका जिह्वा प्रजननाख्यानीति नेत्रमलकाणि
मलनासामलजिह्वालिंगमलानीति मलमंचकं
इति अत्रतरंगविषाणिकेति पूर्वव्याख्यातानुसारेण
विवृतम तत्तत्स्वतरगेति स्थाने तरेगेति पाठः ॥
शुद्धः तच्च गराणां एव हस्तमूलतथापंचांगं तगरा
पिप्लीमूलमेघमृंगीकणाज्जापतत्समं स्वपंचा
गमलं नीतैकतां सपीः मधुना तिलकं कुर्याद्यः
क्षोणिस्तवा सरे जगत्सर्ववशी कुर्यात्स पुमान्ना
त्र संशयः ॥ ३ ॥ य इति कुसमशोणितभाविता
वनिता र्तेव जातरक्तभाविता यारोचना तत्रापि यदि
पुमानसंयोगो स्वीकरोति तदा स्वकीयस्त्रीपु
ष्पमिश्रितो गोरोचनाभावयेत् यदि स्त्रीस्वीकरो
त्संयोगो तदा सौख्यरजसाप्रावितां गोरोचनां स्था
पयेत् यदा यदा पेदा जायते तदा तदा तिलकं क
ुर्यादिति सदैवैतत्कृतं किन्तु त्रेयां लिशेषः नवीना
र्तेव पाते स्याः प्रभावो निवर्तते इति दानवैवभावना
कौतुकिभिर्विषेया अस्याः फलमव्यभिचारीति
निवृत्तयति वात्स्यायनैति वात्स्यायन एतद्रहस्यनय

सूत्रकारः तेन प्रमदाजनात् सौभाग्यकृतविष
ये सौयोगो बह्वर्कः प्रकटीकृतः अनेन योगेन
दम्पती अन्योन्यप्रतिसौभाग्यमाप्नुत इति कल्पा
णमलेन चासौ योगः परश्वेव परिवर्तितो यथा
गोरोचनोचसंभाव्यस्वपुष्परुधिरेण याजुजतिल
कं भाले सापत्तिमोहयेत भृशम् तथालज्जालमथ
कंगव्यं नलिनीमूलमेव च पत्तापिष्टास्वीयेण
यः कुर्यात्तिलकं पुमान् तत्तत्तत्तदेवनयति वश
तां भुवनत्रयमवाप्स्यते न मुनिना प्रोक्तं योगो
य मुत्तम इति ॥ ५ ॥ गोकर्णिकेति गोकर्णिकाचं
गोकर्णीमूलं मोहनोद्यतः वासिकावासा इति ॥
प्रसिद्धाचेत शिला मनः शिला सुरभिः सरा
गन्धकटीदेत्या सुरभिः सालपर्णिकेति कोशः
देकं सौभाग्यं साहागेति प्रसिद्धम् पतसुजकं
वोष्पि उपरितत्राच्छादनवहिते देशे तत्राप्तेन न पु
नरुपरितन भूमिकास्थाने तत्रापि निशिरात्रो न पुन
भीत्वा तपे तत्रापि कुमारिकया देशे कादशमथ
वर्तिन्या नृफयापिष्टं यज्ञं पतत्रिलकेन पुरुषः
सीवात्रिलोकी वशयति किमवक्तव्यं सीपतिव
शयति पतिर्वीर्यमिति न चित्रमेतदित्यर्थः वृ
त्तेव सनात्तिलकं रतिवत् स्वेयदिमरुदेवीमूलं ॥

बहुधा

यी

र

स

पंसा
वि०

११२

१०१

ॐ

ग्रहणे संस्कारोच नामपि च तत्कृतं तिलकानां रीयु
रुज्जलमपि विकलतां नयति तथा ओं ह्रीं स्वाहेति
मन्त्रेणासाधनामान्त्रितेन च सप्ताभिर्मन्त्रितं पुष्पं
यागदह्नीयाद्युसावशा साधनात्साधनामान्त्रि
तेनेति ओं ह्रीं ममुं कीं वशमानीयतां स्वहेति तथा
ओं चामाणिज्जलचुलचुल वशमानया मुं कीं स्वा
हेति एवं सर्वप्रयत्नेन साधयेन्मन्त्रमुत्तमम् प्रण
वादिदयं मन्त्रो वशीकरणमुत्तमम् अनेन मन्त्र
यि तावपुष्पेयः सप्तशोबुधः हस्ते पयति यस्याः
सामरण्यान्तेन मन्त्रवतीति कृतमतिप्रसंगेन असौ
चविधायै सप्रपंचमायास्यतीति ॥ इतिलक्ष्यवेधना
स्त्रिये च सायकविवरणे वशीकरणं निरूपणम् ॥
अत्रैवास्ममप्येतादृशं प्रयोगमवतारयति अथेति
किलेसविप्रतिपत्तौ सर्वागमतन्त्रमेतदिमर्थः दे सिद्ध
वीमहोत्सवदिने उर्गोत्सवतया प्रसिद्धे महासमी
दिने सिद्धार्थबीजसंस्तस्य सर्वयत्नीर्जैत्यन्नतैल
स्यवर्तिकं कृत्वा प्रमशाने गत्वा रात्रौ नरोत्तमांशे
स्तककर्परे निष्ठाति यत्कजलं दग्धवतीं गा
लद्रूपं कृत्वा कृत्वा पाति तं तत्रैव गेने ज्ञाज नत
या लागिते भुवनं वशयतीति अयमर्थः स्तकं
निशाम्य तदिनपवप्रमशाने सात्तारात्रौ कटुतैलाभ्य

तं

तवर्तिकां प्रजाल्पजलितायाश्च तस्यायं दृग्ध
गालं जायते तत्तत्कशीर्षो परिपतितमादेयः
मित्याद्यतदंजनं कर्तव्यमिति ॥१॥ नीलाङ्गेति
नीलाङ्गं नीलकमलं कुण्डलगतं व्याख्याते एभिस्त्रि
भिर्दंष्ट्रापटुवासीनवीनपटुवासां चलवर्तितां व
र्तिकां सिद्ध्यत्यैतलसहितं कटुतैलाभ्यक्तं नी
लाङ्गादिविकचूर्णेन परिलिप्तं कृत्वा प्राग्वत्तश्म
शानं गता मृतकशीर्षकपाले विनिपातितेन
तद्दृग्धकेन रचितं यदंजनं तेन लोको वशांतायाति
किलेति प्राग्वत् ॥२॥ चेतःशिलेति चेतःशिला
मनःशिला युवतिर्गन्धप्रियंगुलताके सरोना
गकेसरः रोचना गोरोजना पतञ्जलसममा
त्रा आदाय चूर्णीकृत्य निर्मितं यदंजनं तत्तयासी
पतिसम्पत्तीनायति साम्राज्येन स्थिता तेनांज
नेन नेत्रैश्च यतं जयते तस्याग्रसौ पतिर्ह्यस इव
किं करोमीति पाणी बद्धा ग्रेति हति अथवा कि
यन्नामेतत्तयाति दीप्त इवति हति अतो यस्य
कस्यचिदपि पुंसो भिमुखं स्यातेन नेत्रे अंजयते
सोपि मनषो मनुष्यजातिरुत्तमो मध्यमो यमो वा
दास इव पुरस्ताति हतीति अयं च योगो मया ह
रमेव लाया हरमेव लानां प्रातन्दीश्वरकृतायाः

पंसा
वि.
१२

१०२

पुस्ति काया लो वित इति तत्रामो द्वेषो पतत्कल
स्यावभितारार्थम् ॥३॥ चेतःशिलेति रविपुष्प
योगे यस्मिन्दिने रविनादि न करेण पुष्पे न क्षत्रं यु
ज्यते सङ्कलिनी प्रियं गुलता मूल सहिता चेतः
शिलामन शिला तथा गोरोचना तगरके सरं रज
शु गोरोचना प्रसिद्धा तगरं व्याख्याते के सरोनाग
के सरः पतत जातं रज शु सममात्रये की कृत्य स
विहिते यदंजनं तत्सीकांत योर्जीया पयोः प्रसह
मन्यो न्यं वशात् क रोतीति सी पुरुषं वशयति पु
रुषश्च सियं वशयतीति इति लक्ष्म वेदनाख्येण
च सायक विवरणे जन साधन निवृणाम् ॥
विलासिकोत्त कार्थमन्यद पीडशं साधन मवता
रयति अथेति कुंहेति कुंहे व्याख्याते श्रुंजनी लो
तले तथा मधुकरस्य भ्रमरस्य पक्षयुग्म मूल
पक्षतियुगं तथा सतगरा तगराख्य मूल स
हिता सित काक जंगा सेत काक जंघा पतत्सर्व
सममात्रया विहिते चूर्णं यस्याः सियः शिरो ग
तेशिरसि विदित मविदितं वा पात्यते सातरुणी
कटिति दासी भवेत् दासी भवेत् इति न चित्र मो
घ पीता प्रभावस्या चित्त तादिति श्रुंजनी मिति सा
मान्येनोक्त मपि नीलोत्पल मेवात्र ग्राह्यम् तथा

चान्यत्र काकजं चासितापदौ भ्रामरौ ऊष्टम
त्यलममूलेतगरजं चैषां चूर्णं दिग्भेदिमोहये
दिति इत्यंकस्योत्तममिति पादोत्तममिति व्येय
मशिरस्तु इति सप्तम्यां तमे लशिरसेत्यर्थः ॥ १ ॥
वात्पातौति वातानां समहोवात्पा तस्याः आलिः
पेक्ति वातचक्रमितियावत् तया चलोपितं ह्येदि
ते तत्सहागतमिति यावत् कस्याचित्तायाद
लेपत्रं तथा मृतकस्य ऊणपस्य यन्माहं निर्ग
मनवेलायां गलेपातिताया पुष्पमाला तथा
फोणं गवानरमले रक्तवर्णगात्रयुक्तमर्कटस्य
मले विष्टा तथा भ्रमरस्य पदौ पदाति युगमेत
च्च त्रैलोक्यं सममावयादाय चूर्णयित्वा चतुर्ण्य
स्याः शिरसि विनिकीर्णं विकीर्यते सा सी तं चूर्
णं विदोषकं पुरुषमनलक्ष्मीकृतपृष्ठतोषा
वति वशीभवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ सप्तम्यादस्येति स
प्तम्यादस्य सप्तपर्णस्य सुरसेननिष्पीडितशोधि
तरसेनोदितं मेचितं चर्षितं यत्तदं कर्णं सोभा
र्यं स्वाहागेति प्रसिद्धम् तथा स्योलेयं सकृ
रेति प्रसिद्धं तथा कृत्स्नसुरसा कृत्स्नवर्णवर्च
रोतयो हृदये सारोमजेति यावत् एतत्सर्वं च
र्णीकृत्य यजुतसूक्ष्मचूर्णं तत् गोपतया वि
दितं यस्याः शिरसि विनिकीर्णं भवेत् असौ गुरुज

पंसा
वि
१३

103

लेशसुरमातामहादिकमपि वामो हयेत मोहं
जनयेत किमु वक्तव्यमेकं कालं वामो हयेत ॥३॥
इति चूर्णपातसमूहः ॥ अथेतत्सहभाविनेका
मुकवसनापहमीदृशमन्यदपि साधनसवतार
यति अथेतियः पुरुषः एते जनस्य एते जरीटस्य
हृदयं जटरे कुपितं निषर्कितं मन्त्रादिभिरन्ता
रिक्तीकृतं सीयेन स्वकीयेन मन्त्रेण जले मरेत
सावित्र्यं पूरयित्वा तदनन्तरं शरावयुगसंयु
ते मूढं मृदया निहृत्वा कृतान्तेन योजनया वि
निविडिते शरावोभये कुर्धायः स्थिते मृदया स्व
विदितां कनया गोपायितं मांसादितं निशिरा
त्रो निर्गत्य विमार्गे चौराद्युपद्रुते मार्ग इत्यर्थः
विधानतयेति सुचिदेहः समाहितचित्तप्रभू
तेत्यर्थः ततो पीदेशरावयुगसंयुतमध्यगतं वी
जं पूरितं एते जनशरीरं समाहृत्य रक्षितं दिनसप्त
कं कृत्वा मष्टमदिनं आनीय द्विजाय विष्णु
इति निबालाया वरपायसभोजने दत्ताम
धुनामिष्टान्तेन मादिकशर्करादिनाविहित
पंचोपचारपूजायाश्चनविहितबलिदानं वि
धिना सममानितं कृत्वा सुखं च पिष्ट्वा संवर्षं प्रय
त्नादतिप्रदया निवाते परिष्का वटी वटिका
चकिलवृत्तगुलिका विधेयेति इत्यं च विधाया

सौवटिकावनिताजनेनैकान्तभक्षणविधौ
पराविदितं यथास्मात् तथादत्तान्नैवैका
न्नेभक्षणार्थं सुन्दरीणां दत्तात्मोन्मोहनवि
धौ परस्परं मोहकरणाय इत्यनेन प्रकारेण सा
धितासुप्रभावा बलवत्प्रभाववतीताद्वेनम
हादेवेन पूर्वसृष्टिद्वौ विधेयायां सुमोहिनी
तिकथितापुरुषेणार्थे दत्ताशीतुं नारीमुख
तिनार्याचपुरुषाय दत्ताशीतुं मेवासावपि सु
खतीत्यर्थः तथाच कल्याणमलः श्रुत्वादि सर्व
निष्कृष्य खजरीदोदरं कुजे प्ररयितासुवीर्येण
परावपुटके दिपेत् मुद्राकृतातदेकाने सा
त्ताहेपारयेत्सुधीः पञ्चात्रिंशत्संशोभ्य
वंतीकृताविशोषयेत्साभक्षणविधानेनदी
यमानापरस्परम् दंपत्योर्मोहनजननीकीर्ति
तावटिकोत्तमेति इति पंचसायकविवरणेन
द्वयेयनाखे मोहनभक्षानिरूपणम् ॥ ६ ॥
अथ मोहनलेपसमुद्देशः ॥ भंगस्येति भं
गस्य भ्रमरकीटस्य पक्षयुगले पक्षतिदं येषु
कं मांसयुक्तं पुकाख्यपदिकिंचिदंगोत्फालि
तमोसयुक्तं तथा स्नानामिकारुधिरकर्णमू
ले सुकोयायानामिका कनिष्ठागुलिसमीप

पंसा
वि
१५

१०५

वर्तिनीयादुलिरेतज्जाश्रीतस्यायन्निष्कासितंलो
हितेरक्तं तथा स्वकर्णमलेस्वीवीथं स्वकीयं देतः
एतत्सर्वकं यथाचितं निष्पद्यते विधाय तेन शरी
रे विलिमेत् अथवा भक्त्यो वितांगुलिको विधा
य भक्तयेदिति विधो भयेनासौ पुरुषो विलमपि
जगद्वश्यं वशमानीतमकस्मादतर्कितमेव ऊ
र्यादिति ॥७॥ सत्येति सत्यं दक्षिणं तेन स्वकीय
पाणिकमलेन रतावसाने सुरतसमाप्तौ निज
भवने तत्क्षणमेव स्वतः स्फुटतेन विलासिनीना
मतिप्रशस्तविलासवती नामिति प्रशंसायामि
तिः अथवा विवत्पादिवत्सन्नेकरस्थितिया
ननिबध्नीतीति अथवा विवद्विशिष्टपदीवृद्धे
सुवत्सनि कीडानीगच्छनीति वा विलासिनः
सहसा तर्किते चिन्तितनिमित्तानपेक्षामित्यर्थः
विकल्पना संशयः परममोहिनीयं विद्येत्यर्थः ॥ ८ ॥
सम्भोगेति सम्भोगशेषसमये यस्यां वेलायां
कान्तो मनोजमदात्सर्वजबहिष्करोति केवलं
सम्भोगः शेषमात्रेण पाश्चात्तगत्य शेषमात्रे
ण विधेयतया वर्तते इति तत्क्षणमेवत्यर्थः किं
करोमीति पाणी बद्धा बहिर्निर्गमादौ ज्योक्
शेतीति अन्यत्सुष्टम ॥ गौणी सुतेनेत्याचार्य

स्मरणमस्य योगस्यावभिचरितफलतेन तत्
कार्यम् ॥४॥ सिन्धुत्येति सिन्धुत्यं सैन्यवलवा
णमादिकं सारचं कपोलमले कपोतविष्णु
तानि समश्चित्पिष्टाचतेन लेपेन योधजं विलि
प्ययस्यानिधुवने सरते भजते सेवते सानारी
अन्यपुरुषं मनसा संकल्पमात्रेणापिनयाति
किंपुनः शरीरेण श्रुतिमनोहरदिव्यमूर्तिरलौ
किकलावण्यो भिन्यपि दासी भवेत् प्राग्वत्
किंकरी भवेदिति ॥५॥ मल्लकेति मल्लकद्वय
स्तस्य मेढुलिंगं च नसारः कर्पूरः मधुमादिकं
पतत्रितयं सममात्रं पिष्टाचतेन धजं लिप्तायस्याः
सियोनिधुवने सरते विदधीत ऊवीत सोन्नतांगी
तारुण्योष्णसितगारी ऊसमसायकं काममा
ह्वयस्वस्मिन्निमित्तं कृत्वा तदधिष्ठितदेहम
हासतीतेन पुरुषेण कामाभर्चनार्थं तस्य वरणा
भवेदिति ॥६॥ पत्राणीति यः कश्चित्त्वगस्य
कस्यचित्पादौ ज्ञातानि पंचपंचसख्याका
नि पत्राणि पतनाणि नीतास्वान्तिकं प्राप्य
ततः तत्पादौ पदपंचकमानविगणमानां फ
लिनीं प्रयंगुलतां तन्मूलमिति यावत् दत्तातत्र
समर्पततोपि पिष्टाचणीकृतलेपं वविधा यते

पेसा
वि.

१५

१०५

नलेपेनमदनं ऊशं उन्मत्तकामकरि मार्गप्रव
र्तकं स्वधजं विलिख्य भजने सियमिति शेषः अ
सौ पुरुषः यथिव्यो प्रत्यक्षो मदनपवसी एणं भवे
दिति अत्र पक्षनियमो यत्तथा विधेन केनचित्प
क्षिणभावं यस्यापराणि पंचैव सन्नितानि च वर्ण
नमानेन च समानि भावे सुरिति सूचनार्थं समा
नीत्युक्तिः ॥ १२ ॥ रक्तांगिकारक्तांगीमं निष्ठातो
तथानिजे स्वकीयमनंगजले वीर्यं हृद्येन हविरु
चितेन गोचृतेनेति यावत्तगव्येनेति पादः स्वोपः
चक्षुषा च तेन लेपेन साधनकं विलिख्य सुरतसंगम
केलिरंगे अन्योन्यरति कीडा रूपे कामास्थाने पत्नी
पराणीतले प्रतिदिने दिनाहिनं प्रवर्धमानत्वाव
एतत्तत् कामायते कामश्च चरति कामतलो
भवतीत्यर्थः साधनकमित्यनुकम्पायां संता
यां वा कन कामायत इति कर्तृकाङ्क्षिरूपम् ॥
१५ ॥ हतं वसंततिलकम् ॥ निजेति निजबीजं
स्ववीर्यं तत्तत्तुल्यं संयुतेनागरपानपत्रं संयु
दितं विधाय यस्मै सियै दत्त्वा ब्रजति असौ सौ वि
दक्तादानमानादिना नावर्जितापि स्वधवंदुतं
भजेत् ॥ हतमन एष ॥ १५ ॥ गोरोचनेति शिशि

रं कर्षुरं दीपनमजमोराशं भुवी जं पारतः क
प्रमीरं कुं कुं मे गोरोचनादिषट्कं कनकद्रवेण च
तरपररसेन वृष्टतेन धजं लिप्तायामबलां ना
रीपुरुषोरमेतत्सखेदसौ पुरुषस्तस्याहृदये स
भगते नैसर्गिकदादास्पदं तयातीति ॥ १५ ॥ सिंह
रेति सिंहं प्रसिद्धं कुं व्यापिनामौषधं कुं इति
भाषाप्रसिद्धमविमलासीद्रुणभेदः शातला
नाम्रीपुद्गरविशेष इत्यर्थः जलपिप्पलीलांग
लीति व्याता तथा चामरः पारदीलांगलीतो
यपिप्पलीशकुलादीनीति मांजिष्टपात्राणिव
सुरंजनीपत्रानि हयफेनोवाजिमखोद्गताला
लाकपोतागुथं कपोतविष्टा जाती कुसुमं लवंगं
तत्तदले जाती पत्रं पत्रानियथोचितेन मृदि
ता संवृष्टततश्च पत्रभिः सिद्धार्थमादिकयुतैः
श्वेतसर्षपमधुयुतैरति सूक्ष्मं यथास्मात् तथापि
हृत्ततश्चैतत्सर्वं वसूतं कृत्वा यथोचितं लेपं विधा
यतेन लेपेनैव लिङ्गलेपने विधाय तत्तलायता
दीचंचलदीचनेनां निधुवने रतां र्थं यांसेवते अ
सौ वनितानियतं निश्चितं दाणात् दाणमात्रेण व
प्रपतं स्वाधीनतां यथोक्तकारिणी तमेतीति सम
भर्णिताः सत्यवादी मूलदेवाचार्यो वक्तीत्यावा

पंसा
वि.
१५
१०६

नीलोत्पलं

२१

यं नाम कीतनमेतत्कलस्याव्यभिचरितत्वेन तत्तत्
जार्थम् हतं वसंततिलकम् ॥१७॥ उत्पलेति उत्प
लादिपंचकचूर्णसंसिद्धं तैले मधुरं तैलं तस्मिन्
लेपकं अयमर्थः पतच्चूर्णं तस्मै लेपदाह्यपश्चा
द्दृष्ट्वा जनीकृतं नेत्रयोः पातितं परमवशीकर
णं भवतीत्याहुर्वदन्ति आगमकृशला इत्यर्थः त
त्रोत्पलेदलं पत्रं तमालपत्रमिति यावत् तथा चो
षधिप्रकाशे पत्रं तमालपत्रं च तच्च स्याच्चित्रनाम
कमिति नागबलागोगोरिकेति प्रसिद्धा पुनर्न
वावर्षाभः इदमेवेति प्रसिद्धा शारिवास्यामासि
रालेति प्रसिद्धा तथा च गोपीश्यामा शारिवास्या
दननोत्पलशारिकेति कल्के चूर्णं मत्तमायीगी
तिः तथा च तल्लक्षणम् आर्यापूर्वार्धं यदिगु
रुणैकेनाधिकेन नियने युक्तम् इतरन्नद्वित्रि
लं भवति यदीयमदितेयमायीगीतिः ॥ इति ल
क्षणेनाख्ये पंचसायकविवरणे धजलेपां जन
विशेषनिर्ूपणम् ॥१८॥ कलिंगादिभिः सममा
त्रैर्चर्षितैर्विहितैर्भूषः दौद्रमिश्रितैर्निविललो
कविमोहदक्षिणा मणिरिति ख्यातः तत्र क
लिंगमिदं यवः ऊं ऊं मं प्रसिद्धं कलिद्रुमो विभीत
कद्रुमस्तस्य च त्रगत्राया अमीषां त्रयाणां तल्यभा

गैस्तथावापिः कुंष्टप्रसूनेसामान्येन किंचित्संगे
 धिषुष्मं जलेऽप्यीवरेवारिजं कमले चंदने प्रसिद्धम् ॥
 इति सर्वकार्यसाधकधूपनिरूपणम् ॥ १ ॥ सर्वका
 र्यसाधकतमेवास्य धूपसकतिवित्कार्यनिदर्शनेन
 दृढयति कस्येति कतिश्चित् भव्यभाविदर्शिमिरेष
 पूर्वोक्तो धूपो मीषु कार्येषु विशेषेण नियोजनीयो
 धिकार्यः तानि कार्याण्युद्दिशति कस्येत्यादिकन्याव
 रणोत्सवक्षणे तथा युवतिसंगमने प्रथमिकनारी
 संगमे तथानरपतेरालोकेने प्राथमिकराजाव
 लोके कर्तव्ये तथा प्रातदिवसिकराजावलोकने
 नेन धूपेन धूपितसर्वांगो गच्छेत् तथा क्रयविक्र
 यादौ अनेन च सर्वोपयोगि सर्वव्यवहारग्रहण
 तथा व्याख्याविधौ सङ्गरुसमीपगत्या व्याख्यातारम्भ
 कर्तव्ये तथा सकलकर्मणि च तस्मिन् कलाशिल
 णात्मके कर्मणि तथा कौतुके मंगल्यक्रियादौ चे
 ति अनेन धूपेन विनियुक्तेन नराणां कार्यसिद्धेः
 कृतिर्न जायते इत्युक्तं कतिमिरिति ॥ २ ॥ प्रंगी
 तियावेशपादिजातिधृतिः स्वीकृतपुरुषागमना
 नेन धूपेन निजगृहं तथा निजवसने तथा निजशा
 रीरं धूपयेत्तथा पशून् कुर्यात् तस्य लोकः सर्वोयः
 कश्चिन्नान्यजातिमानसो दासस्पदासश्च मोह

पंसा
वि.

१७

१०७

७७

७७

सुपैति तदेव सर्वसो भवति धूपमेवाहं गीति सुं
गीक कंकटं गी वचो ग्रंथावर्च इति प्रसिद्धा युव
तिः प्रियंगुः सर्जर सोरालः पते सुतं स समाने
सममाने कता तथा तदि सुद्धै ला यो तदिः सी।
स्यादिति तदि सुद्धै ला मलय जे चंदन मेत चूर्ण
सममाने गुडे न पिष्टं गुलिका विषे येति तथा बुडे
ति प्रसिद्ध हस्त स त ग्रहणं मूल पुष्प ॥ १ ॥ प्रकार
नरेण मम मेव धूपमाह वदेति वलो न्ययो यः हते
वसन तिलकम् युवतिः प्रियंगुः मलयोद्भवादि
व्याख्यात प्रायम् सर्वो गीतः सर्वो गानि व्याप्नोति आ
शिते सि त्यादिना त्व प्रमये सर्वो गीत इति सिद्धम्
हृतमार्ग्य ॥ इति लक्ष वेधनाख्ये पंचमायक विव
रणे धूप निरूपणम् ॥ इत्यं युव मनः प्रीति संपाद
क कामोपकरणानि निरवशेषतया निरूप्येदानी
यदर्थं मियान्तरः सीकतस्तदभि मखी करणा
र्थं मंत्र मये तत्स रूपा प्रस्तावयितु मवतारयति ॥
अत्रोद्धार प्रकारो यम् आदाविति यस्मात्सर्व किंचि
द्विद्यते सुआदिः यदत नरे व नान्य दिद्यते सत स्मान्
इत्येव कतल द्वा ए आदा वार म्म मद मदेति
यदं समि डान पदमिति पाणि सत्तु म्म सनात् म
दमदेति लो विभक्ति मय्यैक वचन रूपांति डं न पा

देलेखनीयम् ततोपिमादयेतिदिवारंपदमित्य
 नुवर्तते मादयेतिहेतुएतन्नलोएमयमैकवचनम्
 पयदेदिवारंवारद्वयंमादयेमेवंलेखनीयम् एत
 सुपादोभयत्रूपपदद्वयंसौख्यदे ब्रह्मानन्दसोदरं
 रसाख्याविशिष्टनिरूपमानन्दरदकेचतेनैतज्जा-
 पिमानकदाविदियोगद्वयंजीयतइत्युक्तंभवति
 तस्मात्तदनुचं जीइतिसेजीवनहीरादीनिद्विय
 ध्यात्वाएवमजातीन्यपिचान्नः स्यापितशक्तीन्य
 भीष्टदानेनलोकेगुणनीयतामुपागतानितयाम
 नृवीजाभ्यपीतिइदमपिचान्नः स्यापितसामोष्ट
 दानशक्तिमदाकाशानलकामकलारूपंजीवी
 जमित्यर्थः यथाहीरादयोप्रमजातीयाअपिसर्वक
 र्जातेनपरमेष्ठरेणसोस्यापितव्यवहारनिर्वाहार्थं
 यथोशुपदंवीरानियत्यापिताः तथाब्रह्माअपि
 व्यस्तसमस्ततयास्वनिर्मितनिर्वाहार्थंनियत्यासा
 स्वतामापिताइतितद्वलेनामीष्टसिद्धिर्जीयतेइ
 ति तथावोक्तं संजीवन्त्यासूत्रूपेणनाकेचिदु
 पलभ्यते अथापितद्वलंलोकेकेवसीयितमी
 स्वरः तथाद्वारादिसाम्येपियदेष्टाहृष्यतेबल
 म् तत्रतस्मादेवकाण्यस्तिनियतिर्हिगदीयसी
 ति ततश्चायमर्थःसिद्धेर्भवति मदमदेतिसयमान

दायकमेता
 दृशानन्द

प्रथमः

२

पंसा
वि.
१८

१०४

दृष्टोभूता मदयमदयेत्तस्मान्नपानदमयान्त्सम्या
दयेत्तर्थाः अथवेति ततोऽप्यनन्तरं उपायेन समी
पेमाप्यइत्यर्थः नामरूपादिपदं यो लक्ष्मीकृतकामे
प्रतिपार्थना तस्या नामस्वरूपं च येन पदेन सवन्नरूपे
णाजायते तत्पदं पदमिति पदसमुदायरूपं लेखनीय
मिति अयं च काममन्त्रो नोत्साहयामन्त्रमृत्तिकारकेण सा
हाशब्देन संयुतो लेख्य इति संपन्नमिदम् मदमदमादा-
वमादयं श्रीममकनाम्रीममकस्वरूपां स्ताहेति म
दनमन्त्रोयं संपन्नः मननावाणं करोतीति मंत्रः मद
नस्यमन्त्रो मदनमन्त्रः अमृकेति च श्लोके सामान्य
तयानिर्देशः जपवेत्तायां च तन्नामरूपं पूरणं क
र्तव्यमिति भद्रम् ॥ १ ॥ ३ ॥ संमन्त्रमयमपास्य देवता
स्वरूपं निरूप्य तस्योद्दोषनार्थं प्रोक्तं वाच्यं स्वरूपमाह ॥
कनकेति यैव यः स्याद्युवामन्त्रसिद्धः मन्त्रेण पूर्वोक्त
मन्त्रजापेन सिद्धः स्थिरमतिरवश्यं मन्त्रकार्यं सिध्यती
ति हृदि निश्चयः मनसि सहकमला कोशं संहास
ने ॥ ॥ स्थापितं मनोज्ञं कामलदाणं मपास्य
देवभावयेत् भावनया स्थिरीकृत्य तन्मंत्रं दन्तौ
१. ॥ हृत्वा लनांश्चितं जयेत् सउपासकः समस्तभूत
स्त्ववशयति स्वाधीनं करोति मनीषितो कामिनी
वशयतीत्येतावन्मात्रेण कोस्यभर इत्यर्थः अथवास

मस्तुभस्तलेवशयतीति मंचाः कोशनीतिवत्
 समस्तभूतलवर्तिनीः सुखीवशयतीतिकथो-
 भावयेदिति भावनाप्रकारमाह ३तीति तत्र कनक
 रुचिरमूर्तिर्विद्वद्वेषो धितकचकचायमानसु
 वर्णगौरमूर्तिरित्यर्थः तथा ऊंडलाकृष्टचापः अ-
 तिमहतावर्णेनाकषितुं शत ऊंडलवत्कर्ण-
 वेधितालंकारयत् वकीकृतचापः तथा युवतिर-
 दयमपेक्षतदृष्टिः युवतीनां तारुण्यशालिनीनां
 कामिनीनां यद्दृष्टं हृत्कमलं सर्वतो नर्तनवशेन
 पातयितुमशंका तस्य मध्ये समंततैर्मापिते नरा-
 लेदतदृष्टिः सम्पन्नपनेत्यस्तद्वत् अतश्च निश्चितो
 वशं सोपासकानन्दजनानां यत्कान्यचिन्नस्तदे-
 कमना इत्यर्थः ॥२॥ इत्थं मनुष्यान् च निरूपेदांती
 सम्पूर्णमनोरथपरकजपोचितसम्पादकपुत्र-
 जपोचितसम्पादकपुत्रश्रृणुप्रकारं तत्सहभावि-
 नेच होमविधिं निरूपयिष्यन्त्येवा सनायतिरेकमे-
 तज्जपेद्वाह शतशतेति ज्योतिरीशास्त्रासौ श-
 त्यकतीडातत्त्वतएतत्समुपदिशति संक्षेपाद्य-
 र्थप्रलापं विहायानुग्राह्यानुग्रहार्थमुपदिशति
 रहस्यतया श्रुतिगोचरी करोति निशम्य चैतद्
 हस्यतयेव स्थापनीयमित्युपदिशतीति कथन

५५

पंसा
वि.
१५

१०९

स्वाभिप्रायः यतोसौकवीन्दः कवयः कान्तदर्शि
तस्तेषां मिंद्रो विदितपूर्वाग्रह इत्यर्थः किमुपदिश
तीत्याह शतशतेति शतेन गुणितं शतं शतसं
ख्या १०० शतशते १०००० दशसहस्राणीत्यर्थः
तथातेन परितो विदोपादिपरिहारेण सर्वोपक
रणपूरणेन च जपाजपनात्मनतादयं समनन्तर
मेव निरूपितो मंत्रः सिद्धिदाता स्यात् भवेत् सि
द्धो भवतीति संभाव्यते इति संभावनायां लिङ् ॥
इत्येवानने पुरश्चरणचर्याप्रकारेण तात्पर्यदस्य
सिद्धसाध्याद्यादि विचारो विधेयतया शिष्यत इति
इत्येव स्मिन्निडे यदा कदा विषयः क्व च योजितो
ये मनीषितस्तद्वैको भवतीति आगमसिद्धं वेदया
वङ्पास्यमन्त्रपुरश्चरणसुपासकेतनक्रियतेना
वदसौ साध्यावस्थावस्थितेव भिचरितः फ
लाद्युत्तजायत इति सर्वेषां मन्त्राणां सिद्धताया
दनार्थमादौ पुरश्चर्यापदिष्टेति तथाच पुरः
पूर्वं तद्योग्यतापादानार्थं चरणमाचरणं पुर
श्चुरश्चर्या पुरश्चरणमिति वाच्यं पदिश्यते
पुरश्चर्या च जपेन सिद्धापि देवता तर्पणं विना न
तिरवशेषेति तत्तत्संर्पणं होमप्रकारमाह दश
शतेति दशशतं सहस्रं तत्संख्याप्रमितानां कुसमा

नोचहोमासिद्धिदातेति संबद्धः जप्तसंख्यादशां
शेनहोमोविधेय इत्यर्थः तत्रोपास्यदेवतानुरूपं
एकसुमानिनिरूपयतिलोहितेति लोहितानोरक्तव
र्णानां कैंकानदकरवीरदीनामित्यर्थः होमप्रकार
श्रायंविशिष्टदेवतोपासनार्थं लोहितकुसुमाना
मित्युक्तं परंतु तत्र शर्कराफलादिकं सर्वमेवात्र पूर
णीयमिति तत्रापि जपाहोमपूजावातिशेषः नमो
नेन नमो देयं स्नाहानेदिष्टमेव च पूजायामाहुतौ चै
व क्रमपक्षसनातन इति अयमर्थः यत्र जपनीयम
त्रे सन्तानेन नमः शब्देन पूति स्यात् तत्र तत्सन्तानेना
चीवेलायामर्चनाविधिसंपादनार्थं पुनर्नमः श्रा
हो न देयः यथा ओं सूर्याय नमः इति जपमंत्रोक्ति
तत्र पूजावेलायां ओं सूर्याय नम इति पाद्याद्यादि
दानेप्येतावानेयमंत्रः न पुनः ओं सूर्याय नमो नम
इति द्वितीयवाचनमः शब्दोच्चारः पूजार्थं सम्पाद
को विधेयः पूर्वैर्लोचमंत्रसहचरितेन नमः शब्दे
न पूजार्थं परिसमाप्तेरिति पूजायां पुनर्नमः श्रा
ह्यप्रयोगाभावः नमो नैपूजायां नमो न देयमिति
स्थापितम् अयंच नियमो यत्र मंत्रेन नमः शब्दो न प
वसम्भवति यत्र पुनरादायस्ति तत्र नायं नियमः
तत्राचीवेलायां नमः शब्दः पूजार्थं संपादकः

पंसा
वि.

११०

॥०

११

अतर्देवपदेति यथा ओ नमः शिवायेति जपमन्त्रो
स्ति यदा चानेनैव पंचोपचारपूजापिक्रियते तदा
नमः शब्दोनेतदर्थं पूरकोदेयपदेति यथा ओ न
मः शिवायेनमश्दंतेत्यमित्यादि रूपेणात्रैहोवि
धेयः एवं मया स्थित नमः शब्दानामन्त्राणामपू
र्यम् स्वादान्तमन्त्राणां तु निविचारसिद्धपवपूजा
यो नमः शब्दप्रयोग इति सिद्धेन मोनेन नमो देयं
पूजायामिति स्वादानेदितमेव च हवन इति ॥
अयं भावः यत्र जपनीयमन्त्रे मन्त्रः स्वादाशब्दानो
स्ति तत्राहुतौ देयया माहुतार्थं पूरकः पुनः स्वादाश
ब्दाने देयः संशोगभूतेन स्वादाशब्देनैवाहुतार्थस्या
पि पूराणात् यथाऽयमेव मन्त्रोस्ति मदमदमादय २
श्रीममकनाम्रीममकस्वरूपो स्वाहेति अत्राहुतौ
देयायो पुनराहुतार्थं पूरकः स्वादाशब्दाने देयः
पूर्वैर्गौ वनदर्थं स्यापि सिद्धे रिति तस्मात्सिद्धमिदं
स्वादानेदितमेव च हवनेन देयमिति अतश्चा
र्थादितमप्यत्र सिद्धं भवति नमोनेमंत्रे प्राकृति
वेलायां नमः शब्दानमन्त्राय स्वादाशब्देन पूतिः
कार्या ओ सूर्याय नम इति मन्त्रोस्ति असेवाहुतौ ओ
सूर्याय नमः स्वाहेमेवं प्रयोगः कार्यः स्वादाने पुनः
पूजावेलायां नमः शब्देन पूजार्थं पूतिः कार्या ॥

यथास्येवमेवस्य मदमदमादयमादयस्त्रीमम
कनाश्रीममकसूपांस्वाहानमश्मेवमर्चादि-
प्रदेयमिति येषां पुनर्वैदिकमन्त्राणामयं नियमः
आदौ अनेचप्रणवोश्चोरेणजपइति तत्र होमविधौ
अन्यप्रणवस्याने स्वाहा प्रयोगः पूजायां च तथैव न
मः शब्दप्रयोगइति अनयैव दीप्ता सर्वमन्त्राणां जप
पूजा होमविधि नृत्त इति कृतं ब्रह्मा ॥ दिदमिति
स्वाहा शब्दस्य पारिभाषिकी संज्ञा इति होमप्रकारः
अर्वाशिष्टेति कर्तव्यता प्रकारमाह इदमिति इदमिति
नमो जमन्त्रजपादौ सकलकार्यजप होमतर्पण
दिकं वामरुहमेनैव कार्यम् नदक्षिणरुहमेनेति
अत्र च सर्वत सर्वकर्त्र परमेश्वर नियतिबेव यत्सर्व
कर्मसदक्षिणरुहमेन सर्वप्रयोगः अत्र त सर्ववाम
रुहमेनेति समासस्तु हृदये नोक्तं समस्तं शास्त्रोद्
नया कृतं फलवेलायां नव्यमिचरतीति तत्तम् ॥
इति लक्ष्यवेधनात्पि पंचमायक विवरणे कामदेव
मन्त्रजपादि निरूपणम् ॥ पद्यत्रये च मालिनीह
तम् ॥ ३॥ इत्यं काममन्त्रं तेति कर्तव्यता कं निरूपेदा
नीत उपास्य देवता मन्त्रे सावतराणिक माह अथेति
तत्रैतत्ततिष्ठेरागमैकशरौरेष कामो वास्य भगव
तीचा मुंदाया सन्मन्त्रः सन्साधुः शीघ्रफल साधको

पंसा
वि.

(११)

॥

मनोमननत्राणलक्षणो महा मोह नो मोह का
नामपि महोजनकत्वान्नहामोहनः कथितः शु
स्माच्चनदितीयो मनोभवास्मिन्नधिकारिलोकेति
एतन्नितियोगितयानामो मनो लभ्यत इत्यर्थः ॥
तथा च परस्परया तत्तादसौ किंचिद्दे राधुनिकैव
पुपास्य इत्याह कविसार्थेति कवयः क्रांतदर्शि
नो व्यासादयस्तेषां ये सार्थास्तदनुसारिणो नैपि
यास्तैः सेवितपदपतङ्गपासनयैतद्वाच्यमभगवत्पा
श्रुपासनालाभात् कविसार्थसेवितपदइत्यु-
क्तम् अथवा कविसार्थैः सेविता न्यस्यैव महामन
स्योगदेवता रूपतया पदानियस्य एतन्मन्त्रपदा
निभगवत्संगदेवता स्वरूपतं भजन इत्यर्थः कोसा
विति मन्त्रस्वरूपं दर्शयति चामुण्डे इति चामुण्डे
तीदं पदं प्रथमं लिखित किं स्वरूपमिदमित्याह ॥
अन्तमिति ग्रामन्त्रेण सिद्धिरिति सारस्वतप्रक्रिया
न सारेणोदिष्ट पदार्थाभिमुख्यवाचक संबुद्धि
विभक्त्यनमिसर्थः तत्र चामुण्डा शब्द निरुक्ति
र्माकांडेयेयस्माच्चुंडं च मुंडं च गृहीत्वा तमेपागता
चामुण्डेति ततो लोकेत्यातादेविभविष्यसि तस्या
उपासनाय माभिमुखीकरणं चामुण्डे इति ततश्चामु
ण्डे इत्यस्मात्ताददन्नतरं मोहयेत्याख्यातं कथितं ॥

अथ च आत्मा तमात्मा तपदमिदं क्रियावाचक
मित्यर्थः ततोऽपि पुनर्वशमानय इत्यपि लेख्यम्
ततोऽपि साध्यं साध्यनामयं प्रत्येकोपासनाक्रियते
सौसाध्यम् तच्च साध्यनामद्वितीयान्वितं साध्यता
वाचकद्वितीयाविभक्त्यनं यथा मुकीमितादितत
श्रुचामुण्डे मोहयवशमानया मुकीमिति तावत्
सिद्धम् जपाद्युपयोगार्थमाह साहान इत्यादि
पञ्चवस्वाहानः साहाशब्दानः तथा प्रणवादि
दोः कारोपक्रम इति सम्प्रज्ञाते मन्त्रस्वरूपम् ओं वा
मुण्डे मोहयवशमानय अमुकी स्वाहा इति इत्य
माभिमुख्यं संपादकोपास्यदेवतावाचकमन्त्रमयम्
ति निरूप्य तदा च तेजो रूपं देवदेवता स्वरूपं ध्याना
र्थमाह ॥ दंष्ट्रेति साध्यं कैस्तत्तत्तदैहिका मुत्रिक
कामबद्धभावे नैरुयुक्तैर्भगवती चामुण्डादिशक्ति
विर्यं रूपिणी ध्येया तथा च स्वयं स्वरूपेण प्रणामात्
सर्वेण तथा पिङ्गलमूर्धजालकभगकाचरवर्ण
शिरोरुद्रचूर्णकनलातिशयवती प्रणामवर्ण
ता देवसान्द्रान्धकारस्थिता स्वदेहतेज उच्छालन
या सर्वतोन्धकारस्थविरुततात्सान्द्रचनं यदन्य
कारं तत्रास्थिता प्रणामस्तेजः पुंजव्यासदिगन्त
गलेत्यर्थः तथा जगत्पीडकदैतदानवराक्षसा

पंसा
वि.
(१२)

दिग्रसतोयुक्ततात दंष्ट्राकोटिविशंकटास्यवद
नादंष्ट्राकोटांविधेयस्यासंख्यतात्मापनैरप्यसं
ख्येरेवभाव्यमित्यसंख्यदंष्ट्राविशंकटंविशालमा
स्यमाननंयत्रताहगवदनंमुखंयस्याः तथादत्
क्षिणकरेख्वादागासिधराख्वादागंस्तकविमान
पाटिकादाह अक्षिःखड्गसौभारयतीति दत्
क्षिणकरेशतिकरशब्देन भुजाग्रहणंयन्निर्ग
तंकरद्वयमग्रतोवर्ततइतिपाणिद्वयपरत्वेपि
करइत्येकवचनेनविरुध्यते एवंवामइत्यत्रापि
त्रेयंवामेचकरेकपालेकर्परेशिरोमण्डचभार
यतीति अत्रापिधरेति समस्तत्रेपिचार्थबला
त्संबध्यते ख्वादागमवनिपातनार्थमसिञ्चक
तनार्थंदैत्यदानवसंडानांकपालचरुपिरपाना
र्थचमंडेचतत्रासनार्थचतर्भुजेषुयाभारयती
तिचतर्भुजास्वरूपमनेनयोतितम् तथाशार्ह
लचर्माम्बराद्याद्यवर्मवसनानेनापिडहदमन
मेवसूचितम् तथाशववाहनाकुणपाहफे
तिपरमार्थवर्णनंकृतं अस्यसर्वस्यकुणपश
यत्तात्सर्वमपःकुणपप्रायेकतोपयाहृफेत्य
र्थः यमविधाविति शरीरसाधनापेक्षेनित्यं
यत्कर्मतथमइति यमविधौजपहोमादिकर्म

एतीत्यर्थः ॥५॥ इत्थं भगवता वाच्यवाचक स्वरूप
 म्पासकोपासनां निरूप्योपासनाविधामवतार.
 यति ॥ जमेति अतो भगवती चामंडालदं लक्ष्म
 खा गुणितत्वेन पूर्वोक्तं मन्त्रं जप्त्वा लक्ष्म मन्त्रा-
 पेन प्रसादिता योच सामान्य होमेषु युक्त सर्वोपक
 रण युक्त भगवती संतर्पक च्छकुरेति प्रसिद्ध प-
 लाश ऊ सुमेः किं शु क ह द र क्त पुष्पो दं शं शो द श
 सह सपरिमिते मंत्रा द्वा द्वा ते द्रुत इत्यपल दानं
 तर्पणादीनामपि होम तर्पण मार्जन भोजनादि
 नार्पूर्वस्मात्स्वस्मादशमं शो द शमं दिना वतारि
 तेन भगवता प्रसादिता योच मन्त्रां सिद्धिं पुरश्चर
 ण सम्पाद्य सिद्ध मंत्रं तत् स्वरूपां यच्छति ददातीति
 इत्थं पुरश्चरणे कृते सौ साधकः सिद्ध मनो भवती
 त्वर्थः निस्संशयमिति अत्र ब्रह्म भावैः साधकैः सं
 शयो न विधिय इत्यर्थः अत्रापि प्राग्देव विशेषमा
 ह वामकमविधिनेति वामहस्तेनैव सर्वा क्रिया
 विधेयेत्यर्थः इत्थं सिद्ध मंत्रस्यास्य मनीषित मयो
 त्रप नतमित्याह पुष्पमिति असौ साधकः सप्तवि
 धान मन्त्र ए कृतं सप्त कृतो मन्त्र ए मन्त्रितं पुष्पं यां
 कोचिदादरात्पीत्वा ददाति तां वंशगां स्वाधीनां करो
 ति इति करणं च न हृदयेनेत्याह रागवतीमिति ॥

पेसा
वि.
११३

११३

सुतम

पा

अतिप्रेमयुक्तोपशस्तप्रेमयुक्तोवेत्यतिशयेप्रशंसायां
वामनप उपलक्षणं चेदं सर्वजगद्वशीकरणस्या
तथैवरीत्यायंकंचिदपिरागेणवशीकुर्यादिति नूनं
निश्चयेनवागीश्वरोदेवाचार्योदैत्यविमदैसाक्षात्क
तुभगवत्प्राप्तनाफलः अथवापुनत्रामाभूत्वा
गीश्वराचार्यमहश्चर्यः ॥ ६ ॥ इत्यमनोजमंत्रतु
पास्यभगवतीमंत्रसहितेनिर्णीयाद्युनातोयंगते
मंकामराजमन्त्रमवतारयति ॥ कामेनेति अयंमनो
पुतमानामुत्कृष्टप्रभाववतामतीत्यतिशयेनतानति
कम्यवावर्ततइति अतिशयेनादरेकुर्यादित्यर्थः
मन्त्रेनिर्वक्तिकामेनेतिकामेन कामशब्देनोद्धितम
र्धमादौकृतावस्थानमीश्वरेतिसमुद्भियुक्तं सम्योप
नान्तपदं पठेत् इतिज्ञातंकामेश्वरेति तस्मात्ततः
कर्मविभक्तियुतं द्वितीविभक्त्यानेमगीदृशानामा
मुकीमिति सामान्यतोविधेयवेलायांचदितीयान्तं
विशिष्टनामसुदंलोकरूपेनिर्दिशेत् तस्मात्ततोपि
अनयतामिति आनयेतितामितिचनिर्दिशेत् ततो
पिममेतिपदंततोपिवशमितिपदंचलेत्यम ततो
प्योकारेणोमितिपदेनांकितमूर्ध्वकृतलक्षणंका
मवीजंकीमित्यनेपठेत् इतिसम्पन्नोयंकामराज
मन्त्रः यथाकामेश्वरसुसुकीमानयतांममवशंजं।

ली इति ॥ ७ ॥ २२ मनु मयी सुपासनां ही कामे श्रवा
चक मूर्ति निरुपाधुना भी ना ही ते जो मयी वाच्य मूर्तिः
निरूपयति आकर्णेति नरैः पौरुष शक्ति शालिभिः
कंदर्पः कंबुल्लाण मपि स्वपौरुषाति शयेन दर्पयति
मदयति इति कंदर्पः अयं भावः तेषां परम शौ दुः
इ सो ष महादेव दग्ध मूर्ति यदा कामे कटिति सर्वतो
लब्ध देह रक्षः सुभगवती मेव शरण मपेत्ता वा स
दिव्य मूर्ति सदा रेव महादेव मपि यदा वशी चक्रे ॥
तदा काना मास म्भाव न स्यात्पुन जय इति काम मूर्ति
वाच्य वाचक मयी मक्ता मपि पुन रुपा स भगवती
मभ्य नरी कृत दिव्य मूर्ति निरूपणं कृतमिति यदसौ
न केवलं लोक जये यावदेव जयपीति कंदर्प पद
प मि प्रा ईदृश ईदृक् प्रभाव युक्तो जय कर्मणी प्रति-
दिने ध्येयः एतज्ज्ञानेन प्रतिदिने जयो भवतीति ज
य मूर्ति रसावितर्प्यः कथं भूत इति जयो वितर्प्ये
यतच्छरीर संस्थान माह आकर्णेति कर्णे तावदे
वितं मानित माह फल कं कृतं यत्कामिकं धनस्त
त्रो धिति मपरि स्थापितं पदं चरणे येन अयमर्थः
धन रुस्याप्य कर्षण वशाज्ज कां कर्णे प्राप्य बल
दृढीकरणार्थं तदवनी पादेनावष्टभ्य यो वस्थित
इति अतश्चोक्तं प्रमालीक पद इति प्रमालीका त्वश

येमा
वि.

(१५)

॥५॥

रीरसंस्थानेन भूमौ हकी कतपद इत्यर्थः स्याजपेति
जपाकुसुमसहशरक्तवपुषादीमोजाजल्यमान
इत्यर्थः तथा भानमण्डलमण्यगः साक्षात्रायण
मूर्तिरित्यर्थः तथापरेतासनः सोत्कर्षेण सर्वस्य परे
तवनिस्मारतया गणनाच्छवासन इत्यर्थः इह मूल
शालीचासौसायकैः पंचभिर्वाणैश्च तं स्वजयिनं
नलदाकरेणोत्कवितं कुर्वन् अतश्च दयितया
रत्नासानन्दसाधुकारेण वेदप्रतियातनालोक
नोद्धतदूर्ध्वेण लोकिनः अस्त्रेधित इति पादे अस्त्रे
संप्रत्याशंसित इत्यर्थः अथवा जयकर्मणीति य
दाजयकर्म प्राप्तं भवेत् तदेव कसेस्थानोसौ जयांशं
येय इति ॥८॥ इत्येवमपि सूरपुराणसिद्धयर्थ
मयुतं दशसहस्राणि मनोजेसातनोपितदंगभूत
होमसिद्धयर्थकदम्बकुसुमैर्हलीकंदबाह्यैर्नीपपु
ष्पैरथवा पलाशस्य किंशुकस्य पुष्पैर्वा दशमांश
मानेन सह सपरिमितैर्हृत्तादेव तादृशं विधाय
अत्रापि प्राग्वत्कसमग्रहणं विशेषार्थं होमोपक
रणं तसर्वमेवावाद्यादिकं यात्तम् होमश्च तर्पणादे
रपितदंगभूतस्योपलक्षणम् इत्यंसागेन मनजापे
न मनोवाञ्छितोसिद्धिं नियतं निश्चयेनैतीति पुरश्च
र्याचरणोत्सिद्धोस्य मनोभवतीत्यर्थः इत्यसिद्धम

मिधायेपात
नाप्रकारमाह
जपेति श्रोत्रे
प्राग्

नोसौसाधकोयंकंविदुहिपतावलेतमालपरादि
कमथवाऊसमंकिंचित् अथवासंगंयंकस्युया-
दिगन्धमात्रा अथवसंशीरच्छादनकक्षावधना ॥१॥
दिकंयत्किंचिदित्येवमादिकंसमावर्तिकंसमवारज
समनोपस्कृतं यस्मैपदतेतंमोहयेत्तवशीऊर्यात्
किंबद्गनासौसिद्धिसहितः सिद्धमनुप्रभावसहितो
यथावदपमाणसिद्धिजयसहितः सिद्धमनुप्रभा
वसहितोयथावदपमाणसिद्धिजयसहितः का
मेतिप्रयेनेच्छानन्तरमेववाजगत्सर्ववशयेदिति ॥२॥
कामनानुसारेणमनुसिद्ध्यर्थस्थानविशेषतियम
माहृषांभोरितिशंभोरयतनेशिवालयेउपलक्ष
णंचेदमनेषामप्येकांतवर्तिनाङ्गालयादीनांतथा
चतुष्पथवटेचतुष्पथेनसहितंविदुःश्रुतपुण्यव
दइतिमध्यपदलोपेसमासः चतुष्पथेष्टगाटेकेय
वचतुष्टभ्योदिग्भ्योजनाआगताः संगच्छन्तेतच्च
तुष्पथंतत्रतथावटेन्योपलक्षतलक्ष्यार्थः तथा
नयोप्रसरत्यवाहायांसमृद्धपाविन्यागंगाधिका
योततटेइत्यर्थः तथाप्रमशानेष्टतजीवदाहास्य
दे तथागिरवस्यशिलाखरेउपलक्षणंचेदपान्तर
मृत्पादिभूमेः एतेषुस्थानेषुसमपविशजमेम
नवरः पूर्वोक्तकामराजादिमप्येकस्मिदपुत्रमसन्नो

ये सा
वि.
(१५)

११५

२

जमः स न्निर्दीर्घागाः साधीनाः करोति कात्ता
इत्याह्वामहत्तमो महाप्रभावेन्द्रादिदेवराजतर्तित्यो
ॐ हावणिमादिलक्षण इत्यर्थः अणिमादिसिदि
लाभनिमित्तते समन्तराजजपसिद्धिं परसिद्धिदा
तं स्वयमेवासिद्धिमिदं द्रव्येति वक्ष्यता साधीन
ता आकर्षणं दूरस्थितस्य समीपप्रापणं मेहे हन्ते स
र्वस्वत्यागस्तदर्थं तापने शरीरवाहस्तदर्थं मनः स्ते
भस्तदेकसक्ततया खिलान्यागणना आदिना तत्का
ये सिद्धयर्थं स्वदेहत्यागपुनर्दूस्तगाः पाणिप्राप्ताय
वनेतदवाप्त्यर्थमस्य यत्नं विधेय इति प्रायोवाहु
त्येन प्राकृतसिद्धयो न्या अपि नीचाः सिद्धयो वाक्य
सिद्ध्या तावतेनादयः सचताः सखलभ्यः तथाह
मं शरीरारोग्ये तथा कवितादयो पूर्वनिर्माणा वा त
योदयश्च सचता इति ॥६॥ अन्तमपि महासिद्धिप्रदं
मन्त्रमवतारयति ओं कारेति ओंकारः प्रथमम्रादौ यस्य
तत्तन्मो नम इति द्विरुक्तपदलेख्यम् ओं नमो नम इ
ति तावत्सिद्धम् तस्मात्तस्मात्पुनरेति पदलेख्यम्
ततोऽपि द्विलिङ्गलिङ्ग इति पदलेख्यम् आगमसैवि
ति कीर्तितम् ततोऽपि संस्तानामसैव यं यं लक्ष्मीकृतप्र
योगो विधेयस्तन्नामलेखनाय तवासेयम् यथा सा
मानेनामुकीमिति ततोऽपि वशमानयेति पदं ता

३

नवमिसेर्तवान्सेपत्रोयंमनः साहापदेतानितः
 अनुपश्यादनेरतः समुविधेयः मयाकविशेखरे
 एयंमनः ख्यातः स्फुटः कथितः अनेयो गोपितोसौ
 मयाख्यातिनीतः ख्यापनेप्रयोजनमाह महासि-
 द्दिदशति परोपकारकरणे सर्वथोचितलाभशति॥
 भावः तथाचस्फुटलिख्यते जैनमोनमश्वासुएददि
 लिहिलिभ्रमंकीवशमानयसाहा ॥ वाचकस्वतः
 पंनिदृष्यवाच्यसदृपमाह नरेरुपासकैर्विसेसरी
 निविशिष्टनामालंकतासौवांसंज्ञापविधोयेया
 सिद्धयेमनीषितायंप्राप्तयेकीदृक्कदृपेसाह कंद
 इति कंद आसक्तं स्थापितं शरासनं धनं यथा तथा॥
 त्रिनयनानेव त्रितयभूषिता सर्वोदलिणभुजिको
 स्थितो हृदये शरमंजुशं च दधती तथा वामे प्राग्वत्
 वामभुजिको दक्षपाणियुगले पाशमेकस्मिन्नघोशत
 रस्मिन्नसिखं च दधती अथोअसिमिस्रगेदिति
 प्रगृह्य संज्ञायां सन्ध्यभावः तथा वदसि वदः स्य
 ले मक्तावली द्वारलतिकं दधतीति एवं एतत्तयः
 श्रीधंशिरसि शेखरं पुष्पापीठं दधतीति शिखा
 स्वापीडशेखरावित्तमरः शेखरकसि मल्यार्थेकन
 अल्पः शेखरः शेखरकः अल्पतच सर्वतो मानोमान
 रचनया सन्दरतम् तथा करालवदना सततं दैवमर्द

पेसा
वि.
॥६

नेषुततात एताहक्लरूपासौ वक्रि प्रभाभासरा
तन्मध्यगता चध्येया सर्वतोद्रीणमानवक्रिमण्डल
मध्यगतेत्यर्थः तथानम्रज्ज्वानाच्चादितस्तनमंड
लेति मन्त्रसिद्धिसम्पादकपुत्रपुत्रपुत्रचर्याशापिशा
खदेवोत्येति न कविना पुनः प्रयमितम् ॥ १२ ॥ ओं य
कामेश्वरेति अर्थः ओं कामेश्वरमोहयस्व हेति मन्त्र
मेने स्वाहाने ऊर्यात यथा ओं कामेश्वरमोहयस्व
हेति सम्प्रज्ञेयं मन्त्रः ततोप्येनं मन्त्रं भावार्थालोच
नयातां तुल्यपत्रेनागवलीदले विलिखेत् तथा
विलिख्यं मन्त्रजन्ममंत्रकं लिखेत् मन्त्रवस्तुतदंशतैर्जन्म
आसौ मनोसा देव ओं कामेश्वरमोहयस्व हेति म
न्त्रेण च तदंशकृतः कलितमये कृतपुष्पे रविवावे
र्वितं मादिके नैवेद्यनिवेद्यततोपि मादिकमिश्रि
तानि पुष्पाणि दत्तवहे दत्ता पुष्पमादिकहोमं ॥
कृतापमिन्नावश्यायवशीकरणाय तत्रागवली
दले देयमिति चंदमदनो वागीश्वर आबुवन चन्द्रपु
न्दावायं स्तथा मदनो मदनावायं स्तथा वागीश्वर
आवायं पतदबुवन इति त्रितयं संगतिकरणम
स्यार्थस्याव्यभिचारयेति अयंचात्र स्फुटार्थः का
मेश्वरपदे पूर्वमेकाराद्यथ मोहयस्व स्वाहाने कमनो
मन्त्रेनागवलीदले लिखेदिति पुष्पेण मधुयुक्ते

नरविचारेभिर्मनितम् शतधा दीयमानं तस्य
मिनीवश्यतो नयेत् अथ शतयेति साष्टोतरश
तमनगोनसिद्धं कृता देयमिति इत्यं होमादशां
शविधानाहृशाद्गतेरपि मधुक्कुसुमे रूपादिति
प्रेयम् ॥ इति यमनीवशीकरणविधिः ॥ अथ
चित्रिणीसुशीकरणसम्यग्देशः ॥ ओंकारमिति
एतन्मंत्रपठनं मेवाव्याख्या जेपंचपचविहं
गमविहं गम ओं कामदेवाय तस्मै स्वाहेति परंतु
अतस्तत इति हिरुक्तं तथा कामेति चाविभक्तिक
त्वात् कामनामेति कथनोचितेऽपि पदमित्यतिश
स्य कवेऽपि चित्रिणीप्रियत्वात् दृश्यतानिरूपणे तत्
सूत्राविदुतत्वात्नावयमिति स्वभाववर्णनस्य च
कविनिकषत्वाद्विदुतवर्णनं सर्वथेह शमेवेति ॥
निबद्धे च प्राक् विज्ञेया कविशेखरप्रणयिनी
विशेषमाचित्रिणीति ॥ १३ ॥ इत्यं मंत्रानिरूपेत्तद
शीकरणविधानमाह्वरमेति जातीफलभास्कर
रकरैः सेदकारणीभूते रम्यामलनलेन कदलीमू
लरसेन भावितं सेदितं कृत्वा तेन मंत्रेण बद्धविधं
साष्टोतरशतकृतानि मंत्रितं मंत्रोपस्कृतं कृत्वा त
द्वत्तां ब्रूत्वा दत्तमथ गतं तत्कृत्वा नागवलीद
त्तमुदितं विधाय नवचरेदं तं क्षणेन चित्रिणी सदा

पंसा
वि.
१७

॥७

मात्रेण

३

युरमानं वशो कारयितुं साधीनो संपादयि-
तमिदं जातीफलं साक्षान्मन्मथः कथितः प्राची-
नैर्मनिवरेरिति शेषः नैदमुद्रितं जातीफलमपि
तु साक्षान्मन्मथपवचि विणीवशयितमुपागतः
क्षणेन तत्कार्यमाधयति आयुरवसानावपि च न
बभिवरतीति अत्रापि पदशैथिल्यं व्यर्थं ताव प्रा-
ग्वद्गुणपदेति ध्येयम् एतद्गुणं विविणीवश
माभवेदिति ॥ इति विविणीवशीकरणसमुद्दे-
शः ॥ १५ ॥ अथ शाखिनीवशीकरणसमुद्देशः ॥
ॐ कारमिति अस्मिं शाखिनीवशीकरणं मंत्रे ॥
ॐ कारः प्रणवः प्रथममादौ प्रोक्तः मन्त्रादौ ॐ
मितिलिखेत् ततो ह्रस्वहरेतिलेख्यं ततोऽपि पुनर-
मिति प्रणवो लेख्य इति ततोऽपि वारहयं द्विवारं
पठेति ति ३. न पदं लेख्यं ततः कामायदेवायेति-
लेख्यम् अनेन मन्त्रेण स्वाहानेन यथा ॐ ह्रस्व-
र ॐ पच पच कामायदेवाय स्वाहेति तगरजं
मूले गरणाल्यहक्षमूले तथा यवा श्रीफलं
विल्वनिमनितं सप्तवारमुपस्कृतं प्राकवत्तपु-
ष्पमधुभ्यो पूजनं होमनैवेद्यदानेन फलदा-
नोन्मूलं कृतं शाखिने दत्तं समर्पितं कामनि-

अथ येनाचिराच्छीघ्रं शोविनी वनितां वशं करोतीति
 अत्रापि तां बलोदरगमिति योजम् ॥ १५ ॥ आदाविता
 दि परिकीर्तित इत्यनेन मने ए प्रस्तारे ऐव व्याख्याता
 शां जं चिरि चिरिव शं ऊरु काम देवाय साहेति जपतः
 कपोतालिजौ पद्मावादाय कपोतजाबलिजौ वापदौ प
 तत्रे आदायानेन मने ए जपतो जपकरणादौ शकौ
 कर्तव्यौ सप्तवारं मनुं जपं ऊर्वन्दौ दे ए गुलिकां कृता
 तां बलपत्रे पुटितो हस्ति मे समर्पयेत् एष वप्रयोगः
 करिणी हस्तिनी हृदा वशयते यं पुरुषं प्रत्यसौ मा
 निनी दर्शित पतलासीत् असावेत हलाच्छीघ्रं नत
 शिरा भवतीति हृदादितिकथनस्याभिप्रायः एत
 अविधिवन्निमीणा देवानुभवपदवो मायातीति सूचय
 तिकिमिति अवश्यं कर्तव्यं कृतस्य फले च दृष्टे तद्विज्ञा
 रकथनेन मौर्ख्यवित्त्वमिति भावः ॥ १६ ॥ इति हस्ति
 नीवशीकरणानि रूप एम् ॥ वृत्तं शाहलविकीडितम्
 अथ यदि कदाचिद्वनिता केन चिन्निमित्तेन नेच्छति
 तदा पौषपादिवलेन तद्वशीकरणं भवतारयति ॥
 अथेति पुराप्रथमं हि जवराय दीरोदनं प्रदाय दुग्धे
 न सह भक्तं संयोज्य भोजनाय दत्तं ततोऽपि यास्मिन्दिने
 पुष्पनक्षत्रं भवेत् तस्मिन् नित्यं बलाचरणं कुमार्थापि हं

पंसा
वि०

११८

॥ ४

००७

सन् तस्मै विप्रदत्तं प्रतिवेरकतामनिष्ठां नामेने प्रति
कदापि गच्छामीति कृतं प्रतितामसौ प्रयोगो निःसारये
त् हरी ऊर्यात् तं प्रतिदूतं परित्यज्य सेष्ठाया सावभिम
खी भवतीति मद्रुर्वारं वारमेष प्रयोगः विदितप्रभावः
बद्रुशोत्प्रेषप्रयोगो विहितः सङ्कलोदृष्ट इति भावः ॥
मितबलावाज्यालकीति प्रसिद्धा यां भाषया पमनी
वीजमिति व्यपदिशन्ति ऊमारी ववर्षात् जातीया
कन्यका अत्र च प्रदत्तमिति दत्ताभक्षणे विवदितं प्र
दत्तं सद्भाक्षितमित्यर्थः तेन दत्ताभक्षणे फलव्यभि
चारेण न दोष इति ॥ दत्तं वसंततिलकम् ॥ १० ॥
सन्नाड्येदिति तेषां पतिर्भर्तारवे वार आदित्यदिने
इति मृतबन्धु रज्जाय वार रज्जा कृता परापानराश्रवण
मार्धने सौ पाशरूपारज्जस्तयाम्तरज्जबन्धादिति ॥
पाठे मरुजुर्मा रणकारणी भूतारज्जयेन कीले
न सद् बध्यते तस्मात्कीलाद्यो मृतस्तौ कीला
मादाय यदि सन्नाड्येदिति कथं भूतौ सौ संस
भूतकामभावः सुष्ठुतिशयेन संमृतः कामसभा
वो भावनाप्याने येन तादृशः सन् उक्तं प्यानेन कामं
सूत्रारविवायेदितो मृतबन्धु रज्जा यत् सन्नाड्ये
येत् इति तदा सावगस्कृतामपराधजातां स्वपतिना

यदि किंचिदागच्छतं भवेदित्यसौ तं नेच्छति तथा
 गच्छतामनिच्छाम् अथ वा सदज्जो नैसर्गिकी जात
 कयोगादिजातामनिच्छानिः सार्यापसार्यशयनम
 न्निद्रां विधाया सा विच्छां करोति अयमर्थः असौ
 पुरुषः सन्नाडने कृतानिद्रां ऊर्वीत ततो निद्रा त उ
 त्थाया बुभुमेवेतेति कृत्वा सौ सम्मुखी भवेत् सेच्छया
 स्नेषं करोति इति हृते वसंततिलकम् ॥ १८ ॥ इत्य
 निच्छानिवारणनिद्रूपणम् कामिनी सेवायां
 च ऊचमर्दनं कामुककौतकाय जायते तयो
 स्नानवेरुसते वनतत्प्रमोदाय जायते इति ॥
 कौतकि कौतक पूरणं तयोर्मदलोचनसंषा
 दनार्थं यतमानो वतारयति अथेति उग्रगन्धर्वका
 तया युता मातंगकुलसामयवाजिगन्धाः कलशदेन
 कणालक्ष्यते ततश्च मातंगकुलसंगजपिष्णुलीला
 मयः ऊष्टया वाजिगन्धाश्च गन्धापताः पिष्टाः
 समोरागौ पर्षुषिता वायुदिता विधोयास्ततः प्रभा
 ते हयारिपत्नी कानीरेति प्रसिद्धाश्च सारिका लोष
 धिरसयोगात् तथानवनीतयोगात् सम्पादितले
 पेनैता शेषः ऊच ऊम्भयुग्मे पीनं ऊर्वनीति अत्र च
 ऊचयोः प्रागेव ऊच रूपेण भावाशयनेति ध्येयम् ॥

पंसा
वि.
॥५

॥५

हृतमुपेन्द्रवज्रा ॥१॥ वसेतिभुजंगस्यसर्पस्य
वसाविषंतथाहयारिपत्नामहिषामेदोमांसां
तर्गतोरसविशेषः तथाकोलससूकरस्यमेद
तत्रयंसमभागयुक्तं सममात्रा योजितं वनीतोप न
सूतं कृत्वा मदि रायताद्या मदिरेमते आयते दीर्घे
चाक्षणीयस्यास्तस्याः त्रयो वदोज युग्मं हृदेन ॥
बलात्सकलं समना पीनमश्वं वकरोतीति भुजंग
वसा कटुर्करीति प्रसिद्धा हृतमिन्द्रवज्रा ॥२॥
सिद्धार्थं जंतैलं सर्षपबीजजातं तैलं कटु तैलं
मितियावत्तद्विभक्तं कल्कसिद्धं करकत्त यस्मै ह
लेपनार्थं त्रिनापाचितं इत्यभययोजना जातलेपेन तत
लमभिनीतं हृदा हलेन नारीस्तनौ चोक्तं रौरमणी
यतरो पीनौ च ऊर्ध्वत सदैवेति एकवारमेतले
पेन पीनतं सदा तिष्ठतीत्यर्थः यतोसौ योगवरः यो
नेष्टति श्रेष्ठः ॥ हृतमिन्द्रवज्रा ॥ २ ॥ श्री
पर्णिकाया इति श्रीपर्णिमधुपर्णे तत्परपर्णी
यागमारीति प्रसिद्धो वधिसुखाः पञ्चरसेन
कल्केन चरुसाधितलो ज्वेतैलं मधुरतैलं सि
द्धं हृदयिनापाचितं ततैलं तैलवरमिति शीघ्रं का
र्यकारिताय सिद्धं तथाच श्रीपर्णिपत्रा एषानीभ्य

निष्पीडनेन रसेन लब्धं शोपितं कृत्वा मृदुयिना च
नन्तं नीता तिल तैले साधयेत् ततः शोपितं दज्जल शोप
स्क्रियात् इति तैलमिदं समन्त्रमन्तमैले नार्थावदो
जयुगे कुचयुगले प्रदेयमिति कृत्वा लेपितं कुचयु
गे पतितमपि हृदि प्रयाति पीनतामौष्ण्यं वगच्छती
त्यर्थः गम्भीरी सर्वतोभद्रा काशीरी मधुपर्णिका श्रीपल्ली भद्रप
ति हृदनाम इन्द्रवज्रो पेन्द्रवज्रा योग उपजाति स्त्री वका प्रमर्द
वियम् ॥ ४ ॥ तैलमिति कुशलेन तैले साधननिपुणे न्यमः कृत्वा
नतिलोभं तैले कृतां गुल्फादिभिः साध्यं पाचयेत् तत्र ति २ ३
च गोचुत मथवामहिषी हृते संस्कार्यं पततै
लमर्दनेन स्त्रीणां कुचौ सहसा ततस्तदं विशा
लौ भवेतामिति न चित्रम् अतो हृदा वक्ष्येती
र्णपिनारी पततैले त्रिःसप्तकृत एकविंशति
वारं विनियोज्यां गमर्दनादिना पयुक्तं कृत्वा भूयो
संभावितमपि तारुण्यमपैति प्राप्नोतीति तत्र कृ
तां गुलिहोपासनीति प्रसिद्धा यामलता पिचंगु
लता बलानागबला कटुत्रिकं सुखी मरिचपि
पल्याख्यं इमेतानि संपिष्य तत्र निशं हरिद्रां तदूर्ण
मितियावत् तच्च तैले साध्यम् तथा कृत्वा च गोचु
तेन नवीनमहिषी हृतेन वा संयोज्य कुचलेपो विधे

पंसा
वि०
१२०

यशति अत्रकल्याणमलः किंविदाधिकोनैतं ॥
योगं वर्णयति यथा तैलं तिलोद्भवं न वं हृतं वा
कपयः समम् वलाश्यामलता व्योमं लज्जा ।
लघुनिशादयम् एतेषां कल्कं सुदितं पचे
नृदग्निना सयीः उन्नम्यैव ऊर्ध्वः स्त्रीणां शी
घ्रं यानि विशालतामिति तथा बालतण्डु
लं तैयेन तैलमेतत्पि येषां पीनौतं गोकुचौ र
मौ न पतेतां कदाचनेति वृत्तमप्यजातिः ॥ ४ ॥
प्रथमेति अर्थः यदैव नारी प्रथमं मादौ ऊ
रुमवती स्यात् तस्मिन्काले यदि युवता सहृतं न
व्यसहितं तं दुलाभः क्षालितं तं दुलजले न
स्य योगेन तस्य पूर्णं वच्छिद्यितं भवेत् अथवा
समं तं हृते रविषुक् सूर्यात् पशो धितं न स्य यो
गेन शिञ्चितं भवेत् तदा ऊर्ध्वयुगं पीनमप्युत्त
उर्यात् इति योगो येन दत्तं केन दत्तं नास्ति निना
कीर्तितः इदं साधनमाधर्मे कृतं सदा ऊर्ध्वौ पीनौ
शौ स्थापयेदिति वृत्ते मालिनी ॥ इति लक्ष्म
वेधानाल्पे पंचसायकविवरणे ऊर्ध्वं पीनौ च सं
पादनं निरूपणम् ॥ इत्युक्तं संस्कारे निरूप
प्रायेत मद्भाविभवतां सीबाङ्गल्यायै वौ ।

तम सोभाग्यं चोनिः स्यात् तत्रैव भर्ता लग
 नीति योनि संस्कार मवतारयति अथेति सी
 एण्वा रुनां सा सी भर्तः प्रमोदं मनः सक्तिं स्व
 स्मिनि दधाति करोति कासा विसाह प्रदात
 लेति यासी स्वयोनि स्वप्रकृति प्रागादौ नि
 स्व कषाय नीरैर्निम्ब फलस्य यः कषाये भागः
 कषाय रस युक्तो शालु सदा एः अथ वानिम्ब क
 षायानिम्ब पत्राणि तेषां नीरैः निष्पीडित रसेः
 प्रक्षाल्य सम्पुष्प एषु विप्रोध्यत तो निशि
 रात्रौ सितादीनां जलितानां धूमे योनि भूषये
 त्वाकां रचयेत् सनापयेदिति तत्र सिताश
 के राज्यं गव्यं म कृष्णा गुरु मलिका मोद म गुरु
 काष्ठं गुग्गुलुः पुर इति प्रक्षाल्य प्रागिति प्रे
 ऋषेवेति पिङ्गल सूत्रेण संयोगे सत्यपि गुरु सं
 ताविकल्पान्नयति भगदोषः वृत्तमप जातिः
 १॥ जाती निसित सर्वं पश्य सिद्धार्थस्य तैले जा
 ती प्रसूनै मलिका पुष्पै तैले विधिना पचेत् सिद्धं
 कुर्यात् तत्रायं विधिः जाती प्रसूने सुतिलान्
 मिकया दद्यात् यथादौ जाती प्रसूनानि तैले दद्या
 त तदुपरि तिलान् दद्यापयेत् एवं पुनः पुनर्वसुभा

पंसा
वि०

(२१)

12)

जि को समर्थ शिर उपर्या कर्षणेन संज्ञात भावनो
लिलानिताया तपसुष्काणि प्रसूतानि निवा-
र्य निवार्य नवीनानि नवीनानि समकृतो दयादिति
तिलाकाया सुष्कानि पाययन् निष्पीडनपातैले सा
पयेदिति इति सति संभव एतादृश तैल साधने वि-
धेयम् असति पुनस्तस्मिन् वषक र्त्तव्यताया माह
लघुनल इति तैले मृद्गाण्डे समर्प्य तत्र जाती पु-
ष्पाणि दत्वा मृदयथा स्यात् तथानलेन पाके द-
द्यात् तैले वा कृष्टगन्धमन्माया ले कुर्यादिति
तथा कृता तेन तैलेन योनि मयोजने दि नि कृता
सौभाग्यमाप्नोति भर्तृवित्तमादाय जायत इति
हस्तमिन्द्रवज्रा ॥२०॥ सहेमेति सास्त्री प्रसंगे
रति विमर्शकाले सौभाग्य भर्तृवालभ्यमासा
दयति बाह्यानाह मादिरजसा पूर्ववारिणा
काशी कृतेन काया एष सप्रकार निर्मितेन तत
स्तिलस तैले विपक्वं विधिना न्योन्य संयोजनयो
पस्वाते कुरुते यो नावभंजयति इति पूर्वयोगे
त्रापि योगे निम्ब कषाय प्रक्षालने समानमेवे-
ति धेयम् हेमनाग केसरे निम्बः प्रसिद्धः अ-
र्जुन एतन्नामाह दाविशेषः देवकाष्ट देवदारुः

ति ऊरु^त इति क^त म^त सीनां क्रिया सामान्य वाचिताये
जनमर्थः हतमपजातिः ॥२॥ प्रदालितमिति पु
वत्पावरांगंगुत्तं पुरानि स्वजलेन निम्बकषायज
लेन प्रदालितं ततस्तस्यैव कल्केन वारिणालेपी
कृतेन विलेपनाच्च विरकालजातं न्यंजितं वि
रकालीनमपि दौर्गन्ध्यं तजतीत्यत्र संशयः अनु
भूतमिदमिति र्थः हतमिन्द्रवजा ॥३॥ रतिरहस्ये
दलकुंजमकुनदीभिर्दलगतालीसनागपत्रैर्वा
दलकेसरमासीभिः सशिलाकौसुमभतगरेर्वा
रोहितपित्तकणावृतविमलाजलनसैन्यवैरघा
वाभुगलेपः सौभाग्यजनयति भूयो न सन्देहः
एते च तौरेयो गाभगते पात्वाः सौभाग्यनिमि
तम् तत्र दलं तमालपत्रं कुंजमेषांसि कुंजनीम
नःशिला इति विभिरेकोलेप्रः ॥४॥ गदः कुण्डलं
तमालपत्रं तालीसंभूषामलकी तथा चौषधि
प्रकाशे तालीसमन्त्रं पत्राणां पात्री पत्रं च तत्सम
मिति नागपत्रं नागकेसरम् इति द्वितीयो योगः
२॥ दलेत्यादितगरेर्वत्तं तृतीयो योगः ॥३॥
रोहितपित्तं मत्स्यपित्तं कणापिप्पली हृतं गव्यम्
विमलाजलं खपरिया इति प्रसिद्धम् हृतं गव्य

पेसा म सैन्यवेलवणमिति च ते र्ये योगः ॥ ५ ॥ तथा दाडि
 वि- मपंचांगैवांसिदंसिदार्थतैलमातपितम् माला-
 (१२) तिकाऊसमैवांगुत्ताभंगेनसौभाग्यम् दाडिमो
 १२ तकावफलपुष्पमूलकल्केनसाधितं तैलंगुह्यसौ
 भाग्यंजनयतीति अन्यत्र सिदार्थतैलजायादि-
 ३ पुष्पैरेनाधिवासितैः नारीवरंगमाष्टयसौभाग्यंल
 भतेरतौ तथा प्रदाल्पनिम्बकाथेननिशाकल्केन
 लेपयेत् तजेश्विरभवंगन्धंवरंगंहरिणीहृशा
 म् इतिपंचसायकविवरणेलक्षवेधनाख्येयोनि
 संस्कारनिवृणम् ॥ प्रायेणचपुंशकृतिवत्तीप्र
 कृतावपिरत्यास्वादपिपायकानिरोमाणिजा
 यन्तइतितदिनाशनमवतारयतिश्रुयेति श्रु
 तिद्वं- जेगचूर्णं सिन्दूरं नृगसम्भवमिति भजेगशाहे
 तनृगग्रहणतसचूर्णं सिन्दूरमिति तच्चूर्णं
 मादित्यकरे सूर्यातपउपविश्यनिवृणम् ॥
 चर्षणीयम् ततोपिसमाहं तेनश्रुतषार्धं योने
 पुलेपोविधेयः अन्यत्पृष्टम् ॥ हतमये
 न्द्रवजा ॥ १ ॥ पलाशेतिपलाशापु
 ष्यपत्रतज्जलान्पादायदाह चित्वा निस्सा
 रीकृत्यतद्वस्मादेयं तेनालितं तालचूर्णं ॥

हरितालसूत्रं रश्मा कदली तत्फलानि निषीज्य
यज संलभ्यते तेन सप्तदिनानि सूत्रं निष्पन्नं
येन लेपेन सप्तदिनानि कन्दर्पगेहेऽयलिप्ते
न पुनः कदापि रोमाणि जायन्त इति वृत्तमिदं
वज्रा २॥ एक इति अत्र लोमनाशके साधने
हरितालभाग एकः प्रदेयः तथा जलजस्यं
खस्य पञ्चभागाः प्रदेयाः रत्नसरोः पलाशस्य
भस्मनः क्षारस्य पञ्चभागा देयाः कदली दला
दाः कदली यत्र रसभागाः पञ्च अयमर्थः हरि
तालभागं मात्रा मानमितं प्रथमं विधाय त
न्मानानुसारेणान्येषां पञ्च पञ्चभागा योज्याः
एवं हरितालं पलाशं सूत्रं मेकी कृत्य क
दली रसेन मात्रा यरिमितेन सप्तदिनानि संवृ
ष्यत तोपि सप्तदिनानि शिलायां वैवयवलेषा
संयोगार्थं घृत्वा समन्नेन तेन लेपेन स्मरागा
रविलेपनं विधाय पुनस्तत्र कदाचिदपि नरो
माणो रोहन्तीति पलं मांसं विरहिणां पुष्पवि
कासेनाश्नोति पलाश इति निर्वचनेन कृत्वा
दसाम्यान्नेः पलाशस्य रत्नसुरिति नाम ॥ ५॥

पं सा.

१२३

१२३

न०

लि०

उषेन्द्रवज्रा ॥ रभेति कञ्चोर्भस्मशंखद्वारं रभा
जलैर्विभायतालेन युक्तं विधाय सप्तदिनानिता
वक्षुर्षणदिना समिश्रया जातं यदिलेयनं तद्योनो
लेपितं त एरोमाणि निर्मूलयति पुनरुत्थाना
क्षमां करोतीति ॥ १४ ॥ शंखेति
शंखद्वारं भागोभयं हरितालभागश्चैक इति भा
गत्रितयं युक्तेनाम्लकान्जिकनिखादिरसेन स
हयुगपत्संयोज्यसंपिष्टं सतः ॥ १५ ॥ उत्तमं लोमनाश
नम् अनेन सहाय लोमनाशनसाधनं तत्र
लामेतीति छन्दोबुद्ध्या तथा च तल्लक्षणं पञ्च
मं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः लघुषष्टं च
सर्वेषां एतच्छ्लोकस्य लक्षणमिति ॥ १६ ॥ अनेन ग
रुद्धे कर्षुरभलातकशंखद्वारं रभा रक्षयं चैव ।
मनःशिला च तैलेन पक्वं हरितालमिश्रं पतं ।
तिके शान पुनर्भवतीति ॥ इति पञ्चसायकवि
वरणे लोमनाशसाधनं निरूपणं ॥ ॥ अथ
कदाचिद्बुद्धमक्षणादिना स्त्रीणां शर्तवन् शयति
येन कासां विद्वन्धात्वमपि जायते तत्राशोचन
सहचरितं मदनजलमपि कासां विव्रणतीति

यन्नाशे विज्ञावनादिकमपि व्यर्थमिति नष्टात् ।
व्यस्य पुनर्जननसाधनावतारायाह ॥ अथेति इत्या
कुर्वीतादिभिः पूर्णि तैर्वज्रवलीक्षीरेण वर्तिताव
तिर्गुलिकायोनिगतायोनौ स्थापिता ऊसमजननी
नष्टार्त्तवप्रत्याह्निकारिणी भवतीति तत्रेह्या ऊ
वीजंकदुतस्वी वीजंदन्ती एतन्नाम्नोषधिः वपला
पिप्पली गुडः प्रसिद्धः मदनोमैतफलमिति रास्त्रेति
च प्रसिद्धं किं त्वं तिलपिण्णकः यवश्चकोयवदारः
सुकवज्रवली सुहरश्चति भाषया तथा वौषधिप्रका
शे सीद्धाः सिंह तण्डुलश्च वज्रो वज्रदुमोपि च सुधा सं
मत ऊग्धा च त्वत्तिं यास्यात् त्वद्दीतयेति ह्यत्र मार्या । १ ।
ज्योतिष्मतीति ज्योतिष्मत्या एतन्नाम्ना गेषध्याः कोम
लं स्रुतं नवीनमजीर्णमिति यावत् यत्पत्रंदलंतद
नो भर्जनेन सम्पादितपाकं निर्जलमग्निपाको भ
र्जनं यवाती अजमोदानस्याः ऊसमं च सममात्रतयो
भयमादाय वारिणा सपिष्टं कृत्वा गरहा सुनापपुंषित
जलेन संदं हे हर्णे भयमातोडितं पीतं स्मरमदिरस्य वि
रकात् नष्टमार्त्तवंपुनः करोत्यु त्पादयति अत्र स्मर
मदिरस्य करोतीति साक् तम् स्मरोपस्मिन्मदिरैका
मिभिः पूज्यते देवतामदिरैव तदर्थं पुष्पैर्भायमेवेति

पं. सा.

१२५

१२५

तत्र ज्योतिष्मतीकंगुनीमालकांगुनीतिप्रसिद्धा तथा चै
षधिप्रकाशे ज्योतिष्मतीस्पात्कटभीज्योतिष्काकंगुनी
तिव शर्वाणी अजमोदा तथा वनत्रैव यवानिकोगुगन्धा
च वामदत्ता जपोदिकेति ॥ ५ ॥ हर्वेति हर्वा दलं हर्वाय
त्रंत एतत्तत्पभागं घाष्टिकत एतत्तत्पभागं कृत्वा नि
ष्टिष्टा शुद्धं वस्त्रं तं कृत्वा परिपाचयेत् अग्निनो मुखसि
तं कुर्यात् तथा कृतं च वनिता भक्ता प्रणष्टं पुष्पं सर्वतलं
पुनर्विन्दते लभत इति सर्वव्याख्यातानुसारेण त एतत्ताः ॥ ५ ॥
ष्टिकत एतत्ता इति व्याख्यातम् परंतु त एतत्तत्पभागं कृत्वा नि
ष्टं उचितं वेदमत्र कृमिदोषेण पुष्पस्य प्रणष्टत्वात् त ए
तच्च कृमिनाशनम् तथा चैषधिप्रकाशे पुंसिल्लीवे
विडंगं स्पात्कृमिघ्नं जन्तुनाशनं त एतत्तत्पभागं कृत्वा नि
ष्टं मोक्षचित्तं त एतत्ता इति अत्र चानंगरंगे विशेषः त एतत्ता
यत्तु पुष्पं वद्वर्वाय त्रंसमंत्रयम् वारिपिष्टं पिष्टं च नष्ट
पुष्पं तमेतसेति ॥ ३ ॥ इति यज्वल्सायकविवरणेन स
पुष्पप्रत्यापत्ति साधननिर्णयणम् ॥ यथा तव ताशेन
प्रस्ताप्याप्य फलाभावे निष्फलं जीवनं तथा तदाधिक्ये
नापि गर्भाशयश्चिद्रसत्वेन तदभाव इति तदाधिका
निवारणवाच्यता इति ॥ अथेति आद्यादिविकं सपि
ष्टं कृत्वा सुशुद्धेन वस्त्रेन तापदणम् संपिष्टवस्त्रेण

पं.

धितं चकत्वा सजलं जलालोडितं कृत्वा पीतं सत् नार्य
 रजसोत्पत्तवेगं प्रसरद्भजः प्रवाहं निवारयेत् वडं कृत्वा
 पयोनिर्जयात् अत्र दृष्टान्तः सेतुरिवेति यथा सेतुं
 चूर्कं यदि कूटवडवप्रो मार्गं प्रसरत्प्रवाहं जलं
 निरुध्योपयुक्तं करोतीति धात्रीग्रामलकीयया
 हरीतकीरसाज्जनं रसगर्भं नाम योक्तिकं द्रव्यम्
 तथा च दार्वीकायसमंदीरपाकपकं यदा च न
 तदारसाज्जनं व्याजमिति दार्वीदारुहरिद्रा एत
 चरसौ यं प्रसिद्धम् ॥ १ ॥ शैल्वेति शैलः श्लेष्मान्
 कोलसूदेति प्रसिद्धः अशमकं शिलाजतशिला
 जेत इति प्रसिद्धम् अशमाशिलामनःशिलेति
 यावत् एभिस्त्रिभिरन्वितस्तण्डुलो विडंगं तस्यपि
 छंदर्पविधायवारिणा गुलिकाविधेया सावयो
 नौ निक्षेप्येति योगो यं हृदेन स्फुटिमातं वाधि
 कं निवारयतीति अत्र कल्याणमलः कपित्थ
 वेणुपत्रं च समांसं मधुना सह लीछं सप्ताह
 माधिकां पुष्पस्य हिमं नयेत् इति ॥ इति पुष्पा
 धिक्यनिवारकसाधननिर्णयणम् यदर्थमि
 यात्र यज्वः प्रपञ्चितस्तदिदानीं सर्वमौलिभू
 तं गर्भादानमवतारयति अथेति कुसमावसा

इति

पं. सा.

१२५

१२५

म
नेश्वरतवसमाप्रौचतर्थादिनेयञ्चदिनेवाहुतस्त्वा
नास्तीश्वरतवसमाप्रनन्तरमेवहेमरजतता
न्वाणंमारितातांभस्मत्तारंमुखेनविदीयास्वा
द्यविनष्टादोषादिवशेनगर्भीस्त्रीकारिणींभूमिं
अहादिनत्रयाहर्धंसमासादयति पुनर्गर्भात्
त्रियोगांदधात्याश्रयतेइति अत्रसाज्यमित्यत्र
सदौद्रमितिकल्याणमलयातः तथाच दो
षकाञ्चनताश्राणंभस्मदौद्रान्वितंअहात्
लीढंमुष्मान्तकेस्त्रीभिःक्षेत्रमुद्धिंपरादिशेत
इति ३ तीराजितेति यास्वीरविपुष्पयोगेयस्मिन्
दिनेमुष्मादित्यवारेणमिलति तदिनेतीरा
जिताक्षसनीराजितः यन्त्रोपचारमूजापूर्वंपि
ष्टकदीपवर्तिकादिभरितशरावकृतारावि
कोयोदोविभीतकष्टक्षत्तस्याक्षफलंतस्या
वसामज्जासारमादिनात्वक्तुत्रग्रहणंतेनाक्ष
फलवसादिनामिश्रंसंयुक्तयत्पयोगोद्यतंत
न्मथित्वा मन्थानाकर्षणेनयज्ञातंसारंनवा
नीताख्यंतत विधिनेति श्रुत्यात्क्रोयंभावः
पुष्पाद्यंतंशेतवतामूलकंर्षंचतत्समम य
ष्टीष्टांसीतायास्तपलमेकंविमिश्रयेत् ।

पं.

इति पुष्पोद्भूतं चेतवत्तमूलं कर्षं विभीतकफ
लं तत्समं चेतवत्तमूलसममात्रमादाय मा
त्रासममुभयं गृहीत्वा तत्समं च यष्टीवृण्म
धुयष्टिकावृणीवादायैतद्वयं सममात्रं कृत्वा
तत्र सितायाः शर्करायाः एकं पलं विमिश्रयेत्
तथा मिश्रितं चैतत्सर्वं ययसि योजयेत् तत्रा
यं विधिः ययस्येतत्संयोज्य मस्यनेन नवती
नं गृहीयात् इति तदादायार्तवदिनेषु गव्ये
नक्षीरेण सह भक्तादिकं सर्वं विहायैतदेव पि
वेत् तत्र च गोक्षीर नियमश्चायं कल्याणमहो
क्तो ग्राह्यः यथा तथा गौरैकवर्णायाः सवत्साया
श्च गोः पयः आदाय दिज्ञानमध्ये पिवेत्स्नात्वा व
रंगनेति नारी नियमश्चात्रायम कृतांगरागेत्या
दि रताभिलाषेति निर्वेदादिकथाप्यत्रादर
णीयेति सूचितम् इत्यंयाति तनियमानारीका
मं निश्चयेन च तथ्यदिने स्नात्वा पतिमासाद्या व
श्यं सपुत्रमासादयेत्तलभत इति अत्र च तथ्य
दिवसे नियममप्याह कल्याणमहः नखादेन
दिने किं विदर्धरात्रौ पतिं भजेत् प्रातः क्षीरौद
नं भक्षेद्गर्भिणी स्यादसंशयम् विरात्रं निशाया

पं सा

१२६

१२६

मिति सम्बन्धः धस्त्रानेति यापुरभीतारी त्रिदिनं दि
नत्रये श्रातवस्त्रावदिवसेष्वित्यर्थः गोचूतेन स
दफणिकेसरस्य नागकेसरस्य रजस्र्णपिवेत
भक्तादिकंच विहायामीषु दिनेषु केवलं क्षी
राशिनी भवेत् तत्रैव क्षीरभोजने सस्थितं विन्न
वृत्तिर्भवेत् असौ च चतुर्थदिने स्नानान्नसंयो
गाद्गर्भं धत्ते धारयतीति अत्र चूतेनेत्युक्तम् क
ल्याणमलस्रमधुयोगमपि साहचर्येण विक
ल्पेन वावदन्ति तथा च नागकेसरस्र्णवामधा
जेन पिवेत्तु हम् क्षीरभृष्टं संयोगाद्गर्भं धत्ते
गंता भ्रवम् इति ६ लक्ष्मणयापुतत्राम्नागे
षध्याः सितायाः श्वेतवर्णायाः मूलं क्षीरासुपि
क्षुंक्षीरजलाभ्यां पिष्टं रात्रौ त्रिदिनं पयोभिर्दुग्धे
न सह निपीयति यमेकतेन तत्र द्वाणार्थं नास्तीति
दिकं भुक्ते पुनर्दिनत्रये चतुर्थदिने चासौ स्ना
ता भर्तृसंयोगे जाते पुत्रं प्रसूते गर्भं दत्त इत्यर्थः
अत्राप्यपरेषु षण्योगं भर्तृहस्तपेष्वणंच वदन्ति
तथा च पुष्योद्भूतं लक्ष्मणया मूलं भर्तृनिषे
धितम् पिवेद्गर्भेण सा पुत्रं धत्ते क्षीराशानाड
वम् इति ज्येष्ठिप्रकाशे लक्ष्मणपुत्रकारका

पं.

विदुर्भिलक्षिता सदा लक्षणा पुत्रजननी वसुग
न्याकृतिर्भवेत् कथिता पुत्रदा वशं लक्षणा
मुनिपुंगवैरिति ७ सपिप्पलीति वन्या नारी
पिप्पल्यादियन्त्रकं सममात्रं गव्यहतेन सह
यीत्वा हठेन वन्या त्वं वलाहरीकृत्य पुत्रं लभते
अत्रासम्भावनां निरस्यति योग इति तत्रष्टंगवी
रंशु एष्टाद्रिकयोः साधारणं पिप्पली प्रसिद्धा केस
रो नाग केसरः क्षद्रा कण्टकारिका कण्ठारीति
प्रसिद्धा शुष्कं मरिचम् अत्र च प्रत्येकमात्रमा
षमितीति पिप्पल्यादीनां माषपंचकं गोहृतं च
तत्सममिति प्राचीनमतम् ८ हृत्तमिन्द्रवज्रा
अत्र कल्याणमलः वाजिगन्धामृता सर्पिष्कु
पंस्तानदिनेपिवेत् सापिपुंयोगतो नारी ग
र्भं धत्ते न संशय इति तथा वीजप्रसूतं वा
क्षीरसिद्धं हृत्तावितम् अतौ अहं पिवेयासा
गर्भं धत्ते न संशय इति अमृतामलकी वीजप्र
रं विजौ इति प्रसिद्धम् ॥ इति गर्भाधानसाध
ननिद्रयणम् ॥ इदानीं गर्भाधाने जाते पियघ
त्रपानादिदोषवशेन तत्सावपातादिसम्भा
वना भवेत् नदा किं विधेयमिति गर्भसावप्र

सं. सा.

१२५

१२४

नीकारमवतारयति ॥ अथेति कोकंदसरक्तयम
स्य कन्दं मूलं गर्भस्त्रावसम्भावनायां सादिक
युतं पिवेत् इत्येके योगः अथवा क्षीरमिश्रं पिवे
त् अथवा ज्यमिश्रं पिवेत् अथवा सितयास्य
कं पिवेत् सप्ताहमिति सप्तदिनपर्यन्तमिति ।
गर्भादाने जाते यदि गर्भाण्यवश्यमेतत्पिवेत् त
दा गर्भस्त्रावादिकं न जायत एव यदि तृतीयं तमि
दं न भवेत् कथंचिद्दोषवशेन स्त्रावादिसम्भा
वना भवेत् तदा तत्क्षणमेव तत्स्थितिं सम्भाव
नां तावत्पिवेत् इति सादिकादिविकल्पे सत्यपि
साधारणनियममाह शीतमिति शीतलमे
वे मं कायं पिवेत् न तृप्तमिति एष च शीतली
कृतः कायो गर्भस्त्रावादिकं निहन्ति निर्दल
यति तथारोचकादिकमपि निहन्ति तत्रारो
चक मन्त्रारुचिः पवनजः शोफः पवनविका
रजातः स्वयंपुः तथा त्रिदोषावातपित्तकफा
ख्यदोषत्रयजाता व्यस्ततया समस्ततया वा
जाता वमिश्चर्वित भक्षित पीतादि प्रत्यावृत्ति
लक्षणा तथा सर्वप्रकारमनेकप्रकारं मूलं ज
ह्वरामयम् एवं परमत्पदपि प्रज्जृम्भामवाता

पं.

दिदोषदुष्टं किंचित् न तत्सर्वं निरुहतीति अत्र केचित्
 कोकनदं पद्मकमिति वदन्ति एतच्च एतन्नामकं
 पर्वतीयवृक्षमूलं तथा चौषधिप्रकाशे पद्मकं
 पद्मगन्धिस्यान्नथापचाक्षयः स्युतम् गर्भसंस्था
 यनं रुच्यं वमिजामतृषाप्रणतवीसर्पदाहवि
 स्फोटज्वरश्चेष्वास्त्रपित्रह्यदिति वृत्तं शार्दूलवि
 कीडितम् अतएव कुलालपाणि संलग्नः पंकः
 दौद्रसमन्वितः अजादीरेण संपीय गर्भस्तम्भं
 करोत्यलम् तथा यष्टीशावरधात्रीणां दूर्णापी
 तं ययोवितम् स प्रासाच्चलितं गर्भं नारीणां स्त
 म्भये दुवम् इति ॥ इति गर्भसावनिवारकसा
 धननिर्ग्रहणम् ॥ अथ येन विधिना नारीमरा
 णकल्पगर्भमोचनव्यथायाः पीडां तानुभवति
 तं विधिं मवतारयति ॥ अथेति गुञ्जादिधा से
 तारक्ता चेति गुञ्जातरुष्वाद्येनोभयग्राह्यं तस्यो
 भयस्य मूलयुगं रविपुष्ययोगे विधानात् वत्स
 माणसर्वौषधिसमुत्पादनविधिर्नोत्पाद्योऽस्य
 नीलसूत्रैः नीलसूत्रग्रथितो दो रकेण कटीतः
 दृष्टमूर्धनि च निवृत्तं सतः शीघ्रमनायासेना
 गनायाः प्रसूतिं प्रसवं कुरुत इति सखप्रस

पं सा.
१२८

१२८

वकामिनीगर्भिणीरविमुष्ययोगंलब्धाविधिभि
मं प्रागेवरचयेदिति श्रुयवा यदाकदाविजुज्जा
मूलहयंसवशांकृत्तारविमुष्ययोगेनिबध्नीयादि
तिवशाहोविकल्पकटौमूर्धनिवेति श्रुयवारविमु
ष्योद्भूतंमूलहयमानीयशुचौस्थाप्यंतत्रयदैवाये
क्षयंजायतेतदैवतत्कालप्रसवेवदनायामिमं
विधिं कुर्यात् इति श्रुयवशेषधिमूलोत्पादनवि
धिप्रकारोयम आदित्यसम्मुखोभूत्वा नमस्कृत्य
शिवं ततः गृहीयादुत्तरादिदक्षिणोत्तरादि
धुधः नित्यं सर्वत्र कल्याणिममकार्यमेव मा
याकृतैवभूतेशिष्यात्सर्वगमिष्यसि येनत्वा
खनतिब्रह्मायेनत्वाखनयेद्धरिः तेनत्वाखन
यिष्यामिपञ्चशाखेनयागिना इतिसर्वेष
धिसाधारणोत्पादनविधिः ॥ १॥ आगारेति आ
गारभूमंमहानसुद्धतोर्ध्वभूमिकातललग्नंभू
मंग्रहवारिणापशुषितवारिणाश्रवलानारी
श्रतमुसामुण्णानामौषधिलस्यामूलंकटौनि
वडंसखेनप्रसूतयेस्यादिति रुदंयोगहयं
भूयतिर्नलनामादमापालोब्रवीत् तथावा
न्यत्रापि गृहभूमंसमादायपिवेत्युषिता

स्त्री

पं.

म्भसा यासासूतेसखंनारीणीचंनान्नविचारणा
 तथा गृहाम्भुनागेदधूमयानंगर्भायकर्षणम्
 अलम्भुसामूलमयोवडंयोगद्वयंतिदम् समा
 त्तुलंगमिति मातुलंगंवीजप्रविजौरीरतिप्र
 सिद्धम् मधुकंमधुयष्टिः सहलतीतिप्रसिद्धा
 नैवात्रविकल्पयोग इत्यमेतदित्यर्थः ३ कृते
 ति गुंजा मूलं स्येतरक्तेभेदमनपेक्षसखोयनत
 गुंजावली मूत्रमानीय सममानेन सप्रशाक
 लंतदिधाय सप्रभिः सूत्रैरिति सप्रभिः सूत्रलति
 काभिः पृथक् पृथक् कटिभागेकाज्जीवद्वया
 तन्मूलंनारीणांशीचंप्रसूतयेस्यादिति हुतमा
 र्या ध इहागतोस्तीत्यादिमन्त्रात्तरार्थः स्युर्देविव
 रणानर्हमणिमन्त्रौषधीनां गुप्ततयेवतत्रदर्थ
 साधनत्वेनकथनात् अनेनपूर्वोक्तेन गेउत्तम
 येत्यादिमन्त्रैः सजप्रतोयं चडां पुरस्कृतं सप्रवा
 रंजायेन मुनरुयस्कृतं गर्भिण्यै देयमिति सूत्रे
 नगर्भनिर्गमनपीडारहितम् अन्यत्पष्टम् इ
 तिसखप्रसवनिद्रमणम् अथप्रायशः स्त्रीणां
 प्रसववशादेह दौर्बल्यं यो निभैयित्यं चजाय
 ते तथाचमन्मथसखंनजायेत इति तथा मद्

तिसः

पं
१२८

१२९

प्रभावानां बद्धदाणां हरेभूतैव जायते इति त
था कृततारकोस्ति ज्येष्ठः पुत्र इति तस्मिन्नुद्ग
तेन्या प्रसूतिः कामव्यसन प्रसूतानर्थं यैव जा
यते इति तथा वारं वारं कन्या प्रसूतौ तच्चित्तैव
वर्धत इति च मनसि कृत्वा मुद्गर्मुद्गः प्रसवरोधं
कंवन्त्यान्वविधाय कप्रकामं वतारयति ॥ म
अथेति पलाशः किंशुकः कृष्णरेति प्रसिद्धः १
नीरद्वमोरसैकभरितफलोद्गमो नारिकीरस्त
योः यत्नानि अथवा शास्त्रमलियादयस्तस्मिन्ने
ति प्रसिद्धवृक्षस्य पुष्पाणि मधेन मदि रया सह
यानारीमासार्थं दिनं पञ्चदशदिनापि वन्ती भ
वेत् असौ वन्त्यासादिति पिवन्तीत्यनेन यान
समये विच्छेदो न विधेय इति साम्प्रतिकशत्रा
दर्शितम् मासार्थं दिनमिति जातौ अकर्मधा
तुभिर्योग इति अधिकरणे द्वितीया ॥ १॥ त्वयाम्बुने
ति त्वयाम्बुकां चिकं त्वयससादिसाधितममुज
लमिनियावत् यावकवृक्षमूलं लातावृक्षमू
लं तथा वौषधिप्रकाशे लातापलंकपालकौ
यावो वृक्षमयोजति निष्कासेति पूर्वोक्तौष
धुद्धरणविधितानिष्कासनियममेकभक्तलक्ष

पं

एमावरन्तीऋतवसानेविदिनानियापिवन्तीस्या
तश्चसौमाणांनंवन्धाभवेत् अत्रापि विदिनमि
तिपिवन्तीतिचप्रावत् ॥२॥ फलमिति कदम्ब
स्यनीपदृक्षस्यफलंतथामादिकंदौद्रंतषोदके
नकां विकजलेनविदिनंयदाकदापि अथवास्त्रा
नावसानेआर्तवसमाप्तौचतुर्थदिनेनियमेनैक
भक्तादिनापीतंतत् दृढेनावशंप्रतिष्ठितंवन्धां
जुरुते अत्रकल्याणमहेनार्तवनिवृत्तौस्त्रानाद
वदिनत्रयेभक्षणांवन्धात्तकरमित्युक्तम् तथा
च कदम्बस्यफलंपादंमक्षकायादिनत्रयम्पी
तंपुष्पावसानेतुवन्धात्तंप्रतिपादयेत् इति
वैद्यायनमिति वैद्यायनंगुडंवर्षत्रितयस्थित्या
जीर्णीतामायन्नंपुराणगुडंअर्धमासंपञ्चदशदि
नानिनित्यमविच्छेदेनयत्नप्रमाणंकर्यचतु
ष्कपरिमितंचतुष्पष्टिमासपरिमितंयावन्निता
नितस्यजीवान्नकंवन्धात्तंमरणंतावदसौव
न्धाजायते कविशेखरेणेत्यस्मिन्नोगेस्वनाम
स्यापनमव्यभिचारदर्शनार्थम् ॥५॥ कर्षद्वय
मिति राक्षसदृक्षद्वीजं यत्ताशादृक्षफलवी
जंकर्षद्वयंयत्तार्धमानंहान्त्रिंशन्मासपरिमि
तंतत्रापिचत्वारोमासाष्टंकइतिकल्पनयाष्टंकपरिमि

पं सा.

१३०

१३०

तं या नारी सितशालिवार्भिः षाष्टिकाभितण्डुलदा
लनजलैः सह मृगयोतकाद्या यदृत्तौ सप्ताहं पी
तं भवेत् तदर्थं नियतं वन्यां करोतीति तावि
त्तुत्वारम्भदिनमारभ्य सप्तदिनानितावत् वृत्तमि
न्द्रवज्रा १५। इत्येवमिति यो निसंकोचकुचसंस्का
रं वन्यात्वा पादनादिकथनात्स्वस्मिन्नुयागतं म
हाजतोपालम्भं कविर्भुक्त्वा निवारयितुमवतार
यति॥ इत्येवमिति मया ते मीयोगानरयतिष्
हो विताराज समूहो ययोगाः कीर्तिताः ये योगाः
कृतिभिः स्वयंकृतकृत्यैः परार्थोद्यतैर्बुधैर्विदित
वैद्यैर्लुदयेरहस्यतया धार्याधारणीयाः कीर्तिता
नमुनः कार्ययत्र तत्राविष्कार्याः कृजः क्रियासा
मान्यार्थवाचित्वादाविष्करणमत्रार्थः अयमर्थः
प्रायेण महात्मानो राजकुमाराश्च यत्र यावया
दीदृशीवर्तनी न कदावना विष्कर्वन्तीति यथा
ते स्वयं सरहस्यज्ञविदितवैद्यकृतिना दारिवापत
द्रहस्याभिज्ञाः सुरिति मत्कथनस्याशयः न पु
नर्ममेयं वर्तनी वर्तनीयेति सज्जपालम्भदायि
नः केवलं स्वात्मानमेव कलंकयतिकानामा
त्रममच्चतिरिति भवतु अनेन भवदायासेन

शु

पं.

राजकुमारफलकेनकातरायाप्रपियदितरिषं
नितदातदनसंगेणतवापिज्ञाचैवभविष्यतात्
ब्राह्मवेषणामिति येनामवेष्टानांवारस्त्रीणां
उपकारकर्मकुशलाएतद्वारातदभीप्सितमुप
कारंकरिष्यन्तिनेनूनंमहाशक्तयःसयमपिसं
कृतार्थयित्वापरानपिस्तुतार्थयन्तिनदासक्ताता
साकातर्यमपाकरिष्यन्तीति किं नामतेषांमहा
शयत्वं वर्णनीयम् अहंत्वत्रकर्मणिपरमदुर्ग
तरत्यायैर्विदितपरावरैर्ममकविशेखरस्येदं
दौर्बल्यं वदमुष्टितालदाणंकार्यणंक्षान्त्यस
हनीयम् अत्रहेतुर्विनयादिति विनयाद्विनय
स्वीकारात् मयाविनयःस्वीकरणीयतयादृतो
येनदौर्गत्यमपिसस्मिन्स्वीकृतंनपुनर्विनयं
विनामहाशयत्वमिति सर्वथासाधारणतन
विनयः इतिकस्मिंकर्मणिप्रवृत्तोसावितीति
तलोपालम्भेनमय्यवकाशंलभतइतिभावः
हृत्तंशार्हलविक्रीडितम् ॥ इतिलक्ष्यवेधनात्
पञ्चसायकविवरणेवन्धात्वसाधननिवृत्त्या
म् ॥ प्रायेणवस्त्रीणांसुवेणीवेणीवन्धमोक्षोमो
क्षइतिस्त्वकारवचनाद्देष्टव्यमितिपवासावा

नन्दोदयः सावयथायथाकेशानां दैर्घ्यसौम्यनैवि
 द्यं स्नात्रयानथातिशयभागिनीपरमानन्दकारण
 मितितद्विधानमवतारयति। अथेति तिलप्रसूनं
 तिलपुष्पं तच्च सणावरं गालवः शावरोरोग्र इति श्वे
 तैर्प्रसहितं तथा गोक्षरेण सह यत्किं चेति प्रसि
 द्धनाम्ना विकण्ठकेन सममात्रया संयोज्य पिष्ट्वा
 हृतोपस्कृतं कार्यमिति तेन लेयेन सप्ताक्षमात्रे
 ण सप्ताहावधि शिरः प्रलेपात् केशादीर्घाः प्रचुराः
 शोभनाश्च भवन्ति इति द्रुताः सन्नो दीर्घा भवन्ति
 विरलाः सन्नाः प्रचुरा भवन्ति सूताः सन्नाः सूक्ष्मा भव
 न्ति कर्कशाः सन्नाः कोमला भवन्ति इति। हृत्तमु
 पेन्द्रवज्रा। १। मदन्तिकेति मदन्निका मैहन्दी
 इति प्रसिद्धा रागसाधनौषधिः सावरः श्वेतरोग्रः
 यत्नयोरुभयोः कल्केन चूर्तनं सिद्धं भावितं ति
 लोद्भवं तैलं केशस्येति ज्ञातावेकवचनं केशा
 नामित्यर्थः अकाले वा र्द्धकं विनापि ज्ञातां कृपा
 नां विरलतां तथा रौद्रं पारुष्यं अत्राप्यकालजात
 मितिलिङ्गपरिणामेनान्वयः त्वत्वं द्रुता म
 लमतिशयेन निहन्तीति अनेन तैलेन केशाश्च
 न कोमलदीर्घा भवन्तीत्यर्थः दन्तिकया युक्तः

सावरोदन्तिकासावररिति मध्ययदलोपीसमा
सः दन्तिकासावरयोः कल्कंदन्तिकासावरकल्कं
समानंदन्तिकासावरकल्कंसदन्तिकासावर
कल्कं तेन सिद्धमिति भावनाप्रकारश्च सप्तवा
रं पूर्वसर्वद्वसी निराकरणेन नवीननवीनदा
नेन चेति पूर्वमेवोक्तः अत्र मदन्तिकेत्युपमा
नीयादिपाठो ध्रुमवशादेव न च मदन्तिकाज
त्रापि रागसाधनद्वये यद्वितः दीप्यते न या
वर्णयति दन्ती सैव दन्तिकेति स्वर्यकत्वात्
येदन्तिकेति सिद्धम् अथ मङ्गलकः निजुम्भो
दन्तिकाप्रत्यक्त्वे एषु दम्भरपणपीत्यमरः वृ
त्तमुपेन्द्रवज्रा ॥ तथा वक्त्याणमहृपाद्योपि
दन्ती सावरकल्केन सिद्धं तैलं तिलोद्भवमूरो
संकाशं च केशानां घडां वदन्तिलेयनात् इति
इतिकेशसंस्कारनिर्णयणम् ॥ अथ सर्वमिदं
कामोपकरणं स्वगन्धधूपाम्बरभूषणद्येन
शोभते मुक्तशिरोरुहस्य यस्मादतो मूर्धजरा
गसेवां कुर्याद्यथैवांज्जनभूषणानामिति अभि
मुक्तस्मरणात् कौतुकिभिरवशं केशकाशं वि
धेयमिति नदवतारयति ॥ अथेति निम्बस्य नि

पं सा.
१२२

132

सहस्रफलानां तैलं अक्षय्यमात्रं अर्थकर्मपरिमि
तमष्टमाशमिति यावत् प्रसभं वलादरुचापिनि।
यमेनतियतस्यापितमात्रयाक्रमेणमासंतावत्पी
त्वाशंतेनु त्रवारशुक्लाश्रयिकेशादुतंशीघ्रंमेवक
तांकार्ष्ण्ययांतीति अत्रतियमेनेति प्रसभमिति
चकथनात्रासाहारेणोत्तमानमिति बोध्यम् कल्या
णमल्लेष्टमंयोगमन्यथैवोक्तवान् यथानि स्वतैलं पलं
नित्यं षण्मासं यः पिवेन्नरः शुक्लाकेशाः क्रमेणैवत
स्यान्मलित्वत्पत्नमिति वृत्तमुपेन्द्रवज्रा १ ॥
सनीलिकेति रन्निदेवनामाचार्य इतीत्यं वृत्ते किमि
त्ताह यद्यपि जरादिवशात्केशाः शंखोपमाभवेयुः
तथापि शील्यादिभिरुपेत्यमितित्वात्तदभ्यक्ता इ
त्यर्थः शीघ्रं कृत्वा भवंति तत्र नीलिकाकेशाका १
अपि साधनं नीलीनामौषधिः तस्याश्च सत्वं शोभ
नत्वं नवीनत्वम् सैत्थवं सैत्थवत्त्वत्वं पिप्पली
प्रसिद्धा कर्णज्यशुक्लाभिरित्येतत्तद्वत्कारकत्वे
नाज्ञातु तमेव योज्यमिति ॥ वृत्तमुपेन्द्रवज्रा।
२। शर्तौ वरीति शतावरी नारायणीति प्रसिद्धा
असौ कृत्वा तिलेन ज्ञातावेकवचनं कृत्वा तिलैरि
तियावत् तथा गोरोचनापत्रनाम्नैव प्रसिद्धा

यं

तथा काकमुखाभिधाकाकः काकशब्दो मुखमादौ
 यस्यास्तादृशी चासावभिधासाकाकमाचौत्यर्थः
 श्रीमिधिसुतभिर्द्रव्यैर्नरः केशानालिप्येन साधित
 तैलेनोपस्कृत्य शुक्लानपितान्कलवर्णान्करोतीति ॥
 शातावर्णादीनां स्त्रीत्वेषु श्रीमिधिरिति कृत्स्नतिलश
 द्वायेक्षयापुंनिर्देशः अनंगरंगे गोरोचनाकल
 तिलाः काकमाची शातावरी श्रीमिधिविज्जुरालिप्ताः
 शुष्णमतां यांति सत्वरमिति वृत्तमुपजातिः । ३ ।
 अत्रैव प्रसंगाद्गुकादिनिवारणसाधनं निरूपयति
 विडंगे । निविडंगं वीविडंगमिति प्रसिद्धमगन्धो
 यलोगन्धकाश्मानयो हं यो कल्कं हं चतुर्गुणेन गो
 मूत्रेण सह कटुतैलं स र्षपतैलं साध्यं भावना प्रका
 रेण विधेयमिति सिद्धमेतन्नैलमश्रुतैलस्य भा
 र्गुयोगेन लेपनेन मर्दनेन शिरारुहाणां गुकालि
 क्षाश्च खेदजाः च दक्षदन्तरकमयः प्रलयं नाशं प्र
 यान्तीति वृत्तमुपजातिः ४ । अत्र वराहाचार्यः लोहे
 पात्रेन तुलाकोदवाणं शुक्रं यकां हो हर्षणेन सा
 र्कं पिष्ट्वा तु देर्मिधिशुक्लान्नकेशौदवानिष्टेष्टेष्टा
 यित्वा र्द्रपत्रैः ॥ याते द्वितीये प्रहरे विहाय दद्यात्त्रि
 रस्यामलकप्रलेपमसंख्याययत्रैः प्रहरहयेन प्र

केशानां

पं.
१३३
१३३

क्षालितेकार्षणमुपैतिशीर्षम् ॥ अक्ने इत्यस्त्रेकांवि
कादौयकान्तिवृत्तान ततोतोहवृत्तेनसाकंपिष्टं
र्णिकृतान अक्नास्त्रकेशे इति अक्नेनास्त्रेनकांवि
कादिनास्त्रीकृताः केशायत्रतादृशेशिरसिदत्ता
द्रपत्रैर्वेष्टयित्वा सीतेति ततः शिरःस्नानप्रकार
मपिसपवाह तत्कुसुमेणुनलिकासककारसत
गरवालुकैस्तल्पैः केशरपत्रविमिश्रैर्नरपतियो
ग्यंशिरःस्नानमिति रेणुहरेणः रसोर्वलः बालः
कंद्रीवरं केशरं नागकेशरं यत्रंगन्धयत्रं अयं स
ष्टं ॥ इतिलक्ष्यवेधनाख्ये पंचसायकविवरणे के
शकार्षणसाधननिद्रयणम् ॥

अथ केशनाशपरययायावलतितानि वारकसा
धननिद्रयणम् गुञ्जेति गुंजाफलानि स्रेतकुस
भेदेन द्विविधारक्तिकास्ताभिश्चूर्णिताभिः दौद्रेण
भावनाविधेयेति नेन लेपेन शिरो विलिप्य सक
लेन्दुलपुंसकलं मध्यत्रुटितेखागोलकाकृत्यादि
भिरनेकप्रकारमिन्दुलपुंसकेशावा दकाख्यः शिरो
आधिविशेषः अणशेदिनि तस्मिंश्च अणशे फलि
तमाह अनेनेति अनेन योगेनानेनोपायेन केशा
स्तत्रावकाशिकाः कलवर्णाः कुटिलावका विशा

लादीर्घाश्चरोहन्तीति वृत्तमप्येन्द्रवज्रा ॥ १ ॥ मातं
 गेति मातंगदन्तसहस्रिदन्तशकलसमर्षा वि
 धाय दन्तशकलप्रदाय भस्मविधयेति विहित
 तद्भस्ममर्षीतत्प्रातयाश्रेष्ठांजनंस्त्रोतंजनं सपि
 ष्ठं समानमात्रतया सूक्ष्मं येषणियमिति सपिष्ट
 मित्यत्र विधेयमिति शेषः इतिलेपं विधाय तेन
 शिरसो विलेपनादिन्द्रलुप्तकेशात्वादनकं नशा
 तीति न केवलमेतदेवानेन सिध्यति अपितु केशा
 अपि प्रकर्षेणो वितादीर्घसूक्ष्मवक्राणां आरोहन्ती
 ति हस्तमध्ये पीत्वा च योक्तिरिति दुर्घटस्यापि स च
 दत्तव्यापनाय नतु हस्तमध्ये केशारोहणतात्प
 र्येणेति ध्येयम् ॥ वृत्तमिन्द्रवज्रा ॥ २ ॥ अनंगरंगे
 श्चान्नप्रसूनं त्रिफलात्तृक्या एव तरोरपि पिंडारकं
 चेति कल्कैस्तिलैलं प्रसाधयेत् नीलीतैलमिति
 व्यातं केशसंरजनं परं क्षिप्रोत्रहंसपक्षोपि ध्रुवं
 मेचकतां व्रजेत् इति तथा मान्द्रफलकणा नीली
 सैन्धवेः सारनालकैः पिष्टैः शिरोरुहालिप्ताः श्वा
 मवर्णा भवन्त्यलम् ॥ इत्येन्द्रलुप्तकनिवारकसा
 धननिद्रयणम् ॥ दीरेणेति वज्रीनरुः सीङ्गा
 वृक्षाः बंयुहर् इति यपदिशंति तदुत्पत्तेन ही

रेणरसेननितान्नमत्पत्रं सप्ररात्रपर्यंतं द्वादशरात्र
 पर्यंतं वा ये कस्तिलाभाविताभावनाख्यसंस्कारो
 मस्तुताभवेयुस्तेषां भाविता नानिष्पीडनयन्त्रेण।
 तैलं निष्कास्यते न तैललेयेन विलासिनीतां प्रशस्त
 विलासभरितानां केशाः स्फटिकावदाताः स्फटिक
 वदवदातानिर्मलाः शुद्धा भवंतीति प्रतिविंभादानो
 वितत्वं नैर्मलं ॥ अत्रावदातशब्दो नैर्मल्यवाचकः।
 हृत्तमुयेन्द्रवज्रा ॥ १ ॥ क्षीरेणेति याथाश्रमलकीया
 ज्ञास्वमहीरुहसप्राकसेन्द्रस्यास्वभूतो यो ह
 क्षीरावज्जात्यः क्षीरद्रव्य इत्यर्थः तस्य क्षीरेण स्त्रावितरसे
 नयाथाश्रमलकीविभाविताविशेषेण भावितास्ते
 दितेति नतोसौ शोषिता चूर्णिता च मधुना मादि।
 केण विभाविता कार्या मादिकं येन नयालियो वि
 धेय इत्यर्थः तस्या इत्यं विभावितायाः श्रमलकाः
 परितोलेपयोगात् केशास्ते नलेयेन विलिप्यते।
 पादनन्तरं च स्नाने तस्याः केशाः स्वयमेव शुक्ला वि
 षदा भवंति केशानैर्मल्यकरणार्थं नानायेकाशि
 ष्यत इत्यर्थः हृत्तमुयेन्द्रवज्रा २ अनेगरंगे ति
 तैलेन सप्रादं याथाश्री भाविता भवेत् तल्लेपादा
 सुमर्त्यानां सैन्यं यांति स्वयंकवाः तथा वज्रीक्षीरेण

सप्तारुसस्त्रिंशद्वेति लम् तत्रैललिप्ताः उक्ताः
केशानेवात्र संशय इति ॥ इति लक्ष्यवेधनोक्त्यं
च सप्तविंशते केशाने मत्पनिद्रयणम् ॥
प्रायेण यथा यौवनोदये रूपादिधातुश्चालनया
शरीरोद्याने वसंतोदये इव जायते तथा इष्टान्त्रपा
वने शादुष्टधातुश्चालनया सुखादौ कण्ठकावरण
रूपाः पितृसाश्च विप्रमोषका जायन्ते इति नृनि
पकरणसाधनमवतारयति अथेति सिद्धस्यै
न्यवलवणं सिद्धार्थकः सितसुर्षपः शवरः सेतलोऽं
श्रीषां त्रयाणां वचा युतानां सममाणां पेयाण
शोधनपूर्वलेपो विधेय इति नृलेपेन स्त्रीपुंसयोरे
यौवनोष्मजाः कण्ठास्पृगता गले मुखे वजाताः पितृः
पितृकाः कण्ठकजालरूपास्तैर्हृदयोषधवला
च्छीघ्रं नश्यन्तीति । हतमुयेन्द्रवजा ॥ १॥ पिष्टेति
मधुकं मधुयष्टिं हृतसारकेन हृतसारं विधेयं तथा
नृभृतं यसेति शेषादिभाषेति कपि हृतसारकेन
वनीतमेतच्छेदानुरूपेण गच्छेयम् तेन गव्यन
वनीतेन मधुकं पिष्ट्वा संहरणं विशोधय च नवनी
तयोगः कार्य इति तेन लेपेन मुहुर्मुहुर्वा रंवारं
मेकदिन एव मुहुर्मुहुर्मया स्पृश्यात् नवीनं नवीनं ले

पं-
१३५
१३५

पंविधायगणयोः प्रज्ञाः पिटकामासार्थमासेनधा
तदेकवला नसारेणमासं ता वदर्थमावाताचत्रय सं
नीति अर्थमासः पक्षः दत्तमयेन्द्रवज्रा १२। यइति।
शाल्मलियादयस्यमोवात्यवृत्तस्यसिखलेतिप्रसिद्ध
स्यकण्टकैः सुदमाप्रशाखासूविभिः क्षीरेणगव्यजुग्ये
नपिष्टैर्लेपतामानीतेवदनंमुखंलिप्तेत तस्यमु
रुषस्यगणप्रगणाः कपोलोद्भिन्नाः पिटकास्यदेण
दिनत्रयेणनश्यतीति। दत्तमेन्द्रवज्रा १३। धान्य
मिति धान्यं धात्याकंववासावरत्तत्यभागंवचया
सावररोद्रेणचव्याख्यातेनत्तत्यभागंसममात्रं पि
ष्टातवित्तयसममात्रंविशोधयचवारिणालेयंविधा
यतेनलेपेनमुखंनितात्तमतिशयेनगाढनिघ
र्षणयाविलिप्तेत यत्तस्यनरस्ययौवनात्तारुणा
द्येमुखोद्भवाः पिटकास्तेनविनाशं प्रयांतीति
दत्तमेन्द्रवज्रा ३॥ इतिपंचसायकविवरणेत
त्सवेधनाख्येपिटकविनाशकसाधननिर्णयण
म् ॥ यथाउष्टरकपित्तोद्रेकवशोनयौवनेपिट
काश्राविर्भवन्ति तथाउष्टवलासबासूद्रेकवशेत
मुखकर्णादिनीतिमापियौवनेजायतइतितन्नि
वारकसाधनमवतारयति ॥ अथेति रत्निदेवना

विधायसंविधे

३

यं-

प्राचार्य इतीत्यं ब्रूते यः पुरुषः सिद्धार्थजीरहितं यंसि
 द्वां र्थसितसंघं यं तथा जीरहितं यं बुक्क कलभेदे
 न यं जीरदयं तथा तिलं सितं तिलं सममात्रं पदा
 यस्तीरेण गद्याङ्गमेन पिष्टानि वृषारचितेन लेये
 न वदनं मुखं विलिम्बेत् विशेषेण निमर्दनेन
 लिम्बेत् सप्ताहमात्रं तावत् सप्तभिर्दिनैः केव
 लमित्यं विधानेनासौ न से सखकर्णजातं नैलं
 नीलिमानं निहत्यादिति हृतमुयेन्द्रवज्रा ॥ १ ॥
 निशोभयमिति निष्णादृदिता तस्या उभयं वि
 शिष्टतदणेनारण हरिद्रादारुहरिद्राखं त
 था गैरिकमेतन्नामाधातुविशेषः तथा शोण
 मंजिष्ठा तथा मुस्ता मुस्तकं गैरिकयोण मुस्ता
 मिति समाहारेद्वैकत्वम् रम्भासु पिष्टं कद
 लीवारि पिष्टं कृत्वा ज्ञातेन लेयेन सप्ताहमात्रा
 त् सप्तभिरेव दिने नैल्यं नीलिमानं निहत्या
 दिति अविरेण प्रीञ्च वदनं च चन्द्रनृत्यं सर्व
 तः पीष्ट्वा सारभरितमिव करोतीति ॥ हृत
 मित्द्रवज्जा २ इति छाया इति प्रसिद्धनीली
 दृश साधनं निद्रयणम् वाङ्मल्येन च का
 मसेवासक्तानां लोचनयोः पिटका जाय

न्नरनितदपहारकसाधनमवतारयति ॥ अथेति
 मार्गोपामार्गः पोटक एडिति प्रसिद्धः तस्मिन्
 लसैन्यवेनलवणेन सहतामेताम्रयात्रे सुपि।
 सुसुष्टं जनसमन्ति पर्यन्तं वा हृष्टं रविवारयो
 गात् रविवारपतदन्नं लेपो वा विधेय इत्यर्थः
 तेनां जनेन लेपेन वायवांतरं जनेन वह्निश्च ले
 पेन नयनसमार्गे पेक्षायां नयनयोर्वा मार्गोऽप
 लिप्ते स नितदन्नं मसौ लेपो वानराणां विष्ण
 टकं स्फोटादिना नेत्रैश्च संलोले दितं वा केक
 राक्षिन्वाद्गुतं शीघ्रं हरेदिति ॥ हृत्तमिन्द्रवज्रा १
 अथत्र निम्बपत्रैः कृतं घृणं लोथ घृणं विमिश्रितं
 वस्त्रवदं जले क्षिप्तं लेपनान्नेत्ररोगहृत्त सूर्यका
 न्नाभवं मूलं निम्बकद्वयपेषितम् लोहघृणं यु
 तं दौर्दं घ्राणलेपेक्षिरोगजित् ॥ सैन्यवदारुह
 रिद्रागैरिकपथारसांजनैः पिष्टैः लिप्ते र्वहिः प्र
 लेपो भवत्यशोषाक्षिरोगः इति चिण्टकापहा
 रकसाधननिद्रूपणम् ॥ अथ विस्मयी करणा १
 खं किं वित्प्रकीर्णकमवतारयति ॥ गद्येनेति।
 वरांगं योतिः प्रकृतं भवेत् कन्या योनिवदज्ञातं
 भवेत् इदं च यं प्रागपि व्याख्यातम् । हृत्तमि

द्ववज्जा ३॥ आकाशदेशादिति आकाशदेशान्ते
 वमणलात यतितमं भोजनं गृहीत्वा दायते
 न जलेन यो नरोर्ददन्नमलं भुजदशनमलं
 अतिशयेन पिष्ट्वा तेन लेपेन धनं विद्धं पुंयं जा
 नं इति यावत् लिप्ता लिप्ता विधाय यां नारीं भजेत्
 यया नार्या सह रमेत् तस्या नार्याः पुरुषान्तरेण
 सह विनाशः तं विहायानात् पुरुषं जात्वपि भ
 जत इत्यर्थः ४ निर्वीत्येति किं विलोहपात्रादि
 करणार्थं लोहकारेण यलोहं निर्वीत्यं ऊहनीयं
 विघते तस्य पुनः शीघ्रतापनार्थं जले क्षेपो विधी
 यते इति लोहकाराचारः इति यत्र जले तलोहं
 क्षिप्यं तत्र निर्वीत्य लोहजलमिति कथ्यते तेन ज
 लेन भूयो वारं वारं कामगृहस्य गुह्यस्य प्रक्षालनं
 कुर्यात् तेन जलप्रक्षालनेनासौ नारी वरं गंगुसं
 पूर्वत्रयमक्षतपूर्वं पुनः समासादयति प्राप्नो
 तीति अति चर्षितयो निरप्य चर्षितयो निरिव
 जायत इति ॥ ५ ॥ मद्ररिति मयितं निर्जलं गच्छ
 ग्यतं कं पूर्वा नु रूपमक्षतमिति अन्यद्व्याख्यात
 चरम् ॥ ६ ॥ येति नारी स्वयं यतितं न तपानितं
 गोविषाणं मादेयीं मृगं विष्टमवारिणां हृष्टाने

या

पं.

१३०

१३१

नलेयेनरनेसरतकीडायां प्रहृतायां यस्य पुरुषस्य
पत्न्यः परस्य बालत्वं पुं धजं गुप्तं तदविदितमेवा-
लिम्येत असौ नारी तं पुरुषमन्ययत्वां श्रुत्वा
यामेकां उक्तं पौरुषशक्तिहीनं न पुंसं कं कुरुते स-
म्पादयति एका एक सम्पादनफलं स्वयमेव
कविर्विदुषोति नोतिष्ठत इति तामेतत्साधन-
कारिणीं स्त्रियमया स तस्य पुरुषस्य धजं नोतिष्ठ-
ते तस्यामेव तस्य तिष्ठति श्रुत्वा सुनशनीत्यर्थः ७
अवर्तते तत्कैव निराकरणयप्रतीकारप्रकारमु-
त्थापयति ॥ अत्र न तमिति ॥ यानारीवरस्य स्य
सामिनो गोर्हृषस्यात्पुनतमत्पुञ्चविषाणं मृगं
हृष्टा तेन लेयेन लक्ष्म तच्चिह्नं पुनस्तं प्रतिदया-
त्तुर्भूत्वा तस्य विस्मयं प्रदर्शय के मलविनासती-
लिम्येत तदा सौ पुमान् पुनः सां प्रकृतिं स्वभावं यौ-
रुषशक्तिं सर्वत्र प्रयाति यतो सौ प्रयोग एका ए-
ता सम्पादनद्वयोदृष्टेतरः प्रत्यक्षीकृत समर्थ-
न इयमेवा स प्रतिनियेत्यर्थः ८ अगारेति कौ-
तकिमिर्विलासि गृहेषु तदद्याश्चर्यमालोच्यता-
मिति अगारे स्वगृहे या गोधा गोधिका सावेका-
नया जयशहनालं जयशहो विप्रते यस्या मोष

१३१

पं.

पौसाजयषाहाजयनीनामोषधिर्याजादीतिप्र
सिद्धाजयेतिचशास्त्रप्रसिद्धा तथाचामरः जया
जयनीन कीरीनादेयौवैजयंतिकेनितस्थाना
लंकन्दइत्येतन्नभयंगोधासांसंजयनीकन्दं
चगोडग्यसारेणगोनवनीतेनसुपिष्टंकात्वा
लिप्तंलेपंयोनौयास्तीकस्याष्टिद्विदधातुजत
दिप्तेतिश्रसौलेपकारिणीस्त्रीयेनहस्तेनयोनौ
तलेपणंकृतवती सवासौदिप्तः क्षेत्रकारीह
स्तेननिबद्धमुष्टियोवद्धवेत्तावदन्नमसा
लिप्तयोत्थाः स्त्रियः स्त्रीत्वंस्त्रीभावंदरेत् गुह्यम
स्यागुप्तंजायतइति सुष्टौपुनरुन्मोचितायांगु
ह्यंमुनर्यथावद्धवेत् यदिपुनः सापत्न्यादि
नासौविधेयंविधायाविदितंवद्धमुष्टिस्तिष्ठेत्
तदासौप्रतिक्रियेत्यारक्तेनेति सिताजमूत्रा
लिप्तांतामेतादृशकर्मकारिणी व्यवसिताम
नयेदंकर्मकृतमिति सम्भावितां शोणसरट
स्परक्त्वर्णगोधायाशनीयमारितायारक्तेनच
रेदाचरेत् सिताजमूत्रलिप्तांतांतेनापिलिप्तेत्
तदासौनष्टस्त्रीभावास्त्रीहृद्वेनेतत्कर्मवला
दुदरंस्त्रीप्रकृतिलनादिमयींप्राप्नोतीति ततो

पं.
१३८
१३३

विगद्यययसागोत्रग्यलेयनेनैतत्सर्वगुणादिः
गोपनं निराकरोतीति न त्वविदयतत्कर्मविदय
तत्कर्मकृतञ्च वदंतीति सत्यं नात्रासम्भावना
विधेयेति तात्पर्यम् । वृत्तं वसन्नतिलकं ५ ॥
निश्चोति निशाया हरिद्राया विह्वलं विशिष्टं सू
क्ष्मीकृत्य शोयितं हृणमेकं तथा च नसारस्य क
र्षस्य हृणमिति हृणद्वयं समीकृतं सममात्र
यानोलितं सत वलययो विपक्वं वल्लभा गल
त्ययसि विशेषेण भावना प्रकारेण यत्कं विधेयं
अग्रे भुक्तं पीतमिति कथनात् भोजनोचितप्रका
रेणैकः पाकः पानोचितप्रकारेण चापरः पाक इ
ति प्रकारोभयेन तत्सं पाद्यभुक्तं पीतं चैतद्द्वयं
आदौ गुलिकालेहादिप्रकारेण भुक्तं न तोपि पान
प्रकारेण पीतं न तस्य पुरुषस्य नितांतमतिशये
न पणत्वं क्रीवत्वं करोतीति प्रसिद्धिः प्रसिद्धो यो
गो निरुद्धेन्द्रिययोग्यादि मृदेष्टित्यर्थः । १० । यदि
केनचित्प्रयोजनेन कामिने दं पणत्वं स्वीकृतम
पि पुनः पोरुषमेवासौ यां च न दैतत्प्रतीकारमा ति
ह ॥ कोले ति कोलं वदरीफलं स्रदंष्ट्राविटयं
गोदारणात्वनयोः समाहारेद्वन्द्वः एतद्भयम्

सौ

पं.

लोचनप्रसाधितं याकभावनयासाधितं यद्वत्तय
 छागीपयस्तत्सर्ववत् भक्षणप्रकारेण यानप्रका
 रेण वार्थमासंपन्नदशादिनातितावत् ससार
 चं मादिकयुतं शर्करयासितयाचावितमेक
 भागेन मादिकयुतं भागद्वयेन सितान्वितं च
 पीत्वा पाण्डुसंयं प्रागुक्तप्रकारेण स्वयंसाधितं
 मधवानिष्टमपिकथं वित्तमापतितं हरेदिति
 प्रसिद्धिः वैद्यगृहेषु सौयोगः प्रसिद्ध इत्यर्थः प्र
 त्केचित्केलं प्राप्तेन सूकरं व्याचक्षते तस्य च दं
 द्वाप्राप्तेनान्वयः मिति पाण्डुः क्रीवोनमुसक
 मितिकोप्राप्तः एः क्रीवलस्यभावः पाण्डुः क्री
 व्यमित्यर्थः ॥ अथ दधिकौतुकमाह ॥ स्त्रीमुस
 योरिति यः कश्चित्कौतुकीविरोधकामो वा सौकौ
 तुकवैरविषयीकृतस्त्रीमुसयोर्नामविरोधि
 जीवद्वितयेन परस्परनित्यवैरिगोव्याचक्षते
 नकुलाश्च महिषादिनामोभयेन कृतस्त्रीपुरु
 षव्यपदेशपूर्वरात्रौ भूर्जं भूर्जं यत्रैविलिख्य
 यथा मुकव्याघ्रो मुकी गवा विरुन्धीतेत्यादि
 प्रकारेण ततोपि नृजं यत्र गुलिकां विधाय
 निम्बपत्रेणावेष्टयेदिति वावयो गृहे रात्रौ

पं.
१३५

१३५

भित्तादौ धियतेन यो रवणं निश्चयेनाधिको विरोधो
जायत इति यदा पुनर्वैरं शांतिविधेया भवेत् तदा
तन्निष्कास्य गवेन दालयेत् तदा न निष्कास्य ३१
ति विरोधं शांतिर्भवतीति ॥ इति कविशेखरविर
चित् पंचसायकाख्य कामशास्त्रविवरणे लक्ष्यवे
धनाख्ये मनौषधादि साधन निरूपणम् तृतीय
सुसायकः समाप्तः ३॥ इत्यं यरोक्षसाध्यवल्मा
नन्दसौदर्यप्रत्यक्षसिद्धरत्नानन्दान्नरंगानि सर्वो
पकरणं विज्ञानि निरूपेदानीं तद्वाङ्मयानि निरू
पयिष्यन्नादौ मुख्यं कन्याख्यातदंगमवतारयति
अथेति तत्राद्यादावाकरमुद्रित्यायेन तच्छुद्धिं म
न्यमानस्तत्तत्पतिभूमिं लक्षयति प्रख्यात इति।
सद्भिः सदाचारैकसर्वसैरीदृशी कन्यामुदेष्टु
र्वापरप्रीतये विवाह्या विवोपुं योज्या कीदृशी
त्याह कुल इति कुलं गृहं कुलं गृहं पीति नाना
र्थकोशात् प्रख्यात इत्यादिविशेषणमुक्ते गृह
हेजाता तत्रापि गृहशब्देन गृहस्वामिनोपित
रौ लक्ष्येने कीदृशो कुले प्रख्याते धर्मविद्याकी
र्त्यादिना प्रख्यातिं गते तथा नमति गुरुसंज्ञन
सम्बन्धादिषु नम्रे नृजने तथा प्रभूतविभवे।

पं.

प्रभूतः प्रचुरो विभवो धनधान्यक्षेत्रारामभूम्याः
दिसम्ययस्य तथा विधे तथा प्राचीनधर्मास्त्रिते प्रा
चीनः परम्पराया तो यो यस्य धर्मस्तेनास्त्रिते स्त्री
कृतपुरातनधर्मरत्नार्थः तथा विधेत्यादिवि
द्याचीति कीर्तयतीति वार्ता लक्षणया त्रयी तथा धे
र्यविकारकारणसद्भावे विकारानधीनता तथा
वनिवहं विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चे
तां सितपवधीरा इति विवेकः सारासारज्ञानं शौ
चं यं विधेयतत्परता शुचितावाप्यंतरशौचं यभिः
स्त्राद्योपरैस्तवनीये तथा कुलीने सद्भावे ईदृशो
कुले याजानेति शेषः उत्पत्तिभूमिमुद्दिनिश्रुय
निजमुद्दिमप्याह भ्रातृमतीति यतस्तु विशेष
णं पुत्रिकाकरणशंका निरासार्थम् तथा स
शीलविनया शोभनशीलशोभनविनयवती
तत्र शीलं प्राचीनकर्माजिता प्रकृतिविनयः
संछिन्नादानौ विती प्रकृतिमधुरा उपदेशाया
हिणी चेत्पर्यः तथा रूपोज्ज्वला लावणवती
तथा दक्षिणा सरल हृदया विधेयो युक्ता वा
तथा निर्दोषा सहज संक्रामिकांगविकाररा
हिता तथा सुपक्षयुक् शोभनमाता यित्स

पं.
१५०

१५०

स्वधियदा तथा परिचिता विदितोक्तविशेषणव
तीनमुनरनभिसातेत्यर्थः अत्रग्रन्थकृतानिर्देश
चेतिकन्याविशेषणं स्थापितं तत्रदोषाणामभा
वः सहस्राण्यन्तानि च वाह्यान्तरभेदविधा दे.
तत्रतावदाह्यानि न साभर्तृगृहेति ह्येतत्कृत्वा
कामचारिणीयादमध्यमिकायस्याश्रयसंचया
ह्यासामः ॥ पादप्रदेशिनीयस्याश्रयसंचयः
निक्रमेत् कुशीलाज्जर्भगा चैव तस्मात्तां परिव
र्जयेत् यस्यास्तनामिकाद्गुहां विजः कलहप्रि
यामभूमिनस्पृशते यस्याः स्वादने सापतिहयम
पादेकनिष्ठिकायस्याभूमिनस्पृशते यदि भर्तारं
प्रथमं हत्वा द्वितीये प्रतिनिष्ठति यावत्पुत्रता
वजः शीलामहापाणिस्तज्जर्भगा दीर्घपाणिः
परिक्षिप्तान् तस्मात्तां परिवर्जयेत् काकजं वास्य
तज्जं चायावरोमशर्जं चिका अविरेण परित्तयं
वैधव्यं साश्रयाद्भवम् रोमशौचानिलमौच
यस्याग्रेष्ठपुटौ पुनः विषमौ चानि विपुलौ य
निष्ठीसा भवेद्भवम् दीर्घेण नासिकायेण ना
री भवति कोपिनी द्रुत्वेन तु भवेद्दासी परक
मकरी तथा चिपिटानासिकायस्यावैधव्यं सा

पं.

धिगहति नातिदीर्घानविलीणसरत्नासुखकारि
 णी यस्याल्लहसमानायागण्डेभवतिरूपकः न
 साभर्तृरहेतिष्टेत्सहृदाकामवारिणी यस्यास्त्री
 णिप्रलम्बानिललाटमुदरंभगम् सापिसंहरते
 स्त्रींस्तैश्चचुरंदेवरंयतिम् उद्वज्जपिंडिकायात्
 वराहवररोमकाश्रयिराजकुलेजातासापिदा
 स्त्रीभवेद्भुवम् लनेवामेवहृत्साभंलाञ्छनंनिल
 कोयमम् क्षिप्रंवेधयामोतिजायतेसावज्जः
 खिता इत्येवमादिवाच्यदेव्यरहितायानारीस्याद
 सौवरणीयेति श्रान्तराणितुल्यलक्षणिसूक्ष्मा
 णीतिनित्यरितानार्थमासलायनपरीक्षाकार्या
 तत्रचतुर्लक्षणसम्पन्नामुपनयेदितुक्तास्वयमे
 दं वचोव्यहृतम् तुल्यलक्षणितुक्तीनानीतिश्रयोक्त
 रम् अष्टौपिण्डाहतामृतमयेप्रथमंयज्ञेभूतं
 सत्यंप्रतिष्ठितम् यद्यपिचक्रमार्यपिजातानदि
 यमिदं प्रतिपद्यताम् यत्सत्यंतत्पनिपद्यता
 मितिपिण्डानभिमन्त्र्यकुमारींश्रयादेशामेकं
 गृहाणेतिदोत्रास्वेदभयतःसस्याहृत्सीयात्
 अत्रवतीप्रजास्याभविष्यतिइतिविद्यात् गोष्ठा
 त्पशुमतीवेदेर्वसवर्वसिनीश्रविताशितोद्ग

पं
१५१
१५१

दात्सर्वसम्पन्ना देवनाक्तिनवी चतुष्पथात्पद्मजि
नी इरिणादयथाश्मशानान्यतिघ्नोति सिद्धं निर्दो
षा विवासेति ह्यत्र शाहलविकीडितम् ॥ इत्य
माकरशुद्धिमभिधायेदानीं मुख्यतया कन्यासत्र
पशुद्धिमाह ॥ अम्भोजासेति गुणज्ञेनारीलक्षण
ज्ञानवत्तरमतिभिर्यास्त्री अम्भोजासेत्यादिगुणग
णशालिनीसादसौ विवासेति तत्रा म्भोजास्याकुमु
लमखीचन्द्रमुखीवा अम्भोजशहस्रपाणेयोभ
वसाधारणत्वात् तथा वहुलनयनादीर्घनेत्रीत
यास्त्रिगुण्यादिविशेषणविशिष्टैः केशैरुपल
ब्धितानत्राखर्वादीर्घाः गात्राश्रविरलाः स्निग्धाश्च
कर्कशाः सूक्ष्माश्च स्मृता इति तथा सुसितदधाना
सुष्टुसिताः सम्यक् द्वादशानायस्याः नैत्रौ त्र
त्यरहितशिखरोपमदन्तभरणिकोभयमुक्तेत्य
र्थः धिज्वन्धन इत्यस्य क्लेशिते तिद्रूपं अथवा
अतिशेतदधाना तथा यद्यरागाद्यरौष्टीलोहि
तकमणिवस्त्रिगुणरंक्ताय रौष्टी तथा रम्यप्रो
त्रावर्तितकामयाशकोमलश्रवणेत्यर्थः तथा
मधुरवचनायिकस्निग्धमिष्टभाषिणी तथा
कम्बुकण्ठीरेखात्रितया कितवृत्तकण्ठीत्यर्थः ॥

पं.

तथाशुभांगीनिच्छिद्रसुवर्णलेपलेपितभिन्नस
मानभरितदेहेत्यर्थः तथामध्येमध्येक्षीणवेदि
मध्येत्यर्थः तथासुतलितकरापद्यकोशोयम
हृत्त्रयाण्युगेत्यर्थः तथादक्षिणावर्तिनाभिः स
व्यावर्तीवर्तितनिम्ननाभिः तथापीनश्रोणीम
हाभोगजवनभारशोभिनी तथाकनककद
लीसुवर्णमयीदिवायारम्भाकदलीलतातत्र
सम्भवहर्षोर्ध्वाभोगशातिजंघोभयालंकृते
त्यर्थः तथा रक्ताशोभप्रसवचरणलोहितव
र्णशोकपुष्पस्त्रिग्यहृत्त्रभरितचरणा तथास्त्रि
ग्यशाखांगुलीकास्त्रिग्याभीरसभरिताभिः शा
खाभिर्यथाततोच्छ्रुसिताशोभते तथाशाखा
सदृशांगुल्युच्छ्रुसिजयाण्यशोभिनीत्यनेनलता
साम्यं धनितम् रम्यं या सर्वथा शुद्धसकलावय
वभरितत्वात्सकलितवपुर्नीतोत्पलकांतिमती
स्वर्णगोरदेहततावात्तस्रोत्रमैर्भूषणैः ऊर्णल
हारलतादिभिर्विभूषाप्रेमास्पदत्वं प्रापनीया
यस्यामुन्नमभूषणानिसमर्पितानिलजयान
विख्यायत्वं भजने सौभूषणभूषेत्पुच्यते भूषेति
चार्हेकृत्यः वाभूषयित्वं नानर्हायित्वं देवेत्यर्थः

पं

१५२

१५२

नयावदुलवरितानिज्ञातस्यादिनिरासेनविधेयबुद्धो
 घमिनीचेत्यर्थः दृष्टेर्मालिन्यौ ॥ इतिपञ्चसायकवि
 वरणेविवाहोवितकन्यालक्षणनिर्माणं ॥ ॥
 अथहेयतातात्पर्येणकथाहृषणान्यवतारयति ॥
 अथेति कामकलाकलापकशालैः कामेकामोपभो
 गेषाकलाचन्दकलातड्ढोधनमितियावत्तस्याः
 कलापेकेनसखेनलापेयक्तभाषणेश्चमसौवन्द
 कलेषामुद्धोधनीयेतितद्यवहारवत्तरेः अथवा का
 मस्यवाकलाशित्यमभिज्ञानंतस्यायः कलापेकेन
 प्रकारतयातच्चातृयज्ञानंतत्रकशालैरीदृशीदृष्ट
 लक्षणयतीकथासदात्याजे यथाहककन्यास्वी
 कारेकौतकितांखल्वनतदासादोजा ~~नित्यमिति~~
~~यते~~ अतश्चापयवखपरविषयः शिष्यतइति
 अनभिज्ञाः कुर्वतां नामयास्यधर्मार्थतत्त्वीकारमि
 तिनखल्वयथावउपदेशयात्रमितिकामकलाक
 लापकशालैरितिसूचितमकीदृगसावित्याह ख
 र्वेत्यादि खर्वातिदुस्वाप्रमाणतोयवीयस्याः सर्वैः
 स्वीकृतत्वात् अतिदुस्तत्त्वमत्रोद्यम् नयाववसि
 ष्टः यवीयसी जन्मतोयप्रमाणपीत्येके इति न
 यापिंगललोचनाभिडा लाक्षसदृशकाचरने

नितृतीयेन
 सखेनः

पं

तथावसमुद्रः पिंगनेशवयानारीश्वरियासावभा
मिनी इःशीलासावविशेयावैधव्यंजायतेपुन
इति तथाकृशातनुनिर्माण दृष्टनाडीकतनुः त
यादीर्घातिदीर्घाशवास्मात्प्रमाणेनदीर्घाप्रमा
णतोयवीयसींइत्युक्तत्वात् तथासूर्यश्रवाः सूर्य
वदतिविकीर्णकर्णं तथासत्याधः करलोचना
स्वल्पस्वल्पप्रमाणेप्रमाणेप्रमाणेनिम्नकरलो
चनेयस्याः सूक्ष्मनिम्नकरासूक्ष्मनिम्नलोचनाचे
त्यर्थः तथाष्टशुगलादीर्घस्थलश्रीवा तथाकृशा
धरा इङ्गलहृलिसदृशमलिनौष्टी तथादन्तुरा
विषमवह्निर्निर्गतनिम्नोन्नतदन्तेत्यर्थः तथात्र
दांगीश्वरिग्यकर्कशास्री तथाविकटस्तनीइत
स्तोविषमीभूतस्यपुटस्तनी तथाशवलाका
लिमलौहिताद्यनेकवर्णसंकीर्णं तथासश्वप्र
कावालभरितविबुधभागा तथालोमशाखरा
कठिनस्थललोमभरितदेहा तथावाघाताकु
स्मितवज्रभाषिणी तथाकृपितास्थानेपिकोपो
द्गारिणी तथातिविद्धतगतिः शुभीशिव दिव
दतिशयेनविरुद्धतगतिः तथानिशालसा
निद्रावृद्धहृदा तथाकूरहकयंप्रतिदृशाय

पं
१४३
१४३

पुननि असौ भयभीत इव जायते इति । १५ पुष्पेति ।
पतञ्जलपणमात्रसिद्धमेव न पुष्पादिना मन्त्रीगार्ह
स्थमभीष्मभिर्विवाहेति तत्र पुष्पाणि मातृत्वा
दीनि त्माधराः क्रौंचादयः पक्षिणः काकादयः वृक्षा
श्चत्वादयः तदित्यो यमनादयः तक्षत्राणि रोहि
ण्यादीनि हास्ये इति हास्ये हासवेत्तायां यस्याः कपो
तफलके गलफलके कूपयुगमिव नैष्प्यं स्यादि
ति एतद्दोषश्च प्रागेव व्याख्यात इत्यतं पुनरायासे
न तथा मन्त्राविहितविधेयेष्वात्मना दारिणी तथा
निभुक् वज्रभोजना मृद्गमृद्गभोजनाभिलाषिणी
ति तथांगुष्ठेति तत्र यगांगुष्ठसमीपवर्तिनी श्रं
गुलित्तर्ज्या व्यांगुष्ठोर्ध्वमुपगता प्राप्ता भवेत् ।
तदधिकमाने तथः एतद्दोषमपि प्रागेव व्या
ख्यातं तथा नामापिक निष्ठा समीपवर्तिनी या
नामिका व्यांगुलिरंगुष्ठोर्ध्वान्तदधिकप्रमाणेति
एतच्चरणगतमेवोपपाणेष्वदोषात्पतेति
षादस्येत्तु क्रमं तथा कनिष्ठिकेति यस्याच्चरण
कनिष्ठान्तदन्तापितत्समीपवर्तिन्यनामिका
पिवात्मायां न पतति यस्याः गच्छन्त्याः कनिष्ठाना
मिकापि भूमिं न स्पृशति ऊर्ध्वमेव तिष्ठतीत्य

पं.

र्थः २ चक्षतेति चक्षतात्त्वयजाकस्मिन्नेते सौजातेति
विवेको न यस्यालभ्यते इति तथा स्वभावपिपुना
यस्याः स्वभावयवायं ययै सुत्येन विरोधस्तस्याप
यतीति तथा तस्यौष्टिकाकरित्वत्पलसमानाध
रवती तथा च समद्रः रोमशौचानिलसौचयस्याः
ग्रेष्टपुटौपुनः विषमौचानिपीवानौसायनिग्री
भवेदधूरिति तथा चंचलाकुटिलावरणशीलोक्त
विपरीतकारिणीत्यर्थः तथा जलभक्तजलोद्भ
वाज्जलेन स्येतश्चित्रेणाभक्तं वलितं यत्तत्तमाता
पित्रादिलक्षणं तस्याज्जवतीति संक्रामीत्यसौरो
गः पञ्चाङ्गावतीति तथा विनतेति यस्याः कटिनी
सिकाचविनता भवेत् सत्यकटिर्द्रुस्वनामिकावे
त्यर्थः तथा वोक्तं द्रुस्वयात् भवेद्दामी परकर्मक
रीतयेति तथा विपिटानामिकायस्यावेधयंसा
धिगच्छतीति तथेति निम्बेति निम्बवन्निम्बपत्रव
ज्जलकण्ठकोक्तकण्ठकारिकर्कशानिह्वायस्याः
तथा निकटिनाखदिरकाष्टवदतिकठोरगात्री
त्यर्थः तथा मूनाधिकंगीचतुरंगुलिषडंगुलिष
क्तपाणिपादेत्यर्थः ॥ दृष्टं शार्ङ्गलविक्रीडितम् ३
हेयोपादेयतया कन्यादोषगुणानिर्वर्णदानी

पं.
१५५

तद्वद्वरगुणदोषाप्रतिवर्णयित्तमवतारयति अ
थेति लक्षणशब्देयंगुणदोषसाधारणः कीदृगुण
युतोवरः स्वीकार्यः कीदृगदोषयुतश्चत्याज्यइतिगुण
दोषलक्षणसमूहेशदानींवरगतोनिर्वर्णयित्तइत्य
र्थः नरवरैः नराणांमध्येवरैरैहिकामुविकल्पाच्च
फलकादिभिर्जगतीतलश्रस्यकर्मभूमौजामाता
वरएवंविधोवरणीयत्वेनवर्णितइतिकीदृगित्या
ह प्राप्यतेति प्राप्यातोदानौदार्यविद्यादिनासर्वज्ञा
द्योयउभयोर्मातापित्रोर्वंशजस्माजातः गुणलंक
तोनिर्दोषश्चयस्यवरणीयस्यमातुः पितृश्चवंशोभ
वेत्तश्चावाकारमुद्दिशोधितः स्वयंववत्समाणगु
णान्वितोदोषरहितश्चवरोवरणीयइत्यर्थः स्वगता
नुणनाह न ववयाइतिवात्स्यानीयोवनारोही
चत्यर्थः तथागोष्ठ्यायशीताशयः सनिसम्भवेउन्म
क्तमुष्टितौदार्यंनदेवशीलयत्प्रधारयतिअभ्य
स्यतीतितादृशप्राशयोहृदयंयमेतिदिनादिने
स्वीकृतौदार्यवर्धनशीलहृदयइत्यर्थः तथासा
चारः नियतवर्णप्रमधर्मरक्तवेताः तथास्थिरसौ
हृदः कृतज्ञः केनचित्कृतमुपकारंनजात्वपिहृद
यादिस्मारयतीत्यर्थः तथागुणनिधिः गुणविनया

पं.

दयस्तेषां निधिः शो वधिः न त्वित्यतिस्थानमित्यर्थः न
यानेतादेशाकालावस्थोचितारंभोनय स्तेनाचर
णशील इत्यर्थः तथा कुटुम्बी पितृमातृसम्बन्धि
पालनसक्तः तथा धनी अदरिद्रः तथा ध्यो सत्प
यिविभवेस्त्रौर्दयं न हो जंतीति स्वस्याशय इत्यर्थः
तथा भोगमुतो यथोचित भोग भोगी भोगं विना
धनस्य केवलं भारभूतत्वाद नर्थकारणत्वाच्चेत्य
र्थः तथा विशिष्टवचनः प्रियहितभाषीत्यर्थः न
यादादि एष धैर्यं अयः दादि एष मार्जवं व्यवहारे
छूलादि राहित्यं तस्या अयोदादि एष नाम यद्वल
नयमाश्रित्य तिष्ठतीत्यर्थः भयादिकारणसेत्वेपि
स्वयवस्था पालनं धैर्यं तस्याप्या अयोधीरवित्त इ
त्यर्थः अत्र केचित् आद्य इत्यत्रार्थीति पठन्ति तत्रा
र्थी कन्यायावकाः यावको भूतायः कन्यां प्रार्थय
ते न त्वौ उ तेनेत्यर्थः तथा चान्यत्रापि जातिवि
द्यावयः शीलमौदार्यं वद्रपदता अर्थित्वं वित्तसं
यत्तिरष्टोपतेवरे गुण इति वृत्तं शाहं लविकी डि
नम् ॥ इति वरगुणनिर्णयणम् । ४ ॥ अथ हेयं तद्दो
षनिर्णयणम् ॥ यापिष्ठ इति धीधनैरिति बुद्धिना
मकथनसारवत्वात्पुत्रभावमतीतैः पुरुषैरेवंवि

पं
१५५
१५५

धोनिर्दिष्टधर्मपुत्रोवरः कन्यास्वीकारकोनक
दापिविपत्कालेपिकरणीयः वरमेतत् कन्या
विवाहितैवजरतीभवत्तनैवंविधायेदं येत्यर्थः
कीदृशायेत्याहपापिष्टइत्यादिअतिशयेनपा
पाचरणवद्वकल्पः पापंचकायवार्मनोभिरा
चरणीयतयाविविधमितित्रिविधेषाम्स्मिन्वदो
त्सवइत्यर्थः तथाचसनीयूनमयपानादिउ
र्वसनवान्तथाऋणैरुपहतः पापित्वाद्यास
नित्वाच्चद्वयदयंविधायविधायऋणोपशृणो
पादानाहणैरुपहतः प्रापादंगुष्टादाशित्वान्न
ऋणमग्न इत्यर्थः अथवोपहतइतिवायनाहै
वपिआहणवत्तपंचमहादोषप्रतीकारभूतये
चमहायज्ञानाचरणहणैरितिवद्भूमिर्ऋणैरु
पेतत्वाद्ब्रह्मभयलोकइत्यर्थः तथादौऋषियः
परप्रताणयासोयजीवोहतस्तस्यभावोदौऋ
तदेवप्रियश्चिन्तावर्जकंयस्यसत्यपिजीवनोपेय
दौऋतेनैवस्वाजीवइत्यर्थः तथाभित्तकः अन्ननि
मग्नभिदासादोकिंचनोहमित्यादिप्रियमृदू
क्तिभिलोकांनुज्ज्व यित्वा र्ज कइत्यर्थः तथारो
गीश्रामयावीतिनित्ययोगइन्द्रदीर्घाविकित्सरो

पं

गवानित्यर्थः तंयापुंल्लवि वर्जितः पुरुषत
व्यापकविधेयपरोपकारविमुखः अनायसीवा
लरक्षणो न हि पुरुषस्य पुरुषत्वं व्यातं पुरुषो
साविति तेन विवर्जितो विशेषेण रहितः न क
दाविदयि स्तार्थं विना परकार्याभिमुखो भवती
नियच्च पुंल्लं प्रजननशक्तिमत्त्वं तेन विवर्जितः
क्रीवइति विवरणं तत्र सप्तमं सप्तमं एव
प्राप्तत्वा न्नोपदेशाय दवीमारोहतीति कोदिना
मज्जमतिरपि योरुषयरीतां विना स्वकल्याय
रकीयां कुर्यात् तत्परीतायाः सप्तमं एव प्राप्तत्वा
तत्र उपदेशो न हि वरणे वा न कश्चिद्भरति पु
रुषत्वा व्यापकं कर्म वेदयोरुषं विवक्षितम्
तथा च पुरुषार्थस्य पुंल्लमूलत्वादादौ तदेव य
रीत्यां तत्परीत्या च नारदेनोक्ता परीत्यः पुरुषः
पुंल्ले निर्जने वांगतक्षणेः पुमांश्चेदविकल्पेन
सकल्यां लब्धुमर्हति सवद्वज्रजुजात्वसिः स
वज्रांसशिरोरुहः स्यात्तच्छादतत्र जत्वं विल
जगति स्वरः रेतोऽसु सवते नास्य द्वादिसूत्रं च
येनितं पुमांश्चाह दणैरेभिर्विपरीतस्य यं
वाइति तथा अपर्यर्थस्त्रियः स्त्रियाः स्त्रीत्वेन वी

पं.
१५६
१५६

निनोनराः क्षेत्रं वीजवते देयं ता वीजं क्षेत्रं मर्हति इ
ति अस्वविषयस्यातिविल्लतत्वाद्भारव भया
दिरम्यते कौतुकिभिस्तस्मिन्निवृत्ताय च कल्पीवि
लोकोति तथा खलमतिः परदोषाविक्रमणं सदा
षगोपनं च खलत्वं तत्र मतिस्तत्परताय स्येति ख
लमतिः तथा वैदेशिकः सदा विदेशे परदेशे च र
तीति वैदेशिकः स्वाट्टानासक्त इत्यर्थः तथा का
तरो भयस्यानेपि भयभीतः सकिंचनत्वेपि किंच
नोधीर इत्यर्थः तथा मूर्खः शिखितोपिय उप
देशं न स्वीकरोति असौ मूर्खः वरं मूर्खो विवेकी
यः परोपदेशादानेन स्वपरनिर्वाहं करोति न
तमूर्खवत्सपरसत्तायक इति तथा रुष्टजलो
द्भवः यस्य मातृकुलं पितृकुलं वामयाचारत्या
गादिना कथंचन जातदोषं न रुद्धव इति त
था कृपणो दानोपभोगश्च न्यधनरक्षणं कत
त्यरः तथा हृडाक्षीणेन्द्रियशक्तिः तथा दयः द
याविषयेपि दयाविमुखः न तस्य सर्वथा दयावा
नूयः स्यात्तस्मात्पवकत्यादेयेति व्याख्यानमु
चित्तम रुष्टसत्तादिविषये दयात्यागस्यैवो
चित्ततरत्वादिति तथा निस्पृहः प्रेमावद्विज्ञो

पं

विरक्तप्रायः वृत्तं शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ५ ॥
 इत्थं कन्यावरगुणदोषानिश्यविवाहसम्बन्धौ
 वितीमवतारयति ॥ चातुर्वर्ण्येति मुनिवरे
 वसिष्ठादिभिरिमेनिर्वर्ण्यमानाश्चष्टावष्टसं
 त्याकाविवाहाः कन्यावरयोः भिन्नजातीययोः
 अन्योन्यजातौ कसम्बन्धस्याच्चातुर्वर्ण्यवतारो
 वर्ण्यश्चातुर्वर्ण्यस्वार्थेष्वन तस्मिन्वाप्तगता
 विषयैश्च श्रद्धजातिलक्षणमनुष्यवर्गोऽदीरि
 तानिगदिताः उद्दिष्टानष्टप्रकारानाह ब्राह्मण
 त्यादितत्रादौ ब्राह्मणविवाह एकः देवतिकादौ
 वविवाहो द्वितीयः ततो गान्धर्वयैश्च विकौ नि
 गदितौ तृतीयो गान्धर्वश्चतुर्थः पेशाविकः त
 तः पंचमश्चाथः षष्ठो राक्षसिकः सप्तमश्चास
 रः अत्रैते षष्टसमष्टमः प्राजापत्यसमा
 ख्ययाख्यातः प्राजापत्योष्टम इत्यर्थः असौ च प्रा
 जापत्यः वरः साधुः सम्मत इति श्रीमद्विवा
 हाः प्रोक्तानुपूर्व्या प्राचीनकथितपरिपाट्यान
 चावर्ण्यवस्थानिर्मिताः अनजानि दोषा इ
 ति वर्ण्यवस्थानि क्रमेण दृष्टा इति अर्थान्निद
 म् वृत्तं शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ५ ॥ उक्तं प्रोक्तानु

सूर्यान्वा इतितामेवानुपूर्वीनिद्रययति आ
 षडिति शार्षोदेवनिकः प्रजापतिभवो ब्राह्मि
 जानामनोगान्धर्वः सहस्रसेनकथितः क्षत्रस्य
 तत्रैरसौ पेशाचसुरसंतकौ निगदितौ वैश्यस्य
 शूद्रस्य वा संक्षेपाज्जपवर्णितक्रमवशा यौरा
 णिकै रक्षितं पौराणिकैः पुराणकर्तृभिः पु
 राणवक्त्रभि र्वीतत्रैरदृश्यदर्शिभिः श्रीमहा
 मष्टानां विवादानां विधानमित्यं उपवर्णित
 क्रमाहक्षितम् तदेवक्रमं तज्जमुद्दिशति
 षष्टनां मध्ये शार्षोदेवनिकः प्रजापत्यो ब्रा
 ह्म इति चत्वारो विवाहादि जानां ब्राह्मणानां
 मताधर्मा इमे नान्ये चत्वार इति विदित इह मता इति
 परचचमुभावहारत्यर्थः गान्धर्व इति राक्ष
 सेनसहगान्धर्वोर्ध्वान्धर्वो राक्षसश्च क्षत्रस्य म
 तः स्वीकृतः सर्वे च चत्वारः नमुनः पेशाचासुरा
 वित्यर्थः पेशाचासुरसंतकौ वैश्यस्य मतौ पू
 र्वे च षट् इति वैश्यस्याष्टावेव मता इत्यर्थः अ
 नपरायेषु चतुर्बुद्धिजानामिति हि जग्रदण
 मेव कृतं न विशेषेण ब्राह्मणग्रदणम् इति च
 तर्हि ब्राह्मणादीनां मत्वातां हि जविषयत्वे पश्चा

द्विशेषः पूर्वसर्वनिवर्तकोविदितो गान्धर्व इत्या
 दि इति स्थिते श्रद्धस्याश्वत्वारो निरुद्धा जाताः पा
 श्वात्माश्वत्वारो वशिष्ठांतं स्रवयति श्रद्धस्येति पै
 शाचा सरसंतकौ श्रद्धस्यैर्वाभांगान्धर्वराक्षसा
 द्वाभ्यां स्वाभ्यां सहेति अस्य वेदाधिकाराभावादाद्यानां च
 न तत्र तत्र तत्रास्य तत्राधिकार इति स्थितम् दृष्टं शाहं
 लविनीडितम् ॥ अथैषामुद्दिष्टा मष्टविवाहानां
 क्रमेण लक्षणमाह ॥ विद्यावानिति तत्तैरदृश्यसा
 दाकारिभिरसौ वक्ष्यमाणप्रकारो विवाहः श्राव्य
 तत्रा मा इत्यंकयितो लक्षितः असौ च विवाहेषु व
 रः प्रेष्टः कोसा विद्याह कश्चित् निरागत्य पुत्रार्थम्
 अथ वामुनिर्मनि पुत्रयव कश्चिदागत्यात्मार्यं ग
 दस्वामिने ~~क~~ कन्यां प्रार्थयते मत्पुत्राय कन्यां
 प्रदीयतामिति मत्पुत्राय कन्यां दीयतां इति वा असौ च
 विद्यावान् अथीत विद्या समावृतो भवेत् तथापि
 लक्षितः परप्रार्थ्य गुणमुक्तः तथा सचरितः
 शोभनाचारः तथा संहंशनातः कुलोभयश्रद्धः
 तथा सोम्यः सुन्दराकृतिः तथा मानरतो मानैकध
 नः तथा सशीलविनयः शोभनशीलः शोभन
 विनयश्च शीलविनयो च सर्वमेव लक्षितो इत्य
 सौ गृहमागत्य यस्मात्कन्यां प्रार्थयेत् सौ गृहना

इति

ना

2

यको मुंसच्चरितं सर्वथा श्रुत्वा च समन्यं विलो
क्य हर्षवशात् मूलको हर्षानुभावकमुत्तमां
चितो भूता तस्मै अर्थिने वक्तव्यामादरादर्चा
पूर्वमयता वदहमेतत्पालको भूतमिती भवा
नेवैनां पालयेत्येवं कन्यादानमाधी विवाह इ
तिकथ्यते असौ च विवाहो गोशुगदक्षिणाः क
न्यासहशक्तो सत्यां गोशुगमपि दक्षिणात्वे
न तस्मै वराय दद्यात् पथेऽर्थे नुं द्वे त्रकर्म ।
णार्थं च दृष्टं अथ वा सवत्सां गामे वदद्यादिति
सर्वथा शुद्धेऽयमार्थः पूर्वैर्ऋषिभिराचरितो
विवाह इत्यादि इति कथ्यते अत्र केचित् आ
दाया धस्तु गोशुगमिति या तवल्क्यवचनात्
गोमिशुनंदत्तोपयच्छेत्तस्यार्थ इति च शो
नकवचनात् वरात्सार्थं गोशुगलसुज्ञलक्ष
णमादाय तस्मै यथा शक्त्यलं कृत्य यत्कन्या
दीयते सा वार्ध इति याचकते यत् भवत् पूर्व
मेव व्याख्यातमत्र वरं मनुना तस्मै वस्थापित
त्वात् आदानं गोशुगस्यात्र यत्तर्केऽपि इरीक
तम् नैतदाह महदापि पित्रोः सुखं न शो
भनमिति इत्यादि विवाहलक्षणम् ८ ३८
तिभि रिति अत्रार्थः महाविभववताय

अथोयजमानस्य यतोत्सवे यजमानं यत्तः स च
 सर्वदा पिपंचयतात्मको गृहस्थो विधीयत
 एवेति यस्मिन्निशेषेण प्रजायति देवपितृ
 मनुष्यभुततर्पणं विधीयते सो यत्तः सर्वान्
 नृदायित्वा दत्तवशहेन वापदिष्यत इति य
 तोत्सवे वज्रविधेनामा प्रकारं सर्वोपकरणसा
 मस्त्येन ऋतिभिर्ब्रथीत उद्धाचरितप्रचरि
 तं वेदिककर्मभिर्ब्राल्लोः परिमंडिते परि
 तस्त्वर्दिक्षु मंडिते सस्वशक्त्वा विर्भावनाया
 शोभिते कर्मजुर्वेतां ब्राह्मणानां मध्ये केन
 चिददासीत्कर्षे दर्शिते यजमानेन प्रीतेन म
 तास्तदैवस्य कीर्त्या कन्याविधिना शास्त्रात्
 मन्त्रविधानेन नानारत्नसवज्जवस्त्रजुसमे
 रासमन्ताभूषितां गलं कृतगात्री शुभाशु
 भलक्षणसंहितादिदिणायामोरवान्मान
 पूर्वयद्दीवते भगवन्नवमटीयेकमणित्व
 याफलसिद्धये यदतीव प्रयतितं तदर्थं किं
 मया देयमिति विलोक्य विलोक्य न कथंचन
 किंचिद्भवदितं मया लब्धमितीयं प्राणैर्वा
 पि गरीयसी कन्ये वा दीयतामित्यत्वासमर्थे
 तदिति सोयं विवाहो मनिवैरेदं वैरुदीरितः

असौ च विवाहो दशरथयज्ञे उवाच स गन्तव्यो भूत
 तेन ह्यस्य पुत्राय शांता नामी स्वकन्यार्थमेव स
 मर्षितेति मन्त्रः यज्ञेन वितते सम्पत्तिरिति जे
 कर्मजुर्वते अलेख्यसुतादानं देवं धर्मं प्रच
 हते इति इति देव विवाह लक्षणम् कन्याः
 भित्तिके विवेकमन्वादिभिरेष प्राजापत्यकरण
 हः प्राजापत्याख्यो विवाहः प्रमाणीकृतः प्रा
 माण्यपक्षे निक्षिप्तः कोसावित्याह कन्या
 मिति वान्यवसन्निधौ भ्रात्रादिसन्निधौ सल
 लिता सांतरधिमवाह्यभूषणादिभिः सम्पत्त्या
 लिता कन्यामादायाभिसखीकृत्य भुजाभ्या
 वाष्टहीत्वा यजमरपुजन्मानेवाह्मण उच्य
 उच्यते ह्यपि ता यदा वदेत् इयं सलंकृता क
 न्या मया तभ्यं भोक्तुं सर्वथा पालयितुं च सम
 र्पितेति हर्षो न्वितो होमससज्जातिरसौ ब्रा
 ह्मणः कन्यार्थमुपागत इति प्रमोदान्वितः
 पुनरुभौ संग्राहीकृत्याहु उभौ सस्थितौ स्व
 र्थमस्थित्या सस्थितिभाषिणौ सतस्रवावा
 यौ सदा धर्मं पुण्यं चरतामिति यथा शक्य
 लंकृत्य यस्मै कन्या यज्ञदीयते स प्राजापत्य
 इति तथा च मन्त्रः सहोभो चरतां धर्ममिति

वचानुभाष्य कन्याप्रदानमभ्यर्च्यप्राजापत्यो
 विधिः स्मृत इति इति प्राजापत्यविवाहल
 क्षणम् ॥ १० ॥ आहूयेति मुनिपुंगवेर्ऋषि
 श्रेष्ठे विवाहमभ्यर्च्यो विवाहो ब्राह्मो ब्राह्मना
 माकथितः असौ च सदा श्रेष्ठः पुरा पूर्वकृता
 दावयेन मेव विवाहं पूर्वस्वीकृतवन्त इति
 श्रेष्ठतास्य को सा विप्रदि दिजिवैरुत्तमजा
 तिब्राह्मणेर्महते रचन पूर्वकं कचिद्ब्राह्म
 णमाहूय असुकपुत्रासुकनामात्त्वयामान
 पूर्वमिहापितपवाष्टस्या पयितय इति तं
 गृहमर्च्य पूर्वमापय्य तत्र च वार्ष्णेयैर्वस
 न श्रेष्ठेऽर्थाय रांशुकैस्तमाख्यायकं चिन्नका
 लं गृहे रक्षित्वा तत्र वा प्रापय्य यद्वेलायां त
 स्मे विद्याय न्विताय समावृत्ताय प्रीतिमते
 प्रसन्नचित्ताय यत्सादरं सर्वोपकरणैः सह
 सर्वशालं कृता कन्या दीयते सो ब्राह्मो नाम
 विवाह इति तथा च मनः आख्यायचार्ययि
 त्वा च विद्याशीलवत्स्वयम् आहूय दानं क
 न्याया ब्राह्मिधर्मः प्रकीर्तित इति इति ब्रह्म
 विवाह निवृत्तपणम् ॥ ११ ॥ अमी च वत्सरो
 विवाहाः पूर्वापरपावकाविमुद्धाश्रयिथेय
 म् ॥

तथाचदेवतः पतेविवाहाश्चत्वारोऽथर्मास्तो
यप्रथानकाः अशुल्काश्चात्मणाह्वाश्चतारयन्ति
द्वयोः कुलसु चतुर्थेनेषु दर्ताया सुतपन्नास्त
नयाः स्त्रियासु दातुः प्रतिग्रहीतश्च पुनन्त्या
सप्तमं कुलमिति आदायेति तन्नेर्विदितपु
र्वायेरेरसौ निजवंशजापरिणयः स्वकुलो
त्पन्नकन्याविवाहश्चासुरश्चासुरनामाकथि
तः कोसावित्याह आदायेति वरणार्थं प्रय
त्नतः कंचिद्द्वरमन्विष्यामि सुखीकृत्य चत
स्माद्द्वराद्गुरुतयागोबुवेण शुल्कं कन्याशुल्य
मादाय यदि मदीयेयं कन्या त्वया परिणेत
व्या तदेतावद्धनमस्याः शुल्कयः कश्चिन्नद्धनं
प्रयच्छति तस्मै मया सो दीयत इति पं नैकय
णसोऽसभगास्माभीरदिता नैतद्द्वरण्य
न किंच प्रणतया विद्यत इति शुल्कं दत्त्वेयं क
न्या त्वया स्वीक्रियतामिति परिणेतः स्वच्छा
वसारेण शुल्कं गृहीत्वा ततस्तत्र वस्त्रालं
कारायार्थमेतच्छुल्कमस्माभिर्गृहीतमा
स्मादिति तनयासन्तापचसमुत्पाद्यततो
वेत्तायं प्राप्तायामेतावदेतदर्थं त्वयानेय
मिति वस्त्रालंकीरादिगृहीत्वा यथायाह

क्ताह गितियोथनं प्रयच्छति तस्यासाविति कु
लीनायाऽलीनायवाकथंचनवन्युसंभवंत
त्यरोहं वायत्कन्यादीयते इतेनाह शश्वपरिण
यो नथर्मसाथक इत्याह दृष्टेति दातृर्गहीत
श्चाथर्मवर्थक इत्यर्थः अयंच परिणयो नाडा
पितृभ्यां प्रायेण क्रियत इति सूचनार्थं निजवं
शाजा परिणय इत्युक्तम् यदि काचिद्देववशा
संस्थितमातापितृकाभवेन्निजेषुपालिता
तत्रेह कुर्यादपि दृष्टयत इति अत्र केचिदित्य
थाचक्षते आदौ वरात्पितृभ्यां तातिभिर्वा क
न्यां प्रदश्यथने गृहीते पश्चात्तस्यामनिच्छन्त्यां
वस्त्रालंकारादिभिस्तो सन्तोषदीयते इति त
थाचमत्तः तातिभ्यां द्विणंदत्वा कन्यायैवैव
शक्तिः कन्याप्रदानं स्वाच्छन्यादासुरोथर्म
उच्यत इति इत्यासुरथर्मनिवृत्तपणम् ॥ १३ ॥
उर्वारैरिति कविवरैरेवनेषु अष्टसु विवाहेषु
मध्ये सो विवाहो गान्धर्व इति गान्धर्व विवाहना
मोदीरितः कथितः कोसा विनितस्त्वय्यपमा
ह उर्वारैरिति यत्र नायका कश्चिन्नामुका यौव
नज्ज्भिर्ताम्योवनेनोच्छ्रुसितां कांचित्कन्यां सं
दोषादानलाभ्यपत्रवस्तुषेष्णादिना स्वस्मि
न्नत नैवनेगस्य कामस्य उर्वारैर्वारयितमवाप्ते

पं
१५१
१५१

सुनास्रकैरस्रभूतैः उधैः परिपीड्यपश्चादति
विरहपीडितोकेनचिदुपायेनाभिमुखीकृत्या
न अभिमुखीकरणं सयोगो यलक्षणम् तथा
सहसंगतिर्जुयादिति अथ वेति अथवेत्यर्थे प
क्षातेर नायिकाकाचिद्योवनोक्तासितकंचि
त्सन्देशालेख्यपत्रादिनावरंज्वरकामप्रध्यास
कैः परिपीड्यततोतिविरहासहत्वेन तमभि
मुखीकृत्यादिति अभिमुखीकरणप्रकारम्
नूवदति आगत्येति नायको नायिकावागत्य
ममेति वृथादिति शेषः तत्र नायक आगत्य
वक्ति मम मदीया सङ्गीतदायि न्यसीति नायि
का वागत्य मम प्राणरक्षको भवेति परस्परं
मेकवदन्त्याह दत्तान्यो व्यंथववस्त्रादिदा
नं कुरुत इति निर्भयमसावनया इयं वामकेने
ति यत्र परस्परं प्रीत्यैव सम्बन्धो जायते सो विवा
हो गान्धर्व उदीरित इति तथा मन्तः इच्छयान्ते
न्यसम्भोगः कन्यायाश्च वरस्य च गां यवः सत्ता
विलेयो मेयुन्यः कामसंभव इति इति गान्धर्व
विवाहनिर्णयणम् ॥ १५ ॥ अथावशिष्टो रा
हसं पेशाचो विवाहो युगपदेकपद्येन निष्पद्य
ति स्थित्वेति उद्धिक्ताले उद्धिचत्तरे मन्वादि

पं

भिरेष विवाहो राक्षसो राक्षसासो लेखः तयानी
 ययकाराणां षष्ठी कर्तृविवास्तैतिकर्तृवित्
 तीया असौ च विवाहेष्वयमइत्ययमन्वाविंश
 स्वयमस्थितैर्न जातव्यत्र पदमास्थापयित्वा
 मितिभावः कोसावित्याह स्थित्वेति स्वयं वेष्टुम
 निस्वरुद्धे स्थिता कन्या दातुं पुरां सुखीभूते
 पु नैषात्तभ्यं कदाप्यस्माभिस्तु भ्यं देहेति निशा
 म्यसाधनान्तरेण चित्रनिवातांतामलभ्या
 चित्ताय रात्रौ नत्समीवर्तिदेशमाश्रित्य संधि
 भेदनवशाद्भिन्निर्भिद्ययद्गुमे चित्रनिवाता
 मवद्वियते अथवा हरेण त्वाचारमुद्रां स्वीकृ
 त्य सन्धिभेदे कृत्वा प्रभांता मानयति अथवा
 देशान्तरेण मान्तरे वा स्थितां तरंष्टुहा विर्गत
 वलं प्रदर्शयतत्रत्यसमागतप्राणिनो निरु
 त्यलोकाथक्षमेवता मानयति अथवा रा
 त्रादिप्रकृतिरसौ केन चित्सपत्नेन सहोक्तद
 साहसमत्युद्धतं युद्धं कृत्वा तत्रत्यां कां चित्क
 न्यां पुनर्वलात्संस्थितिनो निरस्पृशमादायाग
 च्छनीति एष कन्यास्वीकारप्रकारो राक्षस
 इति तथाच मतः हत्वा चित्वा च भित्वा च
 कोशंतीरुदतींष्टुहात् प्रसह्य कन्याहरणं

:

प०

राक्षसो विधिरुच्यत इति तथा कविशेखरेण म
याग्रन्यकर्त्री सो विवाहः पेशाचः कथितः असा
वण्यथ मोनि न्यतमश्चेति कोसा वित्याह कन्या
ज्जलादितिकन्यां केन चित्प्रकारेण ज्जल यि
त्वावंचयित्वा य नदाहरणमिति अमोचनिंश्च
तमत्वात्सर्वथा हेयः मलिनात्मभिरस्यापित
स्यांतमो वीलायां स्वीकृतत्वादिवाहमथे गणि
तोपि धर्मनिर्देहैरहि का मुत्रिकभयभीतैः सर्वा
थात्याज्य इति तथा च मनुः सप्तमं प्रमत्तो
वारहायत्रोपगच्छति स्यापिष्टो विवाहानो
पेशाचः प्रथितो यम इति ॥ इति लक्ष्यवेधना
ख्योपंचसायक विवरणेष्टविधिविवाहनिष्ठ
पणम् ॥ यद्यपि स्वनारीरक्षणं नित्यं परना
र्यास्तु वेचनम् बन्धभेदो गतज्ञानमेतत्काल
मिहोच्यत इत्येतत्प्रकारेण फलमथे परस्त्री
रंजनमपि फलतया निष्ठपितं तथापि परस्त्री
गमनस्य तात्कालिकदणमात्रसुखत्वाद्वा
यने कौटुहिका मुत्रिकानर्थभरितत्वाच्च तस्मा
न्निष्ठतिरेचसायीयसीति शिक्षयन्नवातार
यति अथेति परस्त्रियागमनं सर्वथानिषि
द्धमेवाथवास्तिकयंचित्तर्हियोग इति संश

यनिरासार्यं समुद्रेश इति सामान्योपन्यसन
 स्र अश्रद्धेति येन राशु उडिजी विषसृजाति
 व्यतिरिक्ताशु डिजी विनोमनुष्याः परदार
 कर्मनिरताः परस्त्रीकर्मणि परस्त्रीगमने नि
 वडाभद्रभावास्ते निदिताप्राञ्चसन्नोपुत्रप
 रमापदोतिसन्तततमनेलकदाहादिपा
 तननुपाडः। एमिदं विदं तेलभतइति अ
 होतत्तौ एवमित्याह स एव यि यइति वयं
 स एव भाजो भविष्यामइति मिथ्यासम्भावि
 तबुद्धयः विषमिष्टमिष्टानवत् तात्कालि
 काभासमात्रसारेस्मिंस्तुलेन कथंचनाप्य
 भिनिवेष्टव्यमिति भावः भवत्परलोका
 भीतानामियं विभीषिकायत्परस्त्रीगामिनः
 संतप्तवालुकान्तरमथेन नरकागमयित्वा
 तत्र तप्तकर्तृहेषु पातयन्तीति अत्राक्षिप
 त्तिकेर्नामतत्र तद्दृष्ट्वा पुनरागत्येह संवादि
 तमित्याकाशप्रथकल्पमिदं यत्परलोकग
 तानां स एव। एवमिरिनिनास्तिकमत्ताना
 दपुर्वमेतत्सेवा निराकरोति अश्रद्धा मिथ्या
 दि परदारकर्मनिरता अश्रद्धा विन्दन्ते नास्ति
 कोसोपरलोकापह्नवीति शास्त्राश्रयाप

निद्रा

रनिष्कास्याभवन्तीति भवत्तनथापिकिमित्या
 हउपहास्यतामिति यतोसोपञ्जानिर्धदसो
 विचित्ररचनां प्राचीनकर्मजनितामवलोक्या
 पिनास्तिपरलोकइतिवदतीत्येनंस्वपरज
 नाउपहसंति तथामलिनतांविद्वंतेपरस्त्री
 निरतानकदाचनाप्यगम्यागमनंजहती
 निअगम्यागमनेचस्वजातिभेषात्संकरिता
 भवतीत्यर्थः भवत्प्रत्यक्षेकवदृशःसु
 द्गार्थावलोकनविकलानैतान्देवागण
 यन्तीतत्राह अर्थस्कृतिमिति तेषामपि
 प्रत्यक्षेकदृशमनयावर्तन्यास्फुटमनर्थो
 दयस्तथाहियथासच्छिद्रचर्मादजलशु
 तादिनिर्गच्छ्यावदन्तंनिरवशेषीभवति
 तावदन्तंनतायतेतथापरस्त्रीगामिनाम
 पियावदन्तंशूनैःशूनैरशेषार्थस्कृतिजा
 यतेतावन्नगम्यतेइतिस्कृतिरितिनिर्देशः
 तथालाचवंयोमहागभीराशयतयासमु
 द्रसाम्यंसपरैरानीतोभवेत् असावितत्कर्म
 ज्वाणोलाचवंत्तणवन्निस्सारतामाप्नोती
 ति तथागर्हीलोकनिन्दा अनेनामुकपुत्रे
 णेदंकर्मकृतमिति संप्रवांश्लोकगर्हाप

क्रेतिमजयति तथागतानिंभातक्षयेनदेहशो
षंप्राप्नोतिव्यसनं हि दुःखं कर्ममेतत् यत्प
रस्त्रीसेवनमिति तन्निरतो न तस्माद्विदि
नं विरमतीति देहशेषो स जायत इति तथा
योगतिं दृष्टं हि व हवोपि परस्त्रीव्यसनेन स्ने
ह्यादिभावमापन्ना इति तथा विकलतां ने
त्राद्यामयम् एतद्व्यसनेन वेहिं हवोप्यन्ती
भूताः तथापुः क्षतिमापुः क्षयमनेन हि क
र्मणा प्रारब्धकर्मनियतमापुः क्षीयते इति त
था च भगवान् गरुडं प्रति योनिं प्रयते यस्मा
त्तस्मादापुः क्षतिलभेत इति यद्वतिकारैश्च
यीदं निवृत्तं स्यादमिह सुखं लपत्या सुभुजं
न स्यादिदं पापिनामिति दुःश्रुतिमपकी
र्तिम् विदन्न इति सर्वज्ञत्वयः विदन्ने इति
च प्रयोगः विदुः कलाभ इत्यस्य शो नमिह
ते इयम् वृत्तं शार्दूलविकीडितं ॥ १ ॥ अत्र स्या
लीमुला कन्या येन दृष्टाय न र्थांतरमुपप
स्यति ॥ मौलस्य इति अमरदैत्यानां ये मौल
यः प्रधानभूता अमरदैत्यरक्षो राजानस
षां मुकुटैरागमामन्त्रावेताया व्याहृष्टा

पं
१५५
१५५

दासुजोविशेषेणसंप्रतिप्रसादलाभार्थंअसि
मन्तात्रदेकशरणतयाहृष्टंसंचरितंपादां
पुनंयस्याहृष्टोपिभूत्वामैथित्याजनकपु
त्राः श्रीरामभार्यायाहरणान्मरणमवापम
रणमुपलक्षणमन्येषामपुहिष्टानामप्र
जादीनांयेनतादृशपिजनकपुत्रीबलाह
तास्यवेदैकचक्षुषोपिपरलोकप्रजाकीदृ
शीतिसर्वेतिर्नाशितम् तस्मादृश्यतां परा
स्याकांक्षाफलंयदसौत्रिलोकविजययितुं
केचरोमनुष्यमात्रात्मरणमवापपरस्वभि
लाघात्मकपापापाकृतनिःशेषबलामर्त्य
मात्रात्मरणंप्राप्नोति किमाश्चर्यनेत्यर्थः।
तथा योपिबालामहेन्द्रपुत्रःप्रतिदिनंस
न्यायांसवतःसागरांष्टथिवींप्रहृम्यसमु
द्रतटेसन्धांकुर्वाणोवयातनार्थंरावणेन
पञ्चाकृतावस्थानःसशंकोभूत्वोपस्थानो
धीज्ञातभुजलतांकुचननिवडरावणःस
न्धांसमाप्यगृहमागत्यपुनस्तत्प्रसादना
न्नरावणस्वकारायांनिवडवान् सोपितारा
हृतेनारायणसमीपभार्याहरणनिमित्तेनम

मनुष्यादेवमरणमवायेतिकसकर्मणइदं क
लपाकः परस्म्यभिलाषयातकापहृतवत्तां
कोनाममनुष्यमारणेविस्मयइतिभावः ॥
तथासोपिकीचकोनिवातकववमुखोमहारा
जविराटस्थालः पंचालांश्च ज्ञातुं चर्यायां विरा
टग्रहेनिवसतां पाणवातां यत्नीं द्रौपदीं प्रसा
दिकास्त्रयेणातिवाहितां यत्नां प्रतिकां
क्षितेन कामाभिलाषेण निभृतं केनासौ महा
राजस्थालोमारितइत्यज्ञातमेवभीमात्मथम
पाणवाद्धयमवायेतिक्रमेणहारेणकृतत्रेता
हापरेष्वपिपतत्कर्मानर्थकदेवज्ञातमित्यस्मि
न्प्रभुताभाविनिकलौतकालफलदायिनि किं
वाचं परस्म्यभिलाषफलमित्यर्थान्तरयतित
स्मादिति नरेस्तेन परमेश्वरेण समर्थितकार्य
कार्यविवेकप्रदिभिर्भुव्यस्मिन्प्रयिकारिलोके
न्यवधुः परस्त्रीर्मनसापिनात्यापनीयाकथासं
वादमपिनापनीयेनिकिसुवाच्यशरीरेणेति
वृत्तं शाहूलविकीडितम् ॥२॥ समर्थितं पर
स्म्यभिलाषोरावणवालि कीचकवहंशविनाश
कारणमिति तत्रापि अनर्थदायि यातकवत्ताव

लमा च कदाचित् कारणवशात् त्वरं ब्रतस्य
 भंगोऽपि न पुनर्जीवितस्तयः जीविते रक्षिते
 पुंभिर्व्रतान्नमस्य स्थितं इति न्यायेन विष
 यविशेषे परस्त्रीगमनमप्यनुमोदमानो व
 तारयति अथेति हृष्टं लोके तारुण्योऽसि
 तपरस्त्रीदर्शने प्रथमं चक्षुषीति जायते तां
 विलोको वचक्षुर्धर्मरसद्वयपरसास्वादवद
 लवेवलगने इति चक्षुषीति नाम्नी दशाका
 मिता प्रथमं जायते १ अथोऽपुरुजनयारव
 णादिना तदनवाप्ता बुक्तायां च वर्धमाना वा
 मनसोऽधमो बुद्धिभ्रंशो जायते येनाधीतश्रुत
 कार्याकार्यविवेको विगलति परस्त्रीगमनमि
 दामुजापि परमनर्थकारणमित्यधीतं श्रुत
 मपि वा चक्षुषीणाहरादिसृष्टिपदवीमा
 यते यथा बुद्धौ तदनुसन्धीतासौ बुद्धिरेव न
 प्रपत्तीति द्वितीयामनोभ्रान्त्यावस्था कामि
 ना जायते २ इत्थं सृष्टिनाशकमनोभ्रान्तर
 वस्थायां जातायां कथं ममानया प्राणैकभूतय
 संगमः स्यादिति रात्रिदिनं संकल्पो वर्त्यत इ
 तिसंकल्पनाम्नी तृतीयावस्था संकल्पक इति

कृत्वा यं कनकसितः संकल्पः संकल्पक इति
ति ३ ततश्च संकल्पगात्रं तायां तदनवाप्नो
तदेकताननयानिद्रोच्छितिनिद्रायाः शान्ते
द्वियविश्रान्तिलक्षणानाशः मनसस्तत्सं
कल्पप्रवहणो घनत्वात्कृतो निद्राया प्रवका
शयति निद्रोच्छितिश्च तथैव स्यादध्वनः शरी
रकृशता शरीरेन्द्रियाणां विश्रान्त्यवकाशाभा
वाद्दसं संक्रमणभावाद्दसप्रवाहकनाडीनि
रोधात्सर्वतो रसधातोः संवरणभावाच्छरी
रकाशं जायते इति शरीरकृशतानाम्नीयव
स्यवस्था जायते ५ ततोऽपिलजाविनाशः भव
त्तु गुरुजनादयः शरीरकारणं संतीति सत्यं
मेदृशवस्था जाता किमतः परं इति संभवेत्
अस्याश्च दशायानममैते प्रतिकर्तारो भविष्य
न्तीति विनयस्यान गुरुजनाद्याभिमुख्ये पिर
दस्योद्घाटनं इति लजाविनाशात्वा घटीयम
वस्था ६ ततो विषयेषु त्रयादिषु वैराग्यं शोभ
नाशनपानश्रवनदर्शनस्पर्शनश्रवणादिषु
वैरस्यमितीयमवस्थान्ते तद्देगात्वायोद्विष्टा
तथावभानुमहः कामक्लेशचित्तया सकल

पं
१५२

156

०

विषयहेयताज्ञानमुद्देश इति वैराग्याख्या
सप्तमीयमवस्था ७ ततोपितदशाप्रौचित्तक
लायाः कृत्राण्यनवस्थानादसम्यक्कल्पनमुत्पा
दः भानमिच्छसु गौतमसंतापादिकारितमनो
विपर्याससमुद्भूतमिच्छाश्रितवृथायायासः ३१
आद इतिलक्षणमुक्ता उदाजहारचयथाप्रति
फलममृताशोः प्रेक्षकान्नोदगास्यामुत्तमिति
परिहासं कर्तुमभुदितोभूत अविशिथितवा
चोमानमाशंक्यतस्याः स्पृशतिमुलकभाजापा
णियंकेरुहेणेति इत्युत्पादाख्यासमावस्था ॥ ५॥
ततोपीष्टानवाप्तौ तत्स्थितौ दृढीभूतायां चित्त
सेतसुतो विदितप्रसक्तकृत्राण्यनवस्थानाद्भूत
त्वावाप्तौ तदधीनानामिन्द्रियाणामपि स्वसेस्या
नत्यागेन प्राणैकमग्नतयेन्द्रियप्रलयलक्षणा
मूर्च्छा जायते येयं परव्रज उतावस्थयोद्दिश्यते य
था बहुरव्ययविकारमात्रवेद्यजीवनावस्था
जडतेति सेयं नवमी मूर्च्छा वस्था १ ततोभीष्टा
नवाप्तौ मूर्च्छा नैविज्ञे प्राणरोधान्मरणमपि जा
यत इति दशमीयं मरणाख्यावस्थेति इत्थं पं १
डितैर्विरहिणामभीष्टानवाप्तौ दशावस्थाः क

पं

चित्राः चित्रं शास्त्रं लविक्रीडितं सर्वथैतद्रहस्य
नैराकांक्षार्थमन्योक्तो यवस्यागतो विशेषो नि
रूप्यते प्रथमस्वभिलाषः साहितीयाचितनं
मृता श्रुतस्त्वितिस्तीयाचवतर्थागुणकीर्ति
नं उद्देगायं च मीतेयाषष्ठीविलयनं स्तनं
उन्मादः सप्तमीतेयाभवेद्यायिलयासमीन
वमीजडताप्रोक्तादशमीमरणं स्तना इतिका
मदशावस्थाः कविभिः परिकीर्तिताः प्रमदा
नां नराणां च स्मराज्जिन्नचेतसामिति च
इत्थं विरहे सामान्येन स्त्रीपुंसयोस्वस्यादशकं
निद्रयेदां नीत्नीवधे प्रायश्चित्तं नास्तीति य
दुद्देशो नासौ प्राणं स्पृजति असौ विदितवृत्तः प्रा
णानिक प्रायश्चित्तादौ जायत इति पापगौरवं
समीक्ष्य तथा वर्तितव्यं यथासावपि जीवति
स्वप्नप्रायश्चित्तव्रतचारेण न शुध्यतीत्येवम
कामप्रवृत्तानां धर्मैकशरणनामेतदाचर
णेपि न दोष इत्युपनिवर्भाति कामित्या इति
कामित्याः कामैकरसिकाया यौवने कामोक्ता
लनानि मित्रभूतेनारुण्ये समापतिते स्वयं वा
सौ कामिनी तड्छातनो होयकं च यौवनं स

पं
१५
१५७

१५७

मिदृशानेहीताद्रतिरिव यदा समापतति त
दास्यायदि साभीष्टः सविज्ञानिवातो यः पुमां
लेन संगतिर्यदि न मिलति यदिकश्चित्कामि
न्यासात्तमिन्नो निवातो भवेत् असौ च शान्ता
त्मा स्वधर्मनिष्ठः स्वस्ती गमनव्रतैकनिष्ठो
न मिलति तदा स्यात् उक्तदशाक्रमेणोत्पादे जा
ते मनसि जगामोहितः कामजनितमोहा
न्मरणं वनायत रतिस्त्री वधोयेन स्त्रीक्रियते
स प्रायश्चित्तं नास्तीति गौरवमात्मोद्ययद्व
नीयेत दाहनस्मादि नितस्मादेतोर्विज्ञानिवा
रणयकामिनीमरणाख्यविघ्ननिवारयितुं पु
रुषैः पापगौरवलाचवसमीक्षकैरिदं कर्तव्यं
किमित्याह अस्यां गतेति आत्मना सेव्यया या
तागतानतः कथं विदित्तदानादिना याता
यथाप्यष्टयानानादराणि येति स्वयं यदिका
विदात्तरीभूयागच्छति असौ स्वधर्मस्यैरपि स्त्री
कार्यपरया पापगौरवमिति शाक्यमदनदे
मेन्द्रार्त्ताय नायतनामानशार्वायामुनयो
वदन्तीति प्रक्षालनादिपंकसहरादस्य र्श
नं वरमिति त्यागस्यावर्तलत्वात् भुवं संकट

पं

पातेहि पंकप्रक्षालनं वरमिति न्यायसौ वात्र
 वलवत्वादिनिभावः **इति भाष्यः** वृत्तं शार्दूल
 विक्रीडितं धनकेवलं पराणरक्षार्थमेवा
 यन्त्यायो वलवान् यावदतिवलवत्तरखाधि
 जगन्मोदिनो नंगस्यात्महत्याया अपि सम्भा
 वितत्वात्स्वरक्षार्थमपि धर्मैकशरणताशौ
 थित्यं न दोषेयेति व्यतिरेकमुखेन दर्शयति ता रापीडेति कृ
 विद्यते येषां न कर्तव्यं शिष्यते येषामिति **इति** भिदिनपूर्वी
इति कृतिस्ते यदि स्वस्मिन्नेव सखलं तितदा कृतं कृतमेव
 नेषां कृतिन्नेनेति कृतित्वेन देवगणनेयेन
 स्वजीविते रक्षिते स्वपरहितं जायते इति कृ
 तिभिः परप्रेयसी यदि स्वयमनागतापि सां
 कटवेलायां गम्या गंतुमर्हति अर्हं कृत्यः न
 याचेवमस्वीकारेन न जानं निषाम्यतामित्या
 ह ता रापीडेति कादम्बरीनाम करानकुमा
 रीकां दयातामलभमानस्तारापीडा स्ववा
 णिजकसुतो विनाशमगमत् प्राणं जहौ न
 यादितेति पुराणवार्तायां अतिजसुरतपो
 भीतमहेन्द्रप्रेषितया महास्येता त्वया प्र
 रसानिलाशिततयसंतं विधाय वतितया

१५८
 १५८
 यामुक्तो विरहितः पुणरीकाख्यो मुनिरपि उ
 च्चेर्जनप्रख्यातं महाविलापाघनाचर्याचरण
 मुनस्तदनुवाप्तेर्विनाशमगमदिति पूर्वेषु
 संबन्धः तथा मुद्गरवाद्यः सोमवंशपपेलमुद्रो
 राजा उर्वश्याप्रापान्नचलितया पुनस्तदनाप्रे
 र्जीवितं संत्याजितः विलयन्नसावनशानादि
 नाविरहः खान्दत इति पापगौरवलाघव
 विचारबुद्धिः स्वजीवितरक्षार्थं परस्त्रीविज्ञावि
 ष्टागमेति तथा चानंगरंगेपि उर्वशीसरत्ना
 चिन्तयाय यौ सद्यं किल मुद्गरवाद्यः रत्न
 णयनिजजीविष्यतत्संभजेत्यरवधुं न काम
 तः ॥ इति कारणवशात्परदारोगमनानुमति
 निवृत्त्यणम् ॥ इत्यं पापगौरवलाघवसमीक्ष
 या परस्त्रीगमनानुमतौ वलात्समापनिताया
 मपि इमाः सर्वथा परिवर्जनीया इत्याह कल्या
 णमलः कल्याप्रवृजितासती परवधुर्मित्रां
 गनारोगिनी शिष्यालसणवलभायपतितो म
 त्रायसम्भन्धिनी वृद्धाचार्यवधुस्त्वगर्भसहिता
 तात्त्वमहापायिनी पिङ्गाकलनसासदाबुध
 जनैस्त्याज्या इमा योषित इति स्वमरणदये

ननु मनमनर्थावहमिति भावः ॥ इत्थं विषय
विशेषे परस्परानुमतौ ह्यययोग इति न ह्यन
णमवतारयति अथवा मानेष्वाविधुतधैर्यस्व
नायिका स्वयिनडययोग इति न ह्यनणमव
तारयति कविभिः कान्तदर्शिभिः पञ्चजातीया
स्त्रीमदनव्यापारलीलाविधौ अतिपीतवानंग
भिलाषसूक्ष्मनक्षुर्यथानात्योत्पलस्वमेन छि
न्नोभवेत् तथा यो त्योत्तं स्त्रीकारार्थं क्रियाशि
लासैव सर्वथा ह्यदकारणत्वात् लीलाविनो
दस्तद्धियो न निर्माणार्थं आस्ताप्या इति तदा
नादिना प्रेषणीया योषिता हती स्यता तत्रादा
वेन त्कर्मसाधिका दासी उभयोः सहचरणा
उभयरहस्यमर्मज्ञाचीटीयां ह्यो करोतीति व्यय
दिशंति तथा कारवधुः करोतीति कारुण्ये पा
लितोयः कारुः कर्मकारस्तत्रैव रात्रिदिनवा
सीतस्य वधुः केचित्तु कारवधुः इति पाठं पठ
न्ति तत्र कार इति भीमसीनो भीम इति वतक
र्मकारोद्देशः तथा नटीनर्तकी तथा विधवा
रंडा तथा बालानभिज्ञानतादृशरत्नरसाय
योदिनकारिणी भयपरवशाच्च तथा धात्री

५
१५४
१५९

धवस नार्थो यमाता तथा सखी वयस्य तथा मा
न्यामानास्य दं ददनति लेख्य मुभयोः तथा प्रब
जिता रहीतप निवृत्ता तथा भित्तवनिता प्रत्ये
क गृहगामिनी भित्तकी तथा सख्यतिनी उभयो
र्मातृपुत्रसमम् तथा शिल्पिनी विशादिकरी दि१
तथा माता कारिणी तमिनी मालिकवनिता तथा
वस्त्रधाविनीति उपलक्षणं वेदं न कुविकाथि
काथिकादीनामपीति वृत्तं शाहलविक्रीडितं ६
अथेतद्व्यसन रत्नानां दणमात्रमपि विलम्बेर्मा
दादिसमापतेतद्व्यसनविनोदार्थमानेयासु
यैव शीघ्रं सिध्यति तां प्रत्येव हती प्रेषणं विधात
व्यमित्यत्रायाससाध्यास्तदणमवतारयति अ
थेति एवं जातीयिकासीदृत्तिकानि गदिताह
तीवो धितामारोत्सवे कामोत्सवार्थं सिध्यति शी
घ्रमार्गगामिनी भवति नूनमिति निश्चितमेत
त् एतत्प्रयाप्य न भूतमित्यर्थः काकेत्यादौ प्रो
ढेति अगणितपरमत्वात् स्वार्थसाधननिश्चिता
वप्रौढा तथा कांतविमानिता कान्तेन भर्त्ता वि
मानिता केन विकारणेनावमानिता तथा तरु
णिकामाग्निदग्धहृदया तथा वन्या नार्तवा

शान्तवेन हि कामाग्निप्रशमनं प्रायेण भवति व
त्पायास्तनदभावेनासौ निरन्तरं सेवितो घृताद्
तिभिरिवाग्निः प्रत्युतो ज्वलति तथा त्वयत्नी जिता
वद्गपत्नी कर्भर्त्तु प्रेमासदसयत्नी भिर्जिता कार
मित्वमकिंच नायां पराभिलाषीयति न स्वारयती
त्येवमादिभिरुपालमैरभिभूतेति तथा राणावि
धवामहोत्सवोत्सवाश्रयं यद्वा हानमिति तथा
स्वरयरास्वरं स्वेच्छानत्रयरासतं त्रविभर्वाजितभर्त्तु
केत्यर्थः तथा सततत्रगमनावभिचारिणी तथा शि
ल्पिप्रिया शिल्पिभार्या प्रायेण हि शिल्पिनां व्यवसा
यशस्वेव निवृद्ध इति रात्रिर्दिनं पुरुषपतिचित्ता
पतापतां क्रियामपि परक्रियावन्मन्यन्ते वश्यं शि
त्येन यत्नमर्जयितव्यमित्येषा क्रिया सांशिल्य
मेवेति तथा गायत्री गानशीला गानं हि प्रायेण
विलासिनां मुख्यं विलसितं तदा सक्ता वै तन्नि
या गानफलत्वेनैव मन्यन्ते इति तथा पाण्डित्या
दिशास्त्रांगना उत्तमांगना दरिद्रांगना सेवकां
गना महारोगांगना श्रल्यांगना डिम्बांगनेति
आसुचप्रायेण निमित्तानि सुचयान्येव तत्र सेव
कांगनाया इयं स्थाया यन्मन्मुखेनासौ मद्भवः से

१५६०
१६०

वक्रमथे आधिक्यमाप्नोतीति अल्पस्तनुशरीरस्त
सांगनानहिकाविदपितनुदेहेनहृदिमेति इ
त्यसाववश्यं परं मृगयमाणो वहृष्यते तथा डि
सांगनाडिम्बोत शिशुवालिषावितिकोशातरडिं
सांगनावालभर्तवनितामूर्खवनितायातत्रवा
लभर्तकवनितायास्तप्रार्थमवश्यमेव परे ह्ये
तिस्रयमेव सिध्यत्यसौ मूर्खगतावस्वधवमे
वहतंकृत्वा स्वकार्यमाधयतीति हृत्पागमने मु
नः कावार्तेति तथा उष्ट्राप्रतिग्रहचारिणी दुर्भ
गाया गृहदुष्टेति व्यपदिशति दृष्टं शास्त्रं तद्विक्री
डितम् ७ अथ लक्षितससाधाप्रतियोगि दुःसा
यातक्षणमवतारयति अथेति कविशेखरेण म
यायम्यकृतायतादृशी मरुणी नारीरतिप्रार्थने र
त्यर्थं प्रार्थने यावने कृते पिङ्गः साधाप्रोक्तानसव
शीकर्तृशकोति पूर्वमेव विमृष्येत दर्शयतीति प्रे
षणं सोपहासायैव भवेदिति तां प्रतिहृती प्रे
षणं न विधेयमिति तात्पर्यम् कासाविद्यादय
केति या गृहपकेव भवेत् इति असौ च गृहान्नि
र्गच्छत्यवश्यं प्रतिवेशिभिः शंक्यमानाननङ्गः
स्वरित्रा भवेदिति अथ वामप्यनया सह गतायां य

पं.

चात्मा कश्चिद्दहं मयि धृतीति शंकयानासौ
कदापि सिद्धीति तथा पलवरदिताशि
ङ्गः पलविको विट इति भर्ता द्वारनिवेशिता
शिङ्ग तथा परजनालाये विरक्ता परीषां
सम्बन्धी तरेषां जनानामालाये प्राभाषणे
विरक्ता प्रतिवृत्ता लक्षणं सितत यत्परजना
लायत्याग इति तथा दृष्टा स्वमानरक्षणे क
वृता यवाकामौत्वासदा तथा निस्ते हा स्वभ
र्तृवदप्रेमा तथा वरयौवनावरं सुन्दरं यौव
नं यस्याः सुन्दरत्वं च नाति दोभकत्वं तेना
सौ यौवनमदेनेवात्या त्विगणयति कोमया
सदृशो भवतु स्वभर्ता देवलिखितो यादृशस्तु
दृशो वा भवत्वनेनैव मया यौवनं याप्यं इति
निवृद्धनिश्चया तथा गुरुजनाङ्गीनामा कश्चि
दिमां चर्यां शङ्केदिति भयभीता तथा लज्जा
वतीया लज्जावशात् स्वमुखमपि न सुखं द
र्शयतीति प्रशंसायां मतपिलज्जावतीति श
यं तथा स्वच्छनिर्मलरुदयाधर्मैकपरायणा
तथा सुन्दरनायको परिगता सुन्दरो यो नाय
कः स्वभर्ता तत्रैवो परिगता त्यादृष्टप्रेमणार

तेति तथातिदीणकामान तथासरतग्रस्ता इ
 तीमानार्योऽऽसाधाः दृष्टंणार्हलविक्रीडितं।
 ८। सरतक्रीडामैहिकसुखार्थं शुद्धसंतानोत्प
 त्तामत्रिकानर्त्तार्थंवेतियस्मिन्नेतज्जभयंदृष्ट
 दृष्टवलेनविरोधमेवावदतितन्निषेधाया
 वतारयति अयेति मुनीन्द्राः श्रीवासादय इ
 तिस्रुटं प्रकटमेवदृष्टत्वादाहुः किमिच्छाह
 प्रष्टव्यं इत्याहुर्दृष्टिप्रतिष्ठिपुस्रुक्तीपेहिक
 मामत्रिकंचस्रुक्तेफलंकामयमानः कदा
 विदेवकदाचिदपिकामात्तरतायामपिस
 भोगवेषुं सरतक्रियां न कुर्यात् संभोगेन
 कुर्यादित्येतावन्नेवसिद्धेवेष्टाग्रहणं वाप्य
 संभोगादीनामपि निरासार्थमवाप्यसंभो
 गंदन्तनलोलेखादिकमासु न कुर्यादिति।
 तत्राष्टमीपक्षोभयगामिनीतस्याम तथाह
 रिवन्दशोखरतिथौ हरितिथिः पक्षोभयग
 ताद्वादशीचन्द्रशोखरतिथिः पक्षोभयगतैका
 दशी तस्यां तस्यांचेति तथादर्शमावास्यायाम
 तथा पूर्णिमिति शोदर्शप्रतियोगिनीत्वादत्र
 पूर्णाष्टमेन पूर्णिमास्येव ग्राह्या तस्यां पूर्णाया

पौर्णमास्यामित्यर्थः तथा याते व्यतीपाताख्यः
 योगे यो सो सप्तविंशतियोगमध्ये सप्तादशः
 पारिभाषिको वायव्यदिने लभ्यते तथा च तल
 क्षणं अवर्ण्य स्थितिपार्श्वनागदेवतमस्त
 के यद्यमारविवारेण व्यतीपातः स उच्यते इति
 नागदेवतमस्तेषां नक्षत्रं तन्मस्तके प्रथमः
 पादेष्वथ वा समाहारद्वन्द्वेन मस्तकं ऋगशि
 शानक्षत्रं गृह्यते उभयथा प्रामाणिकानां स्वी
 काराज्जभयं ग्राह्यं इति तथा संक्रमणे भानो
 रगच्छन्नरगमने तच्च चलाचलसंक्रान्तियो विषु
 वदाद्याश्चलाः पुनर्मेघादिसंक्रमणानि यतः क्रान्तः
 जभयस्यापि पुण्यत्वाज्जभयथापीमाग्राणां इ
 ति वर्षमध्ये इमाश्च त्रविंशतिर्जीयन्ते इति तथा
 वृते काम्यवृते ऊत्रापि तिथौ यदा देवपित्रर्चाः
 र्थं व्रतं क्रियते तत्रेत्यर्थः तथा शरदिशरहतौ
 आश्विनकार्तिकयोरित्यर्थः तथा ग्रीष्मे ज्येष्ठा
 षाढ्यौः तत्र पूर्वस्मिन्नर्कस्यावपातो न्मुखत्वा
 त उत्रस्मिन्नतितप्तत्वादेतत्सेवानिषेधः का
 म्यः तथा च ऋतुचर्यायां सेवेन कामतः कामं
 वत्साह्वजीह्वानं हि मे नि कामं च निषेवेतमेषु

नंशि शिरागमे श्रद्धाद्व संतशरदोः यदाहृष्टिनि
 दाद्ययोरिति तत्रयद्यपि वसंतशरदोर्दृष्टिनिदा
 द्ययोश्चैतत्सेवायां साम्यमेवोक्तं तथापीह शरद्दी
 प्तयोरेव निषेधः वसंतवर्षर्त्वीः सर्वत्र सर्वथा
 पुष्पोदयेन मेघालोकेन वा कामिनां हर्षवृद्धेन
 कायंचन निषेधोपदेशात्तद्वदयेष्वकांशालम्
 नीतिननुभयं नोपदिष्टं निबोधम् इति ग्रीष्म
 शरदोर्निषेधो नैरन्तर्यपर इति ध्येयम् प्रतिदि
 नं नैरन्तर्येण व्रतं न संशयमिति सूक्तमिति य
 दादिति यिन्नपालनपुण्यकामः शरदादौ च
 स्वदेहपुष्टिकाम इत्यर्थः अनयोश्च भूतोः कदा
 चिदिति वाङ्मूलाभिप्रायमिति व्याख्येयमिति स
 चमिति सर्वस्यम् तथा सन्धादिने इति समा
 हारद्वंद्वः सन्धोभययोर्दिनवेलायांच्छेत्यर्थः
 तथा भूतेषु नृतिथौ चतुर्दश्यामित्यर्थः तथापि
 त्दिने मातापितृक्षयदिन इत्यर्थः व्रतग्रहणे
 न सामात्येनैतन्निषेधे सिद्धे पुनर्ग्रहणमत्र काल
 ममवस्थापि निषेधार्थम् यद्यपि व्रतमतिक्राम
 न्नायश्चित्री जायते इति नित्यकर्मत्यागवैहेतुग
 मनत्यागस्यापि प्रायश्चित्ताहं तथातदागमनं वि

हितमेव तथापि एकादश्यादिवलवन्नरित्यव
दिदमपि वलवन्नरित्यवशमत्र दिने मेषु न तथा
गइति द्विवज्रसुवज्रत्यायेन फलितम् ॥ तथा
मे आया सदायक व्यापारेण देहेन्द्रियगलानौ त
था ज्वरगदेज्जरा व्यामय इत्यर्थः दृष्टं शाहलवि
क्रीडितम् ॥ इति श्रुजकालनिर्णयणम् अथेत
त्प्रतियोगित्याज्जदशमप्यवतारयति ॥ अथेति
यत्तादृशोपि देशे समे गवेष्टानैव कुर्यादिति सू
क्ष्मैव समन्वयः वद्विनिकटे निष्णालादौ तथा
ब्राह्मणनिकटे यत्र ब्राह्मणवकाशो धोवर्तते त
त्र तद्य रक्षत्रियादिजातिर्न मेषु न कुर्यात् एवं
सूत्रवर्गनिकटे सूत्रवर्गजो ब्राह्मणवतिरिक्तो
महान्नो ग्राह्यः तथा नद्यां गंगादि महानदी त
द इत्यर्थः तथा देवालये हरिहरजुगादि मदि
रान्नरित्यर्थः तथा जुगादौ जुगमत्र विषमस्यान
मादिना परसमापतनं कायत्र भवेत् अरण्यं
चौरजष्टसत्वादिभयस्यानम् नोवेति अन्ये
क्षणा गोचरे यत्रात्यदृक्यतनं भवेत् तथा यत्र
वकाशो दम्यतो राभाषणं परस्परप्रेमात्माय
स्तथा मणितं रतिरुजितम् परस्परश्रुतिपथ

पं.
१६३

163

मेतिगच्छन्निनत्रापिरतंनकुर्यात् तथायत्रदेशोवतो
सेवितायांश्रंततःपञ्चात्त्रयात्तज्जाभवेत्त रत्नसोद्भा
टनेनतत्रापिसम्भोगचेष्टानकुर्यादिति इतिनिषि
द्धदेशानिद्रयणं ॥ अथेति कथ्यतेः कामक्रीडाचत
रैः स्वकीयभवनेनिजगृहेकांतयासमंसंभोगः सु
रतक्रीडाकार्यः कथंभूतेसभवन्नरिततड्दीप
नार्थविशेषणानुपपत्त्यस्यति रम्यइत्यादिसुधावि
त्रादिभरितत्वरम्यत्वं तथादीपशि र्येज्वलेदीप
शिखेतुपलक्षणम् मदाप्रभाववतामणिशिखा
दीनामणौवित्यात् एतज्जयादानंचान्यकारनि
षेधार्थममंगलं हिनामैतद्यदन्यकारे सुरतसं
भोगइति तथासुललितेशोभनरवनयानिर्मिते
तथासत्स्यडिले सुरवितविश्रायलंकृतस्यंडिले
तथासूत्रनेसृष्टिते तथाधूपोद्धारमनोहरेगु
जालादिभिः सुगन्धधूपैरहृष्टनिवारकैः कामो
द्देककारकैश्चोद्धारणसमन्नाज्जलनेनमनो
हरे तथासुकुसुमस्रग्दामशोभात्वितेशोभन
मंगल्यकुसुमानांयानिस्रग्दामानिमात्स्यानिते
षांशोभयात्विते तथावीणेति वीणयापल्लाले
नकालक्रियामानिनरावः सूक्ष्ममधुरचिंताव

पं.

र्जकोधनिलेनान्विते पञ्चाङ्गलिते पकांतप्रदेशस्थि
 तवीणा रावेरातसु द्वेकवर्थक इत्यर्थः तथा मनसि
 जेति मनसि जस्य कामस्याः प्रस्तावनावोधनाया
 भिः क्रियाभिः निरन्तरसेवयामदीभूतोपिकामः
 स्वयमुपचुचिताभिर्मणित इति मनसि जइति
 तत्पुरुषे कृतिवद्गलमिति सप्रम्याश्रुतु कृत्तशा
 दूलविकीडितम् ॥ इति रतहितस्थाननिद्रूपण
 म् ॥ अथेति बुधैः सूक्ष्मे गितभावसोधवतुरैः प
 मिर्भावैः सत्त्वोत्पितवासेहाविशेषैः मृगदृशां मृ
 गवत् प्रायतचटुलचिनग्राहिणो दृशो विलोच
 नानियासां तासां इहास्मिन्निति प्रसंगे भिलाषतयः
 कथं ममानेन संगतिः स्यादिति सूत्रा श्रसौ मतसंगति
 मवश्यं वाङ्मतीति चित्ते कृत्वा भिमुखीभूतां तां रम
 येत् हरस्थितां दृष्ट्यादिमुखेन खंप्रत्यभिमुखयेदि
 ति च भावानेवोद्दिशति उक्तेत्यादि उक्तायेह दयाद्वा
 दके शालोकदामिनि इतो भिगम्यतामित्याह तां प्रा
 गच्छति अभिमुखीभवति आगतावपुनर्लज्जितायो
 मुखिविरमति पञ्चापञ्चान्निर्गच्छति तदनवनिर्ग
 छन्त्येव प्रेमाप्रेमभरितनेत्रत्वेन मना कपदमा
 स्त्रादितमिव वीक्षते तथा केशानज्वति इतस्ततः

१६४

१६५

क्षिप्रानिवमन्यमानास्यानप्राप्त्यर्थं तात्त्वारयतीवेति
 तथा नृमते अभिसुखिभयालं विप्रमिने वज्रमया
 सुखं स्फारयति तथा विरमति भर्ता प्रणवभरितं किं
 विडक्तासती प्रतिगच्छति तं प्रत्यहरणमनेन विर
 मणमिवाभिनयति न च तत्र त्वत्तत्त्वाद्दृष्टलौति
 इति अज्ञातमिव पुनरप्याप्रलौति रण्यायामागत्य
 तिष्ठते तथा भर्तारमीक्षमाणमिव जानंती अपरां
 समीपवर्तिनीं कां विदालिं गतिवाङ्मलनिकया क
 ण्ठे लगति तथा पुरुषं निजभर्तारं विदोति विरोध
 मिवाभिनीयरोति किमिदं वदति इतो गम्यतां भगि
 नीत्यादिनते बुद्धिः स्थिता किमिति धातोसि मामा
 स्पृशकां स्पृशामीत्यादिविरुद्धं भाषते तथा बालक
 मंकस्थितं तलस्थितं बोध्याप्य चुम्बति वक्त्रं संयोगं
 करोति तथा गात्रं स्फोटयते देहं कण्डूयते गुल्फादि
 पर्वाणि वा भंजयते तथा मना क ईषत्तत् किं णि आ
 नुमील्य हसति तथा प्रत्युन्नरं याचते उक्ता नृक्ता वो
 क्ते व प्रत्युन्नरं याचते किमुक्तं इति तथा दोर्मूलं कदो
 भयं निरीक्षते किं विडक्तासती कस्येक्षणमिवा
 भिनयते व पुनः सनयुगं च निरीक्षते तथा पतितं
 वस्त्रं नालम्बते नावष्टभ्राति यथा स्थितं वा वस्त्रं पति

५.

तस्मिन्मिनीयनचावलम्भते तथातिर्यगिति तिर्यग
 गलंवीक्षते नसरलदृशासरलदृष्टिर्हुदासीनता
 मिवाभिव्यनक्ति वक्रदृष्टिः पुनः प्रेमयन्तिकेत्युक्तं
 तिर्यङ्मेवनिरीक्षणं वक्ररुतइति तथाक्रीडाविध
 ने क्रीडाशब्देनात्रक्रीडालापालक्ष्यने यैगलायैः
 क्रीडादीपनंभवतितालापाङ्कुरुते तथादत्ते
 नाथरपह्वंविदिशति दत्तेनेतिज्ञातौ एकवचनं
 दत्तैरथरपह्वंविदिशति तथायक्रंरेवाभाषते ने
 व्यक्तंस्वरूपदोषांशारंभाभाषतेस्फुटमसकल
 यावावाभाषतेकत्येवभाषतइत्यर्थः अनंगरंगो
 लजांचयत्रेभिर्मात्रं वपश्येत्यादे नभूमिं विलिखे
 त्स्यताच व्यनक्तिगात्रं कुरुते वहासं दृष्ट्वा कटाक्षं
 नयने विदधात दृष्ट्वा स्फुटं सस्मितमेव वाक्यं
 शनैर्वदेच्चानसरे इज्जन्तम् विलोकात् व्याजक
 याप्रसंगादुच्चैर्वदेत्संपरिदर्शयन्ती तद्गर्भमिव
 प्रणयं विदधादित्यादिवागीमसकृदुपेक्षेत
 कतिस्त्रियोऽस्यलयगाः सुत्रपाः कस्यामयं प्रेमभृशं
 विधत्ते गृह्णाति दृष्ट्वा चक्रचक्रेण संस्फोटयेदंगु
 लिकाः सज्जमम् भूषाविहीनानददाति तस्मै स
 दर्शनं याचितमप्यजसम् पुष्पादिना हन्ति तथा

१६५
१६५

नितारं संकर्षयेन्मार्घिभुजं करेण व्याजेन गच्छेत्
दत्तकरांश्चिवक्त्रेषु चर्मा सुवहेदितोक्ता इत्यादि
विद्मैरनुगमयुक्तां तात्वाविदग्धां मृगशावकादीं
संप्रेषयेत्तां प्रतिनिविशं कंदतीं भरात्कामकलां
प्रवीण इति इति योषिदभिलाषनिद्रपणं १३
अथ सामान्यविशेषप्रकारैः सुरतमभिधास्यन्नादौ
शालिङ्गनविहीनं तयः कुर्यात्सुरतोत्सवमप्येषा
रिव भवेत्तस्य हृत्तिः स्तार्थकसिद्धय इति यशुतानि
वारणं यथास्य सिद्धानि तथा लिङ्गानि निद्रपयि
ष्यन्नादौ यथास्त्रीणां दर्शनमात्रेणैव हृदयप्रसन्न
ता भवेत् तथा कथनं सामान्येन तावदवतारय
ति मात्सेति दक्षिणादिभेदैः लक्षितो नायको
हृदयाद्वादकः स्फूर्जद्दीपमनोत्तयारुभवने स
र्वत उलसदालोकविज्ञावर्जकस्वभाव रमणीय
गदहेयस्तु यथा तलमतिकोमलचन्द्रधातोर्धोर्ध्व
चनाविरचितं प्रायान्तलं शायनं तलशब्दः स्वरूप
प्रपञ्चो वाची प्रायामधस्य दीकृतोपरिस्थिततया प्रायान्त
ल इत्युक्तं अथः स्वरूपयोरस्त्रीतलं स्यादित्यमरः तत्र
प्रायान्तले स्थितो योषितां प्रथमं सुरतात्पूर्वरागा
र्थं हृदयप्रीतिविकासार्यं दुतं प्रायान्ताप्रसिप्तमन

पं.

न्नरमेवपरिरम्भणं कुर्यात् वाहूहरतः प्रसार्यपा
 दावारम्भकण्ठस्यैव कुर्यादिति सुरतविमर्द
 सहनार्थं हीदं प्रथमतः पारितोषिकं दध्यात् न
 च पारितोषिकदाने विलम्बनमुचितमिति च दु
 तमित्युक्तम् कथं भूतो साविति रसराजोपकर
 णभूत विशेषणस्य पत्यस्यति मात्येति मात्यैः स
 गन्योत्कृष्टरसुद्दीपकसमनोभरितसम्भिराष्ट
 रितामध्ये मध्ये रचनास्थापिताः कुन्तलाः केषा
 येनेति तथा सवसनः कामाद्वायकमहाव्यवस
 नालं कृतवपुः अनर्घेन वद्ममूल्यनांगरागेण सू
 म्यगालेपनाङ्गलः तथा नानेति नानाभूषणैर
 त्तहारकटककण्ठलादिभिः सुन्दरो रमणीयः
 तथा स्मररसः कामोक्तः तथा ताम्बूलेति ताम्बू
 लेन नागरयानेन पूताननः स्पर्शणीयास्पृश्य
 र्थः भवत्खट्वाशनैर्यसुरतं सखदायिपरंतप
 याभूमितले सुरतं नरीनर्त्तनतथा खट्वायामि
 तिकामोपकरणेषु खट्वादेशो विशिष्यनकृत
 इति ध्येयम् दृष्टं शाईलविक्रीडितम् मुनमि
 ति पाठे मतमभीष्टमेतयोधितामिति च रण्ये
 यम् इत्थं वात्यसुरतमुख्यभूतं समाश्लेषमुक्त्वा

१६६

१६६

तद्विशेषानुद्दिशति वृत्ताच्छकमिति रसविदां
 रसतात्पर्याभिलानां योषितां सूरत रसोत्पादना
 थं यत्पारितोषिकलक्षणमालिङ्गनं वृत्ताच्छका
 दिभेदेन वसभिदां भेदाष्टकभिन्नं ज्ञातव्यम र
 सविदां इति कृत्ययोगे कर्तव्येष्टी ज्ञाने वाष्टप्र
 कारानुद्दिशति वृत्ताच्छकसंज्ञकमित्यादि तत्र
 यं वृत्ताच्छकसंज्ञकं वृत्ताच्छकमिव वृत्ताच्छ
 कमितीवार्थेकन उवाच्यं लक्षणकथनावसरे
 स्वयमेव व्यक्तीभविष्यतीति ततोदितीयं लतावे
 स्थितं लतावेष्टितकाव्य इत्यर्थः तस्मादिति ततो
 पिजाद्यनविडके इति जाद्यनविडकाव्ये हेमते
 तृतीयं जाद्यनं चतुर्थं विडकमिति ततश्चुत्पाद
 ष्मत्तुत्पादकाव्यं यंचमम इति ततोपिषष्टि
 लतं तुलं निलत एलाव्यं ज्ञातव्यं सप्तमाष्टमार्थ
 माह नीरक्षीरेति तस्मान्निलत एला नीरक्षीर
 मुरः संलतादि कंसेयं सप्तमं नीरक्षीरं अष्टमं
 लतादिकमित्यर्थः वृत्तं शाहलविक्रीडितम्
 उद्देशानुसारेण लक्षणमेषां अवतारयति एके
 नेति एतदालिङ्गनं पुराणैः पुरातनैर्वात्स्यायना
 दिमुनिभिः वृत्ताधिच्छकं वृत्ताधिच्छकनामकं क

प्रवर्षीवार्थक
 नोलोपेन तता
 देष्टितमिति ल
 तावेष्टितकार्थं

यं

पितंकीहृगिआह एकेनेति रसोच्छतिनाकांतायत्रा
 लिंगनेखपत्नः पदं पादं वा मंददिणं वा एकेन पादे
 नखकीयेन वा मेन ददिणं न वा पीमृदृष्टं संक्षेपे
 ण वडं कृत्वा न्येन पादेन खपत्नः सखिभागमरुष्टं
 चापी ज्यदोभ्यां भुजलताभ्यां खपत्नः कान्तष्टं शो
 भनष्टं चापी ज्यतलतो भुजलतानुप्रवेशेनष्टं
 चापी ज्यक्रामति वक्षःस्थलादिकमास्त्रिष्यतीत्येवं
 लक्षणमालिंगनं वृत्ताधिच्छेदकथितम् यथाका
 विलतामदातरुं शाखासंयोगेन दृष्टं वृत्तातल
 ग्नातिष्ठति तथा यदि पतिमास्त्रिष्यतीतिष्ठति
 तदा तत्साम्या वृत्ताधिच्छेदमिति देवपथादिभ्यश्चे
 तिकं लोयेन वृत्ताधिच्छेदमिति ध्येयम् अनंगरंगे
 चरणकमलमेकेनांघ्रिनाक्रमभर्तृपरपदस
 रोजेनाश्रयंतीतद्वरुमतमिव भुजवह्ण्यापी
 ज्यचुखेन्नतांगीकथितमिह मुनीन्द्रेण हि वृत्ताधि
 च्छेदमिति वृत्तमिन्द्रवज्रा अथोद्देशानुसारेण हि
 तीयं लतावेष्टितकाण्डं भेदं लक्षयति ॥ ऊर्ध्वमिति
 तदालिंगनं वल्लारिवेष्टितकाण्डं मतमिति शेषः
 वल्लारिर्मञ्जरिः स्त्रियामितिकोशात् वल्लारिर्विक
 सितालतासौ यथा समीपवर्तिनंतरुं शाखाभि

कं ८

रात्रिषु गुच्छकमेतनेन सह दयहृदयं रंजनाय जा
 यते नथा यदानारी सरलांगयष्टिरुत्थितगात्रयष्टि
 भूत्वा यतिमाश्रिष्यतीति तस्मात्मेन वलरिवेष्टित
 काव्यंकथितमृतदेवसुखं वलयति शुद्धमित्यादि
 नारी यत्रालिंगने भजाभ्यां भजलताभ्यां दोष्णीरुहं
 तरुं वह्निरिव सरलासती शाखाभ्यामूर्ध्वमुपरिप्रि
 यमाश्रूषका मात्कामातिशयेन विकसितासती
 गुच्छकेन गुच्छकाभमुखेन मुखस्तवकंचुसति
 तदिदमालिंगनं वलरिवेष्टितमिति अत्रापि प्रा
 रवत्कनोलुक अत्र कल्याणमहोपरमपि विशेष
 विन्दुकमाह वलीवद्वत्सं सरलांगयष्टिं पतिसमा
 लिंगति यत्र कान्नाचुस्वेष्टरागात्कृतमन्दसीत्का
 प्रोक्तं बुधैर्वलरिवेष्टितं ततः सुप्तमुपेन्द्रवज्रा ३
 तिवलीवेष्टितकम अथोदित जायनाख्यत्ती
 यालिंगनं लक्षयति श्रोणीति बुधैरेतदन्तरज्ञान
 वन्तरेरेतदालिंगनं जायनामकं प्रोक्तं किमिद
 मित्याह श्रोणीतटे इति यत्रालिंगने प्रहृष्टान्त
 रभावोदिक्ता नारी स्वकीयभजलतापुगलेन का
 न्तमनोहारिणं स्वपतिं श्रोणीतटे कटिस्थलत्रा
 पीड्या समन्तानैविष्ट्येनावगासवक्रासवं स्वकी

यमुखकमलरसंमुखवन्दपीयूषंसादयतिपाय
यतिरितिआसवदृढीकरणार्थंनारीविशिनष्टिः
मुक्तेतिमुक्तमखरमुक्तुसितवशाद्ययामुक्तउन्मो
वितःकेशभारश्चययेतिमुक्ताखरत्वेनास्याजाम्
नदनदीत्वंधनितम्मुक्तकेशभारत्वेनचमुख
स्यसर्वतःकेशच्छटाभरितत्वात्पोर्णमासुदितम्
धकार्णालंकृतचन्दसाम्पूरसास्वादवर्षणा
र्थगतागतस्थितभ्रमरकलितपद्मसाम्यवध
नितमिति वक्रासवमतिकथनमुचितमेवेति
अनंगरंगे जघनपरिसरस्यश्रोणिदेशंसभर्तः
निजभुजलतिकाभांगादंमालिङ्गरागात्तव
लिनवसनकेशाचुस्वनंयत्रकुर्यात्स्फुटमिह
परिरम्भंजाघनंतंवदंतीति ५ इतिजाचन
निद्रपणम् अथोद्देशप्राप्तिविडकाख्यं चतुर्थं
मालिङ्गनंलक्षयति स्थितेति कामक्रीडाविवे
चनकृष्णालापतदालिङ्गनंविडकंजववेधन
सञ्ज्ञादिडकनामकमाङ्गःकीदृगिदंसूये
णेत्याह स्थितेति यत्रालिङ्गनेकामिनीस्थिता
स्वयमुपविष्टाउपविष्टं वसविभुंस्वस्वामिनं
स्वर्प्रवन्त्यात्स्वस्वानार्याःकराभां पाणिभां

प्रवन्त्यात्प्रकर्षणदृष्टतयावन्त्यादन्त्यनविधानात्सम्मोति
 तादं पिहितविलोचनं पश्चादागत्येति शेषः ऊचाभ्यां प
 श्चादेवाविधितता उच्यते यत्र पुरर्थांश्च विदितं पश्चादा
 गत्याणिभ्यां यतिं पिहितनेत्रं विधाय कचदयता उ
 नेनोद्भूतदेहं कुर्यादिदं विद्वत्काव्यमालिङ्गनमिति
 अत्र वाच्यः यतिगतोपिविशेष उक्तः अस्मिकामिनीचे
 हिते यदा यतिरपुद्गलः पश्चादेव बाहू प्रसार्यताम
 पिव भानितदन्त्योत्पद्यतादिदं कमिति तथा च
 स्थितं यतिं मीलितनेत्रयुगं पश्चात्प्रविधेद्वनिता उ
 चाभ्यां गृह्णात्यसौतामपि विद्वत्काव्यमालिङ्गनं तत्स
 निभिः प्रदिष्टमिति ॥ इति विद्वत्काव्यमालिङ्गननिर्णय
 णम् ॥ ६॥ अथावसरप्राप्नोत् पश्यन्काव्यमालिङ्गनवि
 शेषं निरूपयति कान्त इति इहैष स्याल्लिङ्गनेषु
 मध्येतदालिङ्गनमूत्रपात्रद्वयमूत्रपात्रद्वयनामकं क
 विप्रवीरैर्मदनादिभिः कविश्रेष्ठैः प्रदिष्टम् यत्र का
 न्तः कमनीयमूर्तिर्मनोजययितांगयष्टिः कामोत्का
 पीडितदेहलज्जिकाः सन् रूपाच्चातेन निजोरुचदृ
 नया युवत्याऽरुमुगं परस्परं भुजाभ्यां पश्चादेव शरी
 रमवष्टभाषाडयेत् दृष्टं संघट्टयेत् इति तथा च
 कल्याणमहः उद्दामकामोन्मथितो गतायाऽधो

पुगंसोरुपुगेनयत्रापीडयेत्कान्तउदीरितंनह
 इयगूळंपरिरम्भणंहिइतिहृत्तमिन्द्रवज्रा ॥ १
 इत्थुत्थयगूळाख्यपरिरम्भणनिद्रपणम् ॥ अथ
 तिलतण्डुलाख्यंषष्टमालिंगनविशेषंतदयति
 यद्वाद्भिरिति तदाश्लेषणंकविभिलिततण्डुलाख्यं
 कथितमिति यथानिलतंडुलयोरन्योन्यंसंस्तु
 योरपिभेदउक्तटोवीक्ष्यतेतथा यत्रालिंगनेत्योन्यं
 दृष्टासक्तयोरपिभूनीयत्रभेद उक्तटोदृश्यतेत
 तिलतण्डुलमिति तदेवस्वरूपेणहयदिति पु
 वानौतरुणीतरुणौ अन्योन्यसंसक्तशरीरयष्टी
 परस्परसंस्निग्धशरीरलतिकोवाद्भवदोजघनेन
 वाद्भ्यांवाद्भवत्सावदोजघनेननघनंगाढम
 तिनैविज्येनसानन्दममृतजुएनिमग्राविवाच
 दृयतः परस्परमग्नीकर्तृवाक्यतइति अनंगर
 ने गुणगुणविपर्ययंमिशोचटयैचेन्मिथुनंस
 निश्चलं तिलतंडुलसंसक्तंतदापरिरम्भंकथयं
 तिसूरयइति कामिनीभुजौकामुकपृष्ठसक्तौका
 मुकभुजौचकामिनीपृष्ठसंस्थौ यदाभवत्तदा
 भुजविपर्ययः एवंकामिनीगुह्यंकामुकगुह्येन
 कृतान्नरावेशंयदाभवेत् तदागुह्यविपर्ययोपि

पिजातइतिभजगुणविपर्ययमित्युक्तं वृत्तमिन्द्रवज्रा ८
 अथनीरदीराखं सप्तममालिंगनविशेषं निरूपय
 ति गात्रोपरिष्ठादिति कवयस्तदा लिंगनं दीरजल
 माहुः यथादीरनीरे अन्योन्यसंघर्शेन स्थायेते किं
 कीदृक्कवदीरं किं कीदृक्कवनीरमिति नष्टपरिवे
 कबुद्धिमारोहतस्तथा यत्र कामिनी कामकौयदासं
 स्त्रिष्टौ स्थातानं कथं वभेदो विज्ञातं शक्यते नदिदं
 इति एतदेव स्वद्वयकथनेन दर्शयति गात्रेति
 यदि तत्पमधोपायांतेरेतन्मिश्रयुतस्य कामिनी
 कामुलक्षणसदेहं शरीरं कामातिसेवाक्षतसर्ववे
 षं कामससुरतस्य सेवयानिरन्तरपद्विवेकन
 ष्टसर्वेहंतत्पमति तमुत्पानाशं गात्रोपरिष्ठा
 तं स्त्रीयते अन्योन्यं दृष्ट्वा गात्राभ्युपेक्षा दीरनीरव
 त्संतग्नमिव दृश्यते केवलमन्योन्यभुजसारिते
 नास्तेषां मत्रस्त्रीकर्मण्यं परया लिंगनत्वक्षतेरि
 ति दीरनीराखमेतदालिंगनमाहुः अत्र केचित्
 गात्रोपरिष्ठादयतत्पमधो इति पाठं पठितेत्यं
 विहास्यते मिश्रयुतसदेहं नष्टवेष्टं सत गात्रोप
 रिष्ठादन्योन्यदेहोपरि अथेति अथवा तत्पमधो
 पायायां संलीयते इति फलतश्चात्रापि विशेषो

नलभ्यत इतीत्यंखात्वा तमप्यनवद्यम तथावानं
 गरंगेपि इत्यमेव श्रंकेय तत्पतितं सुखस्याका
 न्तं समातिगति यत्राहम मिथः प्रवेशं कुरुते
 निजांगैः स्यात्दीरनीरं पदिरभंगं तदिति श्रंकेना
 र्या उत्संगेयवानत्येपतितं कामाति सेवा विरते हं
 कान्तं मुखस्यासत्वेन मुखं संयोज्य निजांगैर्वदोज
 चनोरुजं चादिभिर्यदा सौतच्छरीरं विशति तदिदं
 दीरनीराख्यामालिंगनमिति वृत्तमिद्वज्ज ५।
 इति दीरनीराख्यालिंगनिश्रयणम् यथावशिष्ट
 मष्टमं लाताटिकाख्यं लक्षयति पुंजादिति विव
 धाय तद्ब्रह्म समर्प विदलदा लिंगं लाताटिकां
 लाताटिकनाम धेयं वदंति यत्रातिगनेमिषु न
 कामिनी कामुकलक्षणं मिथो त्योत्यं कपोलं गणं
 नेत्रे श्रलिकं ललाटं तथोरो वक्षःस्थलं तथा जघनं
 तथा स्रं मुखं तथा बाहू तदिदं समाहारैकत्वेन पुं
 सकं कपोलनेत्रालिकोर्ध्वं यथा स्यादिति पुंजा
 दृष्टमवष्टभीयात् तच्च मिषु नं सानन्दभरमान
 न्दातिशायमग्नमतश्च अममीलितान्दं निरन्तरा
 सेवितकामविमर्दविवन्तान्मीलितान्दमेव सत
 कामोत्काशरणार्थं ललाटादिकमत्योत्यं पुंजादि

नि अनंगरंगे मिथोललाटादिकपोलवक्रलुहाङ्ग
 वहीर्मिषुनंचटेन रसातिरेकादतिनिसरंगंलाला
 टिकंनत्ववदंतिसंत इतिहृत्तमिन्दवज्जा १० ३
 तिवात्पसरतनिद्रपणेष्टविधातिंगननिद्रपणम् ॥
 अथोक्ताविहृदिनिमित्तश्रालिङ्गनेनिद्रपितेपिअ
 तिगाढगभीरम् यत्नात्रारीणंप्रायशोद्भावणमे
 तावतापिनदृश्यत इति उदात्तसद्वारिसोन्नेप्ये
 तद्विशेषाश्रवणं वक्तव्या इति चुम्बनादिसमूहेश
 मवतारयति अथेति तथाच मोहनंनारभेत्तावद्या
 वन्नोक्तणिष्ठाप्रिया अन्यथातत्सखोच्छित्तिरशी
 तेर्कातयादिवेति वनितोत्कण्ठकारिवात्पसरत
 भेदाश्रवणं वक्तव्याः तेव शाल्लेषचुम्बनंदंशोभ
 गस्तनविमर्दनम् नखदानंचद्यातश्चग्रहणंरुच
 केशयोः कान्तारताश्रयंहासंजिह्वावेशोधरग्रहः
 एवंहादशोभदंदिरेतंवात्पंप्रकीर्तितमिति अन्य
 त्रशाल्लेषः प्रथमः श्रोत्रोहितीयंचुम्बनंस्मृतम्
 नखदानंतृतीयंचदन्त्यातश्चतुर्थकम् पंचमो
 गुल्लिनिक्षेपः षष्ठंप्रहरणंतथाताडनंसप्तमंश्रो
 त्रजिह्वावेशस्तथाष्टमम् नाडीक्षोभस्तनवमं
 शेषंपशुरतंमतमित्येवंहादशधातवधाववात्

३

स्रजं न तत्राशेषाख्यं पारितोषिकं यदनिर्दिष्टं तया
 गतार्थमित्यवशिष्टं भेदादिवत्तः बुभुक्षुनमाह ग
 ऐत्यादि पणितान्मूलात्तरुणीतरुणयोश्चालिगा
 नादनुयत्तानि स्थानानि बुभुक्षुनस्य वज्रसंयोगस्य
 शंसन्निकययंति कानीत्याह गणस्य लीत्यादि
 गणस्य ली कपोलकृतं कं मलकं ललाटं दन्तवा
 ससी अथ रौ श्रीवाकणः तथा ऊवौ अक्षिणी आ
 संमुखमिति गणस्य लीत्यादि आसमित्यन्तं नमु
 सकैकत्वम् तथोरः स्यलं वदः स्यलमिति वृत्तमि
 त्दवज्जा १ अत्र विशेषं दर्शयति कक्षादिकमिति
 लाटालाटालाजनपदाश्रयं गरागाकुलवित्रभं १
 गा अत्र गस्य रागेण तिचेमणकुलं विवेकानंदं वि
 त्तमेवाभंगो न वनवज्रसमासादलो भस्वज्जला
 चित्रवृत्तिर्भू मराखः कीटो येषां तादृशास्ते न ह्ये
 दयस्यानवाप्तिनो नितमिनी महायामया लिति
 तस्य भारालसानां तत्रत्यवनिता नावेला प्राप्तिं प्रोक्त
 बुभुक्षुनस्यानगणस्य त्यादि बुभुक्षुनं विधायाप्यत्प्राः
 सन्नः काममतिशयेन नरलायतात्वाच्च लदीर्घाय
 तादयाः कक्षादिकमपि बुभुक्षुनि अत्र नितमिनी १
 नामित्युक्तात्पलायतादया इति मुनरुक्तिस्तत्र नर

लायतादीणां विशेषघोतनार्थं अतएव काममि
 तिच विशेषणं दत्तम् सदैवेति नित्यपरिचितोयं
 तेषां मार्ग इत्यर्थः कुत्रेदं निर्दिष्टं यत्कदापि बुभु
 नमित्यत आह स्वदेशसर्गेणेति देशसर्गो ह्ययं तेषां
 मित्यप्याकथनेऽपि न कुष्ठोयं मार्ग इत्यर्थः कदापि
 त्यादिशब्देन गुह्यताभिमुख्यग्रहणं तथावाक्यत्रापि
 कदापि गुह्यमन्त्रमथ मन्दिरं च नाभेष्टमूलं स्मरलोत्त
 चित्ताः बुभुक्षिताजानिजदेशसाम्प्रदायस्य तस्य
 स्मरतीतिरेषेति २। अथ बुभुक्षितान्येव पृथक् पृथक्
 नामभिर्विशिनष्टि कान्त इति यदा कृपितकामि
 नीकोऽप्युपशमनार्थं पुरुषो वलेन नारीं वलान्तिरु
 धकान्तांगनायावदनश्रांस्यसकीयं वक्तुं समारो
 प्यान्तः प्रवेश्य बुभुक्षेत सा पुनः कोपवशेन न बुभु
 क्षेत ~~तत्र बुभुक्षेत~~ तत्र बुभुक्षेत न मिलिताभिधानमि
 ति दृष्टमिन्द्रवज्रा ३ पत्सरिति सुतीन्दैरिदं बुभु
 नं स्फुरितं स्फुरिताख्यं प्रोक्तं कीदृशित्याह नारीस्वव
 दनं यत्पामनाकचुम्बितदन्तवस्त्रं मास्याः पीडाभ
 वेदिति प्रेमणस्थानेऽपि प्राकमानेनेषु बुभुक्षिताथरं प
 त्सुमिव बुभुक्षितार्थं निवेष्टनापि पत्त्यावमदीयमथरं
 यिवेत्सुक्तापि किनोदावितोर्नपिवेत् यानेव तत्का

विरमतीतिनिगूढभावासमुक्तएतानि शायार्थेन
 पिवेत्ततथैवमुखेनिवेशयतिष्टेत् इदं बुभुक्षनं सुखं
 रितमिति वृत्तमिन्द्रवज्रा धरुलेनेति रतज्ञैः सुरैः
 तच्चर्यावत्तरेरेतच्चुम्बनमवष्टुष्टकाव्याख्यातका
 यितं यत्र दयिता भर्तृप्रेम सर्वस्वावयनभूतास्म
 रतरलिताशयासती भर्तृनेत्रे स्वदृष्टेन परिमीर
 त्यस्यमपितत्पश्यानुभवोयितानन्दमग्नचित्तते
 नसमीलिताक्षीभूतास्वजिह्वाभर्तृवदनेनिक्षिप्य
 बुभेदास्वादयेदिति नितिपसंकीडति यहिलोले
 तियाडे संकीडतितदास्वादवमकारंशिरश्चात
 नादिनाभिन्नयतीति ॥५॥ भर्तृरिति यापतिष्टुष्ट
 संस्थाभर्तृपश्चाद्भागस्यितासती अविदितं यथासा
 ततथाभर्तृमुखं वलाड्डेनालम्बायत्वाद्भागै
 वावलम्बानन्दोदयेन स्वयमपि परिमीलितक्षी
 निमीलितनेत्राभर्तृतलाटं बुभेत्त एतच्चुम्बनं धी
 रैः बुभुक्षनतत्त्वज्ञैः परितोषसंज्ञमुक्तम् इष्टसुर
 तक्षमताख्यापनार्थं वनितासम्बन्धपरितोषदा
 नमेतदिति ६ करणेति यत्र बुभुक्षनेपतिः पश्चि
 मभागवती निजष्टुष्टचरोभूतागत्यवकरेणा
 कार्त्तयाश्चिबुकं अधस्ताच्चिबुकमिति कोशात्

त्वप्यहं भूतमवयवविशेषं गृहीत्वा पञ्चादेवावन
 म्पि वेत्तुं अत्र वेदकचुम्बने प्रोक्षणादिपुरुषशास्त्र
 ज्ञानवत्पि हायितकामभावात्प्राप्तिना कुर्वन्ति मत्त
 यगृहे गिता कस्मात्पञ्चादागत्य बुद्धितत्वात् एतच्च
 स्वनं गुणसंज्ञमुक्तं गुणचुम्बनमिदमित्यर्थः वृत्तमि
 न्दवजा अत्र केचित् भ्रान्त्युधैः चुम्बनकं यदि स
 मिति पठन्ति एतच्चुम्बनं भ्रान्तं भ्रान्ताभिधमिति
 तत्रार्थः ७ व्रीडेति यत्र चुम्बने बालाघोडशाद्वमथ
 वर्तिनी बालापतिं अभिमखगतं दृष्ट्वा लज्जान्म्राड
 गी सती वदनं विवृत्य पार्श्वतः कृत्वा तिष्ठेत् असौ
 वपनीरसोक्तः रसरजवशीकृतचेताश्चतरो यद्य
 ह मिदानी मे नामुपेक्षेत् दासौ ममोपर्यावृत्तान्
 कदाचिदपि अवकाशं ददातीति तूष्णीं मत्स्यायत
 त्पार्श्वे नागत्य वलाङ्गणेन वदनं गृहीत्वा पिबेत् ए
 तच्चुम्बनं तिर्यगाख्यमिति वृत्तमिन्द्रवजा ८ । द
 नैरिति यत्र मदनाग्निलोलासखकामाग्निसन्दी
 पिता दनैः स्वयत्पुत्रधरं गृहीत्वा विचुम्बन्वाशुतल
 लमेव दनैर्दंशेत् सदृशं नक्षत्रं कुर्यात् इत्यमेव
 कान्तोपितच्छिद्यता दीयमथ रं दंशेत् एतच्चु
 स्वनं हीति शास्त्रप्रसिद्धौ अत्यन्ततात्पर्यगदितमि

ति उभयपक्षतः समकोटितया पानदंशलाभादस्य
 चुम्बनस्यासन्नतत्त्वमूलमिति १५ हृत्तमिन्द्रवज्रा
 हस्तागुलीति शार्ङ्गबुद्धिमन्नस्तुम्बनं पीडितं पी
 डितनामकमाहुः यत्रकांतापत्तोरिहहस्तागुलीसं
 पुटेनहस्तागुलिभ्यामूधाधोवस्थिताभ्यामादाया
 कृष्टं कृत्वा पुनारसत्तया खजिह्वायातुपरिजिह्वा
 दत्वा अहो रत्नलो वितमेतदिति व्याजेनेव तदाच्छा
 दनं खजिह्वा कृत्वा दद्याति अविदितमेव सत्त
 तं करोति सद्विलासादिति अहो धमेणात्र दत्त
 तं जातं क्षम्यतामित्याद्युक्ता वलित वक्रित ग्रीवाभ
 वेत् ३ त्तेन चुम्बनमार्गः पीडितमिति वदन्ति हृत्त
 मिन्द्रवज्रा १० कान्ना मुखमिति यत्र चुम्बने कां
 ताः स्वाधरसमुटेन अथरौ संपुटीकृत्य तेनाधर
 संपुटेन कान्ना मुखं पीत्वा मुद्गरवारंवारं क्रमेण म
 धोत्तरंदत्ता स्वादयति तेनैव विधानेन केन कान्नव
 देव नारीव कान्न मुखं मुद्गरं पीत्वा क्रमेण स्वा
 दयति मुनीन् देवाणां यनादिभिरिदं चुम्बनं संपु
 टाख्यं कथितं ॥ संप्राप्तेति सर्वरसातिरिक्तं सर्व
 चुम्बना स्वादजेत् चुम्बनेनैवास्याः प्रतिबोधसिद्धेः
 प्रतिबोधसंज्ञं अथग्याष्टम हृत्तमिन्द्रवज्रा १२

ते

पं.

१०३

१७३

अमेणेति अमेणायासकारिकर्मकारणज्ञानेन प्राप्ते
द्वियनपाकगितेव संप्रतयायवापदे शाब्दानेन प
श्यामिमामुपेक्षयापारान्नरं कृतवत्यसाविदानो कि
मसौमानितीक्यादिति निश्चयमभितीयस्थितं यत्र ना
रीमन्दं मासौमदभीष्टात्सर्वमेव जाग्रयादिति शा
नैः शनैरागत्य दन्तच्छदं निपीय कपोलौ चुम्बेत्तदिदं
मुनिभिः प्रबुद्धमिति संतया कथितमिति १३ गेष्टे
नेति प्रकीर्णेः चुम्बनरसान्नरत्नैरिह चुम्बनेषु मध्ये
तचुम्बनं समौष्टं समौष्टनामकं प्रोक्तं यत्र चुम्बने
नारी गेष्टेन निजौष्टाभ्यां कान्तमुखौष्टयुगं निपीय
दृढतया संवृष्ट्य गेष्टेभयेनौष्टेभयमादौ संव
दृष्ट्य पञ्चाङ्गिहो प्रविताय दीर्घा कृत्वा चुम्बेत्त गेष्ट
युगेति एतत्तीक्ष्णचक्षुतोत्सवं सांगुलिच्छेदिकं
नृत्यतीति तदिदं समौष्टाख्यम् अनंगरं गेष्टे अथ रौ
ष्टयुगेन कामिनीयति वज्रौष्टयुगं सजिह्वाया प
रिपीय विचुम्ब्य नृत्यति कथितं तद्वि समौष्टं संज्ञा
कमिति वृत्तमिन्द्रवज्रा १४ ॥ इति पंचमायक
विवरणे वाद्यसुरतविवरणे चुम्बन निरूपणम् ॥
इत्थं सुरतो दीपकेष्टालिंगं चुम्बनं प्रोक्तं अथ का
मोद्दोषकं नखचताख्यं वाद्यसुरतसवतारयति ॥

पं.

कसेति कामकलाप्रवीणैः कसेत्याद्युद्दिष्टस्थाने
 पुनखरानखादेयाः तत्रकस्योभजनमूलसना
 दीनिचप्रसिद्धायेव कसेत्यादि पाश्चात्तंसहारे मा
 कत्वम् इत्यंगीवाकपोलेति च वृत्तमिन्द्रवज्रा
 रविविद्येति कामकलाप्रवीणैरित्यनवर्तने काम
 कलाप्रवीणैः किं कर्मसिद्धये उद्दिष्टस्थानेषु म
 धेकथं नखरानखादेयमिति श्रामिविद्यविचार्य
 तत्त्वतं नखरैर्वक्ष्यमाणा कुरितकादिभेदेन तत्र
 स्थानेषु देयम् अन्यथा एकस्थाने देयमन्याकारे
 णावदेयं वेदनास्थाने अन्याकारेण च दत्तं भवेत्
 ना तत्पुन्यनृणां येव भवतीति अनभिज्ञो साविति
 चोपहासाय भवतीति विचार्य देयम् ऊहासोप
 योगमाह मदादाविति कथमिदं सर्वथापी
 डकमुपयोगाय सादित्यत आह मदादाविति वि
 षयतया हेतुतया च व्याख्येयम् तथा च यदा म
 नकामिनी न कथंचन सुरतोत्सवं स्वीकरोति त
 दा यथोदितस्थाने दत्तेनानेनोपयुक्तं नोसामदं
 विहाय कीदृशं भवतीति आदिना प्रस्थाना
 दिग्रहणं तथा च शृंगाररहस्ये मानेन वी
 नसुरते विहरप्रवासे द्रव्यक्षये च विरतौ वमदे

पं.

१०४

१७५

प्रपुक्ताः बुधैर्नखायदिविचार्यसखेन कर्तुः कार्यं
नयत न तोपिकवापिमिडोदिति एतदेव स्याद
यति यदिति कदापि काले सपत्नीर्षादौ यत्र ख
क्षतं ज्ञाच्यतां याति अदोषे मास्यदमस्यैषा यत्सो
तिकहोररुदयोऽस्य द्रुतं विद्रुतो भवतीति ज्ञावा
स्यदतमस्य कवित कदापि प्रवासादौ गुरु राज
जनादि परतंत्रतया कामिना प्रवासे वशं कर्तव्ये
स्त्रनादावेतन्नेमार्पितं दर्शनादिना सुरतोत्काणं
निवारयतीति अनेनैव रत कार्यसिद्धिरपि भवेद
ति तात्पर्यं अत्र च न ख क्षतं दानोचितं न ख सम्य
तिकल्याणवर्माह अरेखतानिर्मल तोज्जलत्वं
वर्धिसुताप्यस्फटितत्वं मेव अमार्दवं वेति गुण
नखानां बुधैः प्रपुक्ताः किल कामशास्त्र इति वृ
त्तमुपेन्द्रवज्रा २ एतदेव स्थालीमुलाकत्याये
नोदाहरति॥ प्रस्थानेति प्रस्थाने कर्तव्य एतन्न
ख क्षतं रसजैः सुरताभिधानं प्रोक्तं साक्षात् सुरत
मेव न त्रैतदित्यर्थः यस्मादेतद्दर्शनेन प्रियसा
२ दात्तां ज्ञातापि स्मरोत्काशाभ्यसीति वोक्तमस्य
रशान्तिमिडो इति एतत्स्थानमाह वक्ष्येति
भाविविन्न न च त्रैरेतन्न ख क्षतं सुरताभिधानं

पं.

प्रियोक्ताविनिवारणयप्रियसखस्योक्तायाप्रवा
सेजानास्त्रीसम्बन्धिनीचिंतातस्याविनिवारणाय
वदो जेतनोभयेतथाकन्दर्पगृहेगृहे तथाधर
गेष्टविमेवदेयमिति रहसिजनसमीपेवाप्रि
योक्तायांजातायां दृष्ट्या दृष्ट्यांगलननखदत
दर्शनेनस्यसौनिजात्मानंविनोदयतीतिभावः
एतन्निर्माणरचनावसमनन्तरमेवाप्रेयास्यती
तिनेहायस्तमृदुतमिन्दवन्त्रा रसमर्थितंमा
नेनवीनेसुरतइत्यादि तत्रतवोद्वागतंविशे
षमाह ॥ अवोधेति यदितवोद्वाप्रमदाजना
नांअवोधनिदानवधानताभिः सुरतविमुखता
जाताभवेत् तदातदभिमुखीभवनार्थंनख
क्षतानिनदेयानितत्रशिरोरुदाणांकेशानांकं
द्वयनेनैवकषणमात्रेणैवोधनिदानवधानता
नशेत् अवोधोरतिरसानभिज्ञतातेनयत्परमं
खल्वंतच्छिरोरुदकषणेकृतेनश्यतीतिननख
क्षतोपयोगः एवंनिदानवधानयोरस्पृश्यम्।
इत्येतत्कर्मकृतासुनयानास्योपयोगंपरिकी
र्तयन्तीति वृत्तमुपेक्षवन्त्रा ३ ॥ अभुक्तमि
ति बुधारसराजप्रभार्वभित्तालदेतन्नखक्षतं

कुपितं कुरितास्यं वदंति कीदृशित्याह अथ क्वमिति
 यद्वत्तंसदाकृतं न जायते यतः कृतरोमहर्षं न त्वस्य
 शीमात्रे नैव स्त्रियामक्षु सितप्रायायां मांशशैथिल्ये
 जाते यत्र न तथानलो वस्थानं लभत इति संशयान
 त्वप्रभृतं कर्म न संपद्यते कृत्वा वकाश इत्याह यद्व
 एतज्जवाधरेष्वाहितं कृतमिति ह्यन्नमिन्द्रवज्राध
 अर्थे न्हिति न त्वसैर्न त्ववालताविशेषचतुरैः का
 मिभिरिदं दत्तं न त्वदत्तं चेदर्थं तु संकाशं तीक्ष्ण
 चंद्रार्थचन्द्राकृति जायते तदेतल्लक्षणकारकैः
 अर्थे तु संतमर्थचन्द्रनामकं कथितम् समासा
 दितिसामान्येनैतद्विशेषस्त्वग्रभविष्यति इति स
 मासादित्युक्तं एतत्स्यान्माह कस्येति कौतुकि
 भिः कौतुकविधा नार्थसदैव सत्यसति येन त्रि
 म्माणप्रयोजने कल्यादिस्थानयंच के एतद्भातयं
 एतद्विधेयविधेयसिद्ध्यर्थं चेतेषु स्थानेषु देयम्
 केवलकौतुकविनोदार्थं वेतेष्वेव स्थानेषु देयं
~~केवलकौतुकविनोदार्थं~~ मिति सदैव तत्प्रार्थः
 कल्याणमहेन पुनर्ग्रीवाज्जवावेवैतत्स्यान्त्वेन
 निरूपितौ तथाच ग्रीवाज्जवावेवैतत्स्यान्त्वेन
 दत्तार्थचन्द्राख्य उदीरितोसाविति ॥ ह्यन्नमिन्द्रव

जा ५॥ यदिति एतन्नखततं मंडलाखं मंडलनाम
पेयं साहवेन कीदृकतदित्याह यदिति यन्ना
क्षतमधं वन्दहि न यं निरूपितं यदर्थवन्दाखं न
खततंतयोर्दितं यं युग्मं संयुक्तं सात सशोभनं
सदचनया परस्परं शृंगोभययोजनेन युक्तं मिलि
तं स्यात् एतन्नमदं गारिपुरुषाधिराजस्का
मदेवस्य किरीटभूतः कर्णपूरोवा पुंसु तं सावतं
सौहार्दकर्णपूरे पिशोवर इति नानार्थेषु मरः अने
न यथा स्थानं दत्तेन ता यते सादा किरीटकुण्डला
रीमदतो वन्दयतीति एतत्प्रयोगमाह जानुहय
इति मनीन्द्रामदनादयोऽसं मंडलाखं नखततस्य
विनियोगं प्रयोगं जानुहये जानुफलकोभयेन
थाकामाह स्मरमदिरेगुह्येन थानितमेव ही
यश्चाङ्गोपतानि खलस्यानानि नर्तनोक्तालनो
चितानि किरीटधारीकामोलव्याहृत्यतीत्यर्थः
हृत्तमपेन्द्रवज्रा यत्सर्वे नखैरवनयार्पितैः
अथ वा समुपवशात् प्रयत्नखलक्ष्मजायते
तत्रैः किलेति सर्वानमतौ सर्वैर्लक्षणकारि
भिरनमतमेतदित्यर्थः शशकुसुताख्यमुदितं
यथाशशकैत्यः शशः शशर्पितः सेकाचारी प्र

पं.

१०६

भीष्टदर्शनेन सखमानोगच्छन् सखदयानां हृद-
यामोदायतायतेतयेदमपिशो वितस्थानन्यस्त्वं
सखदयहृदयालोकायजायतइत्यर्थः एतन्ना
सस्थानमाहसीमनेति सीमन्तःकेशोष्ठिति सीम
न्तशब्दःसाधुःजनश्चसीमन्नेति हि भागवद्वक्त्रे
धसखणावित्यर्थः तथापार्श्वेपाश्चोभयेतथाहृ-
दिस्तनोभयान्तरेतलदेशे तथावृक्षकेजवाये-
हृक्षकंतजवाग्रंस्यातइत्यमरः आदिनातूभयग्र
हणमरतयोगाःसरतसाधनानि हृत्तमिन्द्रवज्रा
र्यक्तेति यदेतन्नावलक्ष्यसांगुष्ठमिः संवागु
लिभिः व्यक्तीकृतो ह्येव तयारवितंत्यक्तीकृतउह्ये
खरेचनानिर्माणं यस्तथा निर्मितं यदास्यात्त
दातन्नावलक्ष्यमुपर्यारंवदंति अस्वचविनियो
गः प्रागुक्तस्यानेष्टेवेति नास्पर्शनं यमनेदास्या
व्ययदेशस्तावत्कृतः तत्रापि विशेषस्यानस्य म
ज्जवावेति तत्र निर्माणप्रकारमाह अंगुष्ठमि
ति हृक्षकस्यज्जवाग्रस्यायेमध्यावकाशंगुष्ठमे
तदास्यासीमांगुलिमाधायन्यस्यावशिष्टैः सर्व
नखैश्चतुरंगुलिनखैरथस्तात् ज्जवाधस्तात् समा
अनिम्नान्नता अतो न्यसाम्येन वादेया इति शेषः

पं.

तथावानंगरंगेपि रेखाकृताः सर्वनखैरधस्यं
गुष्टमादायतद्वचुकेयत मसूरमादंकिततंव
दंति समीकृतं सर्वनखैः कृचाग्रइति ॥ हृत्तमुप
जातिः ॥ ॥ अन्वर्थमिति एतदेवसांगुष्टसर्वागु
लिनिर्मितं यदास्फुरितोर्ध्वरेखंस्फुरिताउलसिता
कुर्धाकुर्धगामिन्योनखातां पार्श्ववलतयाविर
चित्तरेखायत्रतथाविधं स्यात् तदैतन्नखलक्ष्म
नखक्षततत्त्वज्ञाः पंकजयत्रसंज्ञा मुत्पलपत्रा
नामधेयमाहः अन्वर्थमर्थानुगतावयवार्थमि
दमुत्पलपत्रवद्वर्धस्थितारेखायत्रेति पूर्वस्मिन्
प्रकारेन खाकृतिरभिमुखमध्वं चन्द्राकाराजाय
ते अत्रतर्पाभिमुखार्धचन्द्राकारेति रेखाना
मूर्धस्थितत्वात् उत्पलपत्रसंज्ञमिदमिति अस्मो
पयोगमाह दोर्मूलेति दोर्मूलेकद्वौ वक्ष्ये
लनाभिसन्धिः कोडदेशः महेशयत्रनामावा
र्यः मन्त्रतइति मन्त्रववोधतइति तानादि
कस्यप्रयोगः महेशइत्यनेनान्येषामत्रायथै
वमतमिति सूचयति तथावात्यमतमत्रायथै
वदृश्यते रेखात्रयं दृष्टकृच्यगुणैकृतं भवे
त्तत्पलपत्रवत्तयत् अन्वर्थसंज्ञं प्रवदन्नितदि

सन्तः प्रवासावसरे दिशन्तीति ॥ प्रवासावसर इति
 कामिनावश्यं गंतव्ये सति यत्तत्तत्तमयह तं न तत्त
 द्ममात्रं कृतमपि तु स्मरमन्दिरीभूतकांताशरीरे
 स्वकांतासन्निधौ कामपूजासम्पत्तौ माकश्चिदत्र वि
 जातीयश्रागत्यानर्थं किंचिज्ज्ञत्वादयेदिति पृष्ठतो
 ग्रसुखान्तरकृत्वा यंत्रयमेतत्तन्मन्दिराथक्षेणात्र
 दत्तमित्यन्वर्थमिति कथनस्याशयः वृत्तमिदं
 वत्ता ॥ रेखायुगमिति स्तनोरुक्तस्याजयनांतरे
 सुस्तनयोद्वेकः कक्षयोः जयनांतरे च जवनप्रदे
 शो यद्रेखायुगं न स्तोले स्तने न रेखोभयं भर्तारवि
 तंतत्त दडं रकंदडं राख्यं तावत्तत्तमवदंति द
 डं रं वत्तादिभिर्मुंडवेलायां यद्वाग्रमस्य कक्षोप
 रिव डं वाद्यते तद्यथा वादितं समन्ताज्जनवार्तादि
 दाति तथैतदपि नारीणां भर्तारगमनवार्ता ॥
~~कंददाति तथैतदपि नारीणां भर्तारगमनवार्ता~~
 सूचकं तथा वाह विस्त्रिष्टेत्यादि प्रिये विस्त्रिष्टे
 गुरुजनादिनिरोधेन भिन्नेयवादेशान्नरगेना
 री संस्मारकं नार्याः संस्मारकमागतौ सौमद्वल
 भः शीघ्रं भवेत्त येनैतदत्र लक्ष्म्या तितमिति
 अनंगरंगे चेदं रेखानाम्निवोक्तं द्विशृंगुलादधिक

एवमत्र प्रहारा मूर्धोरुगुलकवदेषा समर्पितो
यः रेखाद्वयं मदनकेलिकलाविधिर्नः प्रादुल्ल
सु मेवतरुसद्दिनत्रभावइति तरुणस्य तत्रभावो
इति मदीयावनिता नेनैव वडाशयामां प्रतीत
माणल्ल इत्यर्थः हृन्मिन्द्रवज्रा १२ भवत्तत्या
त्याल्लेषचुसनादीनिकामोत्सवोद्दीपकानि य
रन्तेतन्मखलस्मान्यदेवकिमप्युत्सवसाधनमि
तिकोतकिनोवोधयितुमाद मुंसइति इदं किं
विविन्नं नैव वित्तमित्यर्थः मुनेरिति शान्तस
र्वस्य दृष्ट्यापि अपिशब्दोदण्डपिकां सूचयति
यदि मुनेन शान्त सर्वस्य दृष्ट्याणमपि विन्नवृत्ति
रन्यथा भवेत् ७ द्विक्तवृत्तीनां किं वाच्यमित्यतो
स्मादत्यन्तिमिव कामस्य साधनं भवेदितिका
मिभिरेषा चर्या वृष्णमासे वितयेति भावः ह
न्मिन्द्रवज्रा १२ निवद्वंद्वयक्षय इदं प्रयोक्त
व्यमिति तत्र द्वयक्षये किं नामेदं कुर्यात्सत्यन
कष्टदायकत्वेनोपहासास्पदमित्यत्र समर्थ
यति ॥ सर्वस्वेति ॥ येषां मदनस्य कामस्य सर्व
स्वतासारभूतं धनमेतदेव कामस्येति यदं
गेकामिभागात्रेकामिगात्रे वा कामकेनका

पं.

१७८

१७९

३३

कामिन्यावाप्रेनणाप्रीत्यान्नरस्तेनकरजंनखेयस्य
पुक्तंनखलक्ष्मदत्तंभवेत् इत्यर्थः पञ्चाकामस्य
सर्वस्वेतिश्रयमर्थः इविण्णदिकंमास्तदारिद्र्य
मेवास्तयस्यैतत्सखंवर्तते असौराजाधिराजम
पुपहसनीत्यर्थः एतदेवसमर्थयति नास्मादि
तिअस्मात्तद्यकामसर्वस्वाद्धितीयंभाग्यवीजं
भवितास्तियेनैतत्संलब्धमनेनकोन्योभागे
षुस्पर्धते हृष्टेवानभूतैतत्सुखाराजादिकमणे
तदर्थंनृणावदवगणयंति अतश्चैतत्सर्वस्वा
श्वकेविदत्यत्रास्मादमलभमानाभूत्यंकितवि
प्रदादित्तुभमंतीतिसर्वथात्रादरणीयमितिभा
वः निवडंवाभिपुक्तैः एतदर्थं सर्वेप्रयासाइ
ति तथाच जयेधरित्राः सुरमेवसारंपुरेग्रहंस
अनिवैकदेशः तत्रापिशयाशयनेनवरांगी
नखोकितासर्वसुखस्यसारमिति कल्याणम
लोपि नखंपुक्तंप्रणयादिससैर्यदेतदेवास्ति
मतोभवस्य सर्वस्वमत्यंतस्वैकहेतोर्नीतो
स्तिकिविद्वत्कामिनीनाम इति वृत्तमिद्व
न. ज्ञा १५ अथैतमानुयोगदोमंदशानक्षतिवि
धिमारिप्समानोनखक्षतविधानेनैवतत्स्या

पं.

नातिदेशं मयमानसस्मात्कंचिद्विशेषं दिदर्श १
यिषुरवतारयति अथेति मुकुमारबुद्धिराज १
पुत्रादीनां बुद्धिविक्षेपो मा भवेदिति समासवि
द्भिः संग्रहकयनवदस्य हेर्दन्तप्रहारादन्तदन्त
तत्प्राणि कुत्र कथं वेमानि देयानीत्याकांक्षायां
नखप्रहारैः समापवन्ते याः यत्र तेष्वांतेष्वां विधा
नमक्तं तत्रैव स्थाने षेषामपि विधानमुचितम्
तर्हि समासे कर्तव्ये पृथक् पृथक् समासः यद्युग
पडभयनिद्रपणमिति किमिति पृथक् कृतकथ
नं शारवमिति पृथक् कथने कारणमाह सीत्का
रेति सुखवेदनोत्थितः कपोतकेकांकारकलोक
स्मात्काण्ठधनिः सीत्कारः कामस्य हाधिक्यवर्ध १
कोधनिविवेकोद्गंकारः कामोद्दीपिकाग्रीवोद
र्तनाविवेष्टितं अनेन हि सुखवेदनोद्भूतेनालं
कारादिशिंजितोत्थानात्तत्कामाह्वानमिव व्य
ज्यत इति आदिनां गोडूलनादियदिग्रहः इति
सीत्कारादिभिरवदन्तदन्तविधाने विशेषो न १
खलनाधिकं कार्यो विधेय इति पृथगेतद्वर्ण
नमुचितमित्यर्थः वृत्तमिन्द्रवज्रा ११ यथा
सहजलो नखैर्दन्तानि नखलत्प्राणि अर्थवत्स

पं.

१७५

१७९

घाकृत्याकामोद्दीपनं कृत्वा लोके च ज्ञायाताम्
पयांति तथा सलक्षणैर्दन्तैर्न्यलेर्दशनलक्षणैः
रूपिभावमिति तलक्षणानुवादपूर्वतद्गतम्
न्यमपि विशेषमाह ॥ स्त्रिग्या इति कामरहस्य
रत्नकैः स्त्रिग्या इत्यादिविशेषणविशिष्टारदा
दशानानखप्रदेशेषु कदाकुचोरस्यतेत्यादि
नोहिष्ठेषु निधेयाः स्थापनीयाः परंतु नखक्षता
वकाशेषु वक्रांतरेनेत्रोभयंच कथितं तानि वि
हाय वक्रांतरेन यनोभये च दन्तक्षतानि न देश
नीति कथं भूतारदाः स्त्रिग्याः सन्निहानमुना
इत्याः तथा च नागाच्छ्रिष्टानमुनर्विरलाः
तथा चेतशिखाः सिताग्रानमुनः कृष्णाः
तथा समंगाश्च निम्नोन्नताः तथा रागस्पृशो
नागरयानादि च वर्णसंज्ञातरागगत्या इत्य
र्थः रागग्रहणं च गत्यस्याप्युपलक्षणम् त
थानिर्मलसौक्ष्ण्यभाजः निर्मलाश्च सौक्ष्ण्यभा
जश्च तत्र निर्मलाधावनादिताविद्यादीकृताः
सौक्ष्ण्यभाजः सूक्ष्मा मूषकदन्ताभा इत्यर्थः
पताह्वकविशेषणमुक्तेर्दन्तैर्कृतं तलक्ष्मका
माधिराज्यधोजकम् अन्यथा चाण्डालोत्तर

पं.

सितकापतिरिति श्रुतपवतिथेया इत्युक्तम् निधिया
सवत्सम्पकस्वरणाया संप्रायणीयानपुनर्वासा
भिद्विवदारुणीतक्षणच्छेदनादिकमंगात्पापनी
यानीति तथाचकल्याणमलः रागस्पृष्टाः स्निग्ध
तराः समानाः चनाञ्चसूत्राः सशिलाः संमासाः
दन्ताः प्रशस्ताश्च त्वर्वद्वजाकरालवाणामलि
नाञ्चनिध्या इति करालवाणा इति करातावाणाश्चे
तिवाणा वहिर्निर्गता इत्यर्थः रागस्पृष्टा इत्यनेना
यद्यपि नैर्मल्यादिना चन्द्रशंखादिभिर्दन्तानां क
विभिर्वर्त्तनं कृतं तथाप्यनेन विशेषणेन कुन्दसा
म्यमेव विशिष्टतया दर्शितम् उक्तविशेषणमुक्तं
हिसर्वथा कुन्दकुसुममेवान्नरान्नरावितावर्ज
करागभरितं तदिति रागस्पृष्टा इत्याहार्यगुणवि
शेषणमप्युपत्यक्तमिति वृत्तमिन्द्रवज्रा
इत्यंदन्तलक्षणे समर्थितेन तु नर्यत्र कुशपि
स्थाने दन्तं संपादं भवति विनोपदेशं च तस्मिन्
दन्ते घण्टालविह्वलितं समापतेदिति तच्छिद
यन्नाह ॥ दन्तोऽपि गण्ड इति प्रत्येकायेन ये
कवचनं गण्डगण्डयोः कपोलयोर्विषये यो दन्त
प्रहारः कामिनां विषये सो विदुम इति विदुमा

पं.

(८०

१४०

पुः प्रवालकृतिकासदृशात्वादिदुमसमाख्योक्तः
यथाप्रवालकृतिकेवात्कारतयाकपोलेशोभ
ते तथाविधेयइतिशोभाकारणमेतत्सदृशमन्त्रा
तत्रसनप्रकारमाह दन्तौष्टेति दन्तौष्टयोः संगतिं
कृत्वासौनिर्मानव्यइति शोष्टसंयोगश्चात्रशानैःको
मततयेतन्निर्माणं सूचयति सोष्टं वनिताकपो
लस्यलेप्रसार्यरदन्तौष्टेखनंतथाकार्ययथासौस
लो, स्ववेदनयानन्दकलोत्पुलितान्तर्यति अन्यथा
अस्यवदंशनेनविद्वलितोसतीसुरतकीडायाह
रंपलायेनेति पषवातीवजःसाधइत्याह अभ्यास
योगादिति यदेतलीलायांयुवतीसाभ्यासास्यात्
ट, तदेवसचइतिपुवतिरेवपुरुषंशिक्षयतीति ।
व्यतिरेकेवाथमाह स्यादिति अन्यथाभ्यासंविना
काप्यनिवृत्तयोरपिपुनोरेषप्रकारउपदेशम
न्यशिष्टंविनानसिध्यतीति तथाचकल्याणम
लोपि दन्तौष्टयोर्योगविशेषसाध्यप्रवालपूर्वा
मणिरेषउक्तः अभ्यासयोगेसतिदम्यतिभ्यासं
साध्यतेनान्यविनोदनास्ति प्रवालपूर्णम
णिः प्रवालमणिरित्यर्थः तत्रप्रवालोविदुमः प
लवंचनत्पानीयोत्राधरः मणिस्यानीयश्चरद

पं.

न इति उभयसंयोगसाध्यत्वादसौ प्रहारेण वलेन
प्रवालमणिरिति व्यपदिश्यते नात्यविनोद इति।
साभासनिमित्तं विलोकाग्रहं श्रूयते तन्निर्मास्य
तिकौतुकमात्रेण ज्ञाभिमुखिभवनं मौख्यं यदा
सायफलतीति वृत्तमिन्द्रवज्रा ३ संदंशत इति
रत्नरहस्यतत्त्वज्ञैः संदंशातो दशानंदशानां देतो यौ
दन्नप्रहारे दत्तो यंदन्नसमो दन्नसमानमान एव
भवति मतमानादाधिक्यमूनतां वा गच्छति अत्र
हेतुमाह अभिसनप्रसंगादिति यदेषा प्रक्रिया
कौतुकिभिरभ्यस्ता भवेत् तदैव समानमानत्वं
सिद्ध्यतीति नात्ययेति दन्नमानसमानमानो दन्न
प्रहारे चर्य एवेति दन्नमानसमानत्वाद् दन्न इत्येव
नाम्ना विदुर्दन्नविदु रिति अथ वा दन्नोप
पदो विदुर्दन्नविदु रिति एथा वा दन्न इति विदुः
रिति बोधयिष्यः अत्र शोभातिशयसम्पादनाय
ह्रस्वति वदो जेत्यादि असौ वदो जगन्नाथ
शिमशोभां प्राप्नोति वदो जगन्नाथस्य
त्रयोदशो यं शोभां प्राप्नोत यथा वदो जादिगता
या शोभा व्यावर्तिता तया मिलितो सौ विदुः पुमा
त्यरस्य रंदम्यते वशो भेतां तया सौ कामिनी का

पं

१८६

१८

३

नदत्तेनानेनशोभामाप्नोति श्रुत्यर्थ इति कथनसा
 यमाशयः एकदन्तप्रहारो विन्दुनामापयाजायते
 तथा द्विदन्तप्रहारो विन्दु इत्यादियावत्सर्वदन्तप्र
 हारे विन्दुमालेति व्यपदिश्यते तथा च कल्याण
 महोपि अधरेनिलकेव कामिनारदनेनाश्रुविव
 एनेकते इति विन्दुरुदीरितो विलैर्दशानैः स्यात्खल
 विन्दुमालक इति वृत्तमिन्द्रवज्रा ध अत्रैव विशेष
 माह अधरस्थितेति यत्र रदलेख्यं दन्तद्वयमधर
 स्थितरागमात्रं गं अधरे गोष्ठे स्थितं रागमात्रं केव
 लरागस्त्वत्रावत्मात्रे गच्छतीति अधरस्थितरा
 गमात्रं माप्रशयेनाधरस्वयमग्नता निषेधः
 उपपुत्रानतया कृतावस्थानमित्यर्थः तत्रावदा
 तं गृह्यकं विज्ञः तदेवरदलेख्यं यदा दशानकदं
 गां उवापीत्यति दशानकदस्वयमग्नं गां स
 त्रयगन्तं वान्नः कृतप्रवेशं भवेत् तदोच्छ्रितकमु
 च्यते इति वृत्तमर्थसमम् ५ गुराविति गुरावि
 ति प्रत्येकापेक्षयैकवचनम् एवमुत्तरत्रापि त
 तच्चारौ कुर्वीः स्तने स्तनयोः तथा कण्ठे गले त
 था कपोले पुग्मे कपोलयोर्ध्वदन्तदन्तदन्ताग्रसं
 स्पर्शमात्रेणोहितवितमिति शेषः तत्तत्खाण्डाः

यं

३२

त्वण्डिताश्रयोनः भाग्येति त्वं डाशकाभिधानं स्या
 त्मभवेत् इति तदेव चेत् मंडलाकारेण योतिषितं भ
 वेत् तदा मण्डलकाभिधानमुक्तम् एते च दृष्ट्या व
 यवेष्टे वोभयं संशोभते सम्यक् शोभां धन इति प्राप्ता
 बुद्धिमंतो मुनीन्द्राः समुदीरयन्ति कथयन्तीति न
 याचकल्याणमलः कपोलवद्वोगलभातदेशोऽं
 डाश्रकं स्याद्दृष्टानाग्रलेख्यम् तन्मंडलाकारकम्
 गनातांगात्रेष्वशोभां लभते नितान्तम् इति ह्यत्र मि
 न्दवत्त्वा ६ दीर्घेति इदं दन्तदन्तरेखा लोकचर्चैति
 कथिता यासौ रेखा रततैः स्तने स्तनयोरथ वा च च
 काग्रगता ऊचाग्रदन्ता भवेत् कथं भूता दीर्घाया
 मवती तथा सुरक्तानि निम्नत्वाद नितोदिता आ
 तश्च दन्त ऊचिता दन्ते प्रह्वदाने ऊचिता गीवकार
 कारा इदं क्लृप्तं यत्नमस्याः किमर्थमित्याह विशेष
 कालस्मरणमिति प्रवासादिनिमित्तेन भर्तृरिह
 गतेन तस्मरणार्थम् अहो कदा सा मन्त्राण्यया
 स्यति येन यं देवामयि मुद्रा स्थापितेति स्मरणार्थं
 एतदालोकनेनैव त्वसौ प्राणान्धारयतीति अत
 एव चेयं लोकचर्चा लोके ज्ञायेति सत्या सरदा
 निमित्तभूतेति तथा चान्यत्र अखर्वसाह्नादशना

वलीयाकांताशरीरोक्रियतेस्वभर्ता प्रस्थानकालेस्व
तिहेतुभूतांतांलोकचर्चाप्रवदन्ति संनइति वृत्तमि
न्द्रवज्रा ॥ इति लक्ष्यवेदनाखेपंचसायकविवर
णेदशानक्षत्रनिद्रूपणम् ॥ इत्यंवात्यसुरतेश्रान्ति
गननखक्षत्रदशानक्षत्राणां गत्रयीति श्रुतिता अथा
त्रैवोपयुक्तं केशाकर्षणाय मपरमंगमवतारय
ति अथेति तत्रादावेन उभयोपकेशालक्षणमाह
भवा इति तरुणीजनातां स्त्रीजनातां ईदृशाः कवा
केशाभवापतच्छास्त्रमुखविधेयकन्दर्पा यो
गितः स्र्भवन्तीति संभाव्यते इति संभावनायांति
उ कीदृशा इति विशेषणमुखेन तद्रव्यत्वे निद्रूपय
ति वना इति वनाश्रुति निविडाः न पुनर्विरलाः तथा
रोक्षविर्वर्जिताः स्निग्धाः तथा शृणामाभ्रमरकवयः
तथा विशालादीर्घा न पुनः खर्वाः तथा वज्रलान
पुनरत्याः उपलक्षणमेतत् ऊर्ध्वितत्वस्यापि कुं
विताश्रये सूरिति एतादृशाः केशानेरः वृम्बनदा
नकाले तरुणीनां रागोदयार्थं यथा तरुण्यश्रा
विर्भनवार्गः स्वयमेवोपनमन्ति तथा वक्ष्यमाण
विधया ग्राह्या इति वृत्तमिन्द्रवज्रा ॥ ग्रहणप्र
कारमेवाह हाभ्यामिति वलभो हार्दहादीस्पदं

की

पतिः शिरसीति शिरसोद्वाभांकराभांप्रकामंसे
 ह्याकेशानितिप्रकरणाहभते केशांस्तु न्स्पृ
 श्रार्थः सीमन्तसरणिमवधीकृत्य कामकोरेण
 वामकोरेणवामकेशायां दक्षिणकोरेणवद
 क्षिणकेशायांशमथवाकौतकार्थेवैपरीत्येनवा
 मदक्षिणकेशायां दक्षिणकराभांमाकृष्यत
 दाकर्षणेनतांनिश्चलांकरे नियावत् सयमुप
 नमितमुखलत्कटिंचेद्यदिचुम्बति कटिग्रहणे
 ननत्समीपवर्तिवरंगग्रहणमितिधोयमनदि
 तिकविप्रसिद्धं एतत्केशकर्षणमेतदिति मया
 पीदानींनिर्दिष्टमितस्वयंसमहस्रसंज्ञं समावृत्य
 नानतिरिक्तौहल्लोयत्रेति समहस्रनामकं केशा
 कर्षणमुक्तं यदापुनरेकहस्तेनैवमथाकारणे
 नाथवाद्वाभांमाकृष्यमथवाकर्षणतामानी
 यकटिचुम्बनंक्रियतेतदानंगरंगः अनेनानं
 गोपिसन्नेवोथिराजोन्वत्यतीत्यनंगरंगः कामन
 र्त्तनस्यानाख्यमिदमित्यर्थः २ वृत्तमिन्द्रवज्रा
 संवेष्टेति यदिचेत्यतिः स्मरार्तोमदनात्तरोयदि
 ममाधुनैवशीघ्रंरनकीडाभवेत्तदाजीवामिय
 द्यसौमानिनीत्वादवकाशंनददाति तदाधुनै

वाम

वसिष्ठेति कामोदेकातरः शीघ्रं रतोत्सवार्थं सर्वं
 गुणिभिः कृत्वा कवौ चं धारयति कवौ चं समुच्चित्पद
 लेन धत्वा तामवष्टभाभिमुखीकृत्य सरतः कीडां ऊ
 र्यादित्यर्थः तदिदं केशाकर्षणं केशाग्रदण्डादिना
 चतरभजंगवह्नीति परिकीर्तितेति हृन्नमिन्द्रवज्रा ३
 कर्णेति सुरतावसाने सुरतं समाप्यात्पोत्प ४ ह
 परस्परमानन्देनोच्छसितौ कामिनीकामकौ प्रेमा
 यदा कर्णप्रदेशस्य कवानवतंस प्रदेशे केशान्नि
 यीग्रहलोभयेनोभयतो निगट्याभिमुखीभूतांस्त्रि
 यंचुम्बति अतोचचुम्बनोद्भूतदार्दीपतिंचुम्बति त
 दिदं केशाकर्षणं मनयः कामावनतंसंवदंति अनेन
 हि केशाकर्षणेन तायने कामो वज्रकिरीटकण्ड
 लोत्पत्तिरन्त्यन्तानयो रुक्मार्थं मध्ये स्थित्वा दौ
 त्यं करोतीति हृन्नमिन्द्रवज्रा ५ इत्यादय इति रू पूर्वमिति ५
 तात्त्राकपसु सरतसाम्पनिरासाय तथा च पशवो
 पितरं दार्ढ्यात् कुर्वन्ते सुविमर्दनः कोविशोषो मनुष्या
 णां न चेन्न ह्यास्य पलवमिति वात्यपलवमिति वास्यं
 वात्यसरतं पलवंपलवीभूतमाद्यन्नसंप्रवितं य
 येति अत इत्येतेभ्य उद्दिष्टप्रकारेभ्य इति अन्यत्स्य
 एम् ५ अथवा अमी मयोक्तावाप्तप्रकारा

नतैः सरतविशेषैः केन सरतविशेषप्रकारेण
 किं देशीयास्त्रीत्यपीतिरिति त्विदं विदिभिः देशजा
 तिविज्ञायकत्पनीयाः प्रयोगा इति पर्यायत्वेन
 कदापिदम्पत्योरन्योन्यसंतोषः स्यादिति तथाच
 मध्यदेशोद्भवानार्यो न त्वदन्नपदेरताः कात्यावा
 ररत्नानार्यस्तथापि विमदेशजाः प्रथमसुखरत्नेषु
 वकेशग्राहैश्चसिन्धुजाः नानानवरसे **पू**नार्यः
 सिंदलदेशजाः बुम्बनालिंगनेरक्तास्तथाक्वेविम
 लिंगके हृषभधनलुव्याश्चरामाः कर्णाटदेशजाः
 महाराष्ट्रोद्भवानार्यः स्त्रीरार्थः कोसलेषुच दत्त
 नांगुलिविदोपरक्तादविडजास्तथा हृष्यतिरसि
 केकांतेबुम्बनालिंगनादिभिः त्वचावाधर्याने
 नचन्द्रभागाभटोद्भवाः तीर्थयात्राभिलाषेणगो
 उवंगांगनाः किल निःस्नेहामर्दनावातेनैपाताः
 कामरूपजाः स्त्रीणांविषयतत्त्ववत्तात्वारसकर
 तादिभिः चरंतः सुखभाजः सृष्टिघ्नपरथा
 स्त्रियः इत्येवदेशास्त्येनवाप्यसरतविभागः क
 ल्पनीयइति ॥ इति श्रीज्योति **री**णापरपर्यायक
 विशेषवरविरचितेपंचसायकेतद्विवरणेचल
 त्पवेधनालोचनार्थः सायकः ॥ ५ ॥

हृ

पं
१८५
१८५

कामिण्याभिमुख्यसंपादकवाच्यसुरतं निरूपयेद
नोयदर्थमिषानाउच्चरउत्थापितस्तन्मत्वाभूतं
सुरतमभिधातुमुपक्रमेते अथेति अथेति मंगला
यै यदर्थमिषान्यरिप्रमः स्त्रीकृतलदिदानीं प्राप्ता
वसरं सुखेन सम्पद्यतामिति साभीष्टदेवतास्मर
णं कृत्वा हं कविशेखरः सुरतप्रपंचात् सुरतभेदान
भिदासो वक्ष्यामि अभिपूर्वसंधानः वचनार्थत्वं
प्रसिद्धमेव तथावाभियुक्तस्मरणं विपूर्वाधाक्क
रोत्यर्थे सोभिपूर्वस्तभाषणं सपूर्वमितनेत्तेयोनि
पूर्वः स्थापने मत इति कथं भूतान् सुरतप्रपंचा
न् अशेषसाङ्गणविशेषरम्भान् संतो गुणाः सङ्ग
णाः तपवसाङ्गणमिति स्वायेष्टज्ज तेषां विशेषाः
साङ्गणविशेषाः अशेषाः सर्वतोकोपकारकाये
साङ्गणविशेषालैरम्भान् लोकमनोरंजकान्
गुणानां च सत्वं तत्कालं भाविनिवाकाले केवल
सुखकारित्वम् इत्यं सुरतभेदानामभिधेयत्वे
स्थिते यदा अथेण सन्धाय कामार्चायै तत्संपद्य
ते तत्काममन्दिरमेवादौ सम्पक्कलयितुमाह
मनोभवेति तत्रापि सुरतप्रपञ्चे निरूपयित्वा
व्येपिश्रादौ तन्निरूपणं तावत्सपिधानं कृत्वा

पं

यत्र तत्र त्रिपुणं सम्पत् स्थितिं यास्यति तस्य मनो
भवागारस्य काममन्दिरस्य वरंगलक्षणस्य वि
शेषनिर्णयं सम्पत् सर्वविशेषाभिज्ञानं सांगो
पांगं यथा स्यात् तथा निरूपयामीति आसता
मन्या देवर्तया लेजो मयाः सूत्मा इति तदर्थं ते
जो मय मन्दिरस्यैषि असौ मनो भवो देवता वि
शेषो मनश्च तेजः प्रभृति धातुभ्योऽपि सूक्ष्मं सं
कल्पमयमिति तदर्थं मन्दिरेणापि तथा वि
धेन भावं यत्रासौ सम्पादितया च याप्रीतः स्वोपा
सका ह्लादाय नायत इति तद्विशेषमभिधास्य इ
ति मनो भवागारविशेषमिति कथनस्याशयः ।
वृत्तमुपेन्द्रवत्त्वा । समर्थितं मनो भवागारवि
शेषमादौ निरूपयामीति तमेव विशेषं प्रस्ताव
यति ॥ मनो भवेति मनो भवस्य कामस्यार्चानित
येष्टजाप्रासादे गुह्य इति यावत् इमावत्समाणा
नामतल्लणास्ति स्त्रोनाङ्गो विशेषादिनिफलोऽ
त्याख्यविशेषदर्शनादिशिष्टास्तुः संतीति सं
भाव्यते इति सम्भावनायां लिङ् सत्यप्यत्र नाडी
नाडीनां वाङ्मये त्रिविधफलदर्शनाति सप्त
वविशिष्टाः संतीति अनुमायत इत्यर्थः तथा चो

पं
१८५
१८५

क्रम निवसति वज्रनाडी चक्रमत्रप्रधानं चित
यमिदं प्रहोक्रमिति फलत्रैथं वसमनन्तर
मेव प्राडुर्भविष्यतीति ताएव नाम त उद्दिश
ति समीरणान्यादि आदावेकासामीरणी वा
यवी द्वितीयाचान्द्रमसीसोमान्तिका तृती
यागोडीति गुडाखादास्तत्त्वाविनीसोरीत्यर्थः २
सुत्रमुपेन्द्रवज्रा आसांविनाडीतांफलद्वारे
णविशेषं दर्शयति प्रधानभूतेति मदनातप
त्रेकामक्षत्रेगुणे प्रधाननाडी चित्तयमधेया
प्रधानभूतासमंतान्मायनेन मध्यवर्तिनी २
असौसामीरणीनाम्नीमतासर्वागमसिद्धास्ति
तथाच प्रागेव संवादिनं वरांगरंधाहर्धं २
तनासिकाभंयदस्ति तत्र मन्मथच्छत्रमि २
त्याङ्गरात्रां मदसिराचयैरिति तथायोनि
मध्येस्ति नाडीका कामां कुशासमाहिसा लिं
गेन दोभितासैव मदवारि निरन्तरम् का
मातपत्रात्स्वजति सस्यन्द इति कीर्त्यत इति
तस्याः सामीरणानाङ्गामुखेयत्यतितमन्त्र
वीजं मन्त्रव्यवीर्यं तत् २ ॥

पं.

॥

२

॥

हो

३

४

तस्यालिङ्गे ज्ञाते प्रवहन्मदवारित्वात्पतितम
पि जलयै जलप्रवाहयति तद्व्यवस्थ
त्वावर्तत इति निष्कलं स्यादिति चंद्रमौलि
श्रीमहादेवो वति ॥ ३ ॥ अतमुपेन्द्रवज्रा उदे
शक्रमप्राप्ता चंद्रमसी निरूपयति यावति
कंदर्पगोहे कामोतः परेव रांगेयाद्वितीया च
द्रमसी नाम्नी तद्वामे प्रथानभूतास्त्रिसाना
द्रीसन्दरी सोमात्मकत्वात् शीतलास्त
भरिता च तथा च संवादितां प्राकयोनि मथे
नातिहरात्पूर्णचन्द्रास्त्रिनाडिका मनोजवा
त्रिसंपूर्णस्त्रीणां तिष्ठति सर्वदेति सामीर
णी दोभितासती प्रसरत्प्रवाहा जायते इ
यं पुनः सोमात्मकास्तसंपूर्णवेति प्रसर
त्प्रवाहाभावात्संवीर्यस्त्रीकारेयादितं क
न्यामेव सूतेन पुं प्रसूतिमित्यर्थः असौ च सो
मात्मकत्वेन शीतलत्वादल्परतो त्वेव पिसा
था विद्रवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ अतमिन्द्रवज्रा
अथावशिष्टाद्वितीयां गोद्रीमाह गोद्री
ति उपस्थभागे प्रत्यदक्षिणार्धे वश्यं गो
द्रीनाडीया प्रथानभूता त्रितयप्रथाननाडी

पं
१८६
१८६

मथेत्तृतीयाप्रधानभूतासौ च बद्धभागतः ७
रुषस्यसद्भागाविभावे सति स्वभावात्सूर्या
त्मिकत्वात्पुत्रं प्रसूते असौ चरते कष्टो यमो
ग्याकष्टेन द्रावयेत्तं शाक्येति प्रदिष्टा ५ इत्यु
पस्थगतप्रधानभूतनाडी त्रितयनिर्द्वयण
सु प्रासंगिकं परिसमाप्य यत्प्रकृतमस्याभि
दास्येत्सरतप्रपंचानितिसरतप्रपंचतं न देवा
वतारयति अथेति अथेति सत्त्वप्रकृतिदेशा
जात्यादियोग्यतया यदा श्लेषाणां दिवा एव
रतं प्रतिपादितं तेन यत्कामिनीनां सरता सं
जनेतदनन्तरं विधेयस्य सरतस्य पञ्च सरत
प्रसन्निर्माभूदिति पञ्च भावनि रासाययेवं
था उक्तानस्थित्यादिना शरीरचनानिर्माण
नितेषां समुद्देशः सम्यगदृश्यदर्शिसु नि
मतालोचनपूर्वमुद्देशानामसंकीर्तनमु उ
पलक्षणाच्च दंतदनुगतलक्षणास्पापीतित
न्नामलक्षणो निर्द्वयेति इत्यर्थः अनेनैवाश
येन कल्याणवर्माप्रथममेतदेव प्रतिवक्ष्या
न् यथा सात्त्विकान्नपात्यविधाय पूर्ववित्तः
पुमान्वाच्यरतोपचारान् विधिप्लक्षीभूत

पं
६५

वसंगदेशां भजेत कांतां स्मरकेलिरंग इति सु
रतेव सर्वथा योनिस्तथी भवनमेवापकारकं
इति सामान्येनादौ तत्तथी कवणयुक्तिमे
व निरूपयति प्रसारितेति विदुतिका स्कोष
धनुस्वनादिप्रयोगे विहितेति यदि प्रकृतिदेश
स्वभावादिना नारीगाढेव भवेत् नवविदुताभ
वेत् तदायमुपायः प्रसारितं सव्यापसव्यतः किं
विदुतनपायामितं यद्गुरुद्वयं यत्र तादृशं यत्न
धनं तस्य योगाज्जपायात् स एव वा योग उपायस्त
स्माज्जाह्वापिनारीस्तथानां विदुतत्वमुपैति गच्छ
तीति एतदेव वैपरीत्येनापिसाधयति संलग्ने
ति उक्तैर्विद्वक्त्रा देतभि रौषधधनुस्वनास्त्रेणादि
भिः स्तथा विदुतापिनारी संलग्नं परस्परमनन
रस्यापनेन संयोजितं यजानुद्वयं तस्य वत्येन
ने विद्वक्त्राणो न अतमतिशयेन संकोचं प्रया
ति अयमर्थः सव्यासव्यापार्थपार्थवस्तनयार
प्रसारितोरुदयायाः स्त्रियोगुत्पन्नत्वात् तमेव शि
षितं स्वरतयोजं जायते अन्तरेव संलग्नजान्त्रभ
याया गुत्पन्नसम्पाद्यं गाढं सदतिमदतापि प्र

पं
१८७
१८७

यासेनसरतयोग्यंनजायत युत्सुरुप्रसाणायामे
वतत्कालंयतितव्यंइतिभावः तथाचानंगरंगेपि
दृढापिनारीक्ष्यतामयेतिप्रसारणाहुरुगुगस्य
सयः अथस्रयासंयमितोरुगुग्मागक्केदृढत्वंस
रतप्रयोगे इति **वृत्तमित्यवन्ता** ॥१॥ किंवेदमत्य
णसाधनंकथ्यते यद्वरुहयप्रसारणंसरतसाध
नमिति प्रकृत्यादिविलोकनादन्येपिशौचित्या
पादकावत्याः संतीति यदेतत्साधनंनौचित्यमि
यात् तदातत्रपरथापिनारीणांसरतयोग्यतास
म्पादनीयेत्युद्दिशति तस्मादिति यतोविदुता
अपिगाढास्तत्कालंजायन्ते गाढाअपिविदुता
जायन्ते तस्माद्युवत्याः प्रकृतिसभावं किंप्रकृति
कासौसीमयायासेयेतिदेवादिप्रकृतिनारी
णामालोक्यस्रकचन्दनसुगन्धादिद्रव्यैरियंव
शीभवति इतितथापरिचरणीयम् तथादेशो
द्भवानार्योनखदन्तपदेशताइत्यादिनिश्रुपितरी
त्यातावशायितंयतितव्यम् तथामदनातपत्रं
विलोक्यतदनुसारेणयतितव्यम् तथाचतत्परि
चरणमन्यत्रमृदुद्रस्रधजोपत्रप्रियोशक्तोभवे

यं

वा

त्परं च्युतस्त्रिपाञ्चकादित्यंतत्रनीचरतं भवेत्तना
र्योनीचरतोदिग्धादिषंतिपुरुषं दणत श्रूयते
चैवकाण्डेकान्नयानिहतः पतिः शृंगुलीनां प्र
वेशेन तया कृतिसलिंगकैः स्रुद्धस्वधनः का
मीरमेतातोत्रदेतुभिः धनं कृत्रिममाकार्यद
र्षाये पितां रदः येनासौ भयवित्रस्तासद्यप
वववशी भवेदिति इति प्रकृत्यादिस्रभावेय
यालोच्यवन्थाः परिकल्पनीयाः यायेन स्रयी
भवति तेनासौ साधनीयेति वन्था इत्युक्तवत्
माणसर्वेतादृशोपलक्षणं श इत्यवद्यमाण
सर्ववन्थोपयोगियोनिशौचित्यसंपादकोरु
प्रसारणनामधेयं करणमभिधायेदानीं वन्थानि रूप
यिष्मन्मन्थकारोलक्षणकथनेनैव तद्देशं मन्थमा
नोलक्षणग्रन्थमेव निवन्थनोद्देशग्रन्थमत्रापि
सकुमारमतिराजपुत्रवोधनार्थं तदुद्देशोपुपयो
गितिसोपितावन्निद्रूपतेयया उत्तानकंतिर्यग
शासिताख्यस्थितंतयेवानतकरतसैः पंचप्रकारं
सुरतं प्रदिष्टं तस्य प्रभेदाक्रमतः प्रवेद्य इति काम
रंगोक्तप्रक्रमेण उत्तानवन्थतिर्यग्वन्थासिनवन्थ
स्थितवन्थविनत वन्थभेदेन सुरतं पं

पं
१८८
१८६

वविधंनत्रासौग्रंथकारउत्तानवन्धात्सावतरणिका
ल्लस्यति श्रयेति सोयंकौतकिनामभिलषणियः
सरतवन्थोतिर्लभाख्यः सद्भाग्यप्राप्यत्वादतिर्ल
लभ इति यौगिकनामाप्रदिष्टोवात्स्यायनादिभि
रिति शेषः यनोदयोः कामिनीकामुकयोप्रीतिकरः
परस्परं तृप्तिकरः कोसाविद्याह उत्तानेति यत्र सु
रतवन्थेयतिरुत्तानसप्तप्रमदोरुमध्ये उत्तानं
शय्यायां सप्तसमकक्षतयानिधाय यथा भवे
त्त तथा सप्तप्रायाप्रमदातिनिर्भरकामोत्काधारि
णिकामिनीतस्याः सरलप्रसारितजंघोभय्याकु
रुमध्ये पाशद्वयेन हरुविधाय स्वयंतन्मध्या
वकाशो स्थितः प्रकाममनिशयेन प्रमदां काम
यते सरतत्प्रांजुयात् स्वयंकामयते सरतत्प्रा
भवेत् इति हेतुमं तात्कार्यणत्वाच्चकमेः का
मयत् इति प्रयोगः ३ ॥ इत्यतिर्लभाख्यवन्थ
निर्दयणम् उत्तानेति प्राचीनैराचार्यैरयं वन्थः
समपादसंतः समावन्तानधिकतयापति
स्तदलग्नोपादौय इति योगेन समपादनामोक्तः
प्रसौचकामिनीकामुकाभांकरणन्नेदः कर
णोसाधकतमेपुंस्त्रीप्रकृतिलक्षणताभासिद्धः

एव

पं

प्रदीप्तः क्षणक्षणं यो न्योऽधुंधो रोहणे नोभयः
प्रीतिकारकः प्रयोजनीयः सम्पादनीयः कोसावि
तितलक्षणमाह उत्रानेति प्राग्बुद्धानवत्येन
सुप्रायायुवती यौवनमदोन्मत्ता स्वपादौ
स्वचरणौ भर्तुः स्वत्येजातावेकवचनं प्रत्येका
पेक्षया वास्तव्योरिति यावत् समारोप्य सम्पा
द्वै विद्ये नारोप्य पादमुद्रया स्वत्यो मुद्रितौ विधा
येत्यर्थः नरं चेत् यदि रमेत् रमयेत् तादृशत्वे
स्वपादाभ्यां भर्तुः स्वत्यो मुद्रयेद्यथा सावका प्रातौ
किं कर्तुं स्वयमेव रमेत् इति एतन्नार्थान्तर्भा
वस्वार्थः स्वद्वैत्येकवचनं प्रत्येकाभिप्रायेन
तथावमदनरंगे निधाय पादौ रमणं स योश्चेत्
ज्ञानसुप्ता रमते पुरन्ध्री रतिप्रवत्यं समपादसं
क्षेपे बुलदाभोगविधानदत्ता इति ४ इति सम
पादाख्यवत्यलक्षणं एवं विधाया इति किलेति
सम्भावनायां संभाव्यते सावतिरमणीयो वत्यः ना
गराख्यः श्रामीणो वितन्वात्रागराख्यो नागवत्या
भिधः स्नातृ संभावनायां लिङ् किल शब्देन चासौ
घोष्यते अभितनगरवासिनिर्मयत्वात्रागरोसो
यत्यो भवतीति कोसावित्याह एवमिति सिध्या

नितम्वित्यापदंविधायाउत्तानशायित्याजंवेतिप्रा
 मत्तजंजीकांतसकमनीयस्यश्रकालेपिरसुत्का
 जनकस्यजंजोपरिजंजयोरुपरियदासत्रिविष्टेय
 दाभवेतामितिशेषः इत्यसुत्तानसुप्रकामित्याः
 स्वजंजोपरिजंजेश्रवष्टभ्यपदिकांतोभूयोवारंवा
 रंकटिंस्त्रिकसुत्थापपाणिभ्यामधमवष्टवी
 कृतारमेत्त सरतंगच्छेदितिवन्धोसोनागराख्यः
 कथिताख्यः एतमेवार्थंकल्याणमलः स्फुटमाह
 उत्तरनितायाः स्मरमन्दिरोर्ध्वस्थितस्तद्वरुदित
 पंगरहीत्वा संस्थाप्यवाहकदितोरमेतकान्त
 दास्यात्किलनागराख्यइति इतिनागरवन्धल
 क्षणमध्वेति सरतामितैरयंवन्धः व्योमपद
 उक्ताः व्योमिश्रुत्येपादौनारीचरणौ यत्रेतिव्यो
 मपदाख्यौयोगिकसंतयोक्ताः कदासौवन्धयत
 दाख्यामाप्नोतीति तत्रिवाहयति धत्वेति इती
 तिप्रावडुत्तानतयाप्रसुप्ताप्रकर्षणरतोक्त्या
 सुप्तासुप्तरचयास्थितायोपिद्विलासवतीस्वपादौ
 कराभ्यामुत्थापिताभ्यांनलेवष्टम्भनेनगगनेषू
 न्येधत्वाशय्यातलेस्थिताभवतिनिशेषः इत्यंख
 नायाः चास्याः स्थितायाः पतिरभिसुखीभूयपाणि

पुगेन नक्तचौधता संपुटसदायावष्टभरमेद
नसक्तोभवेत् इति ॥ इति गोमपदलक्षणम्
७ ॥ एकमिति इत्युक्तारचनयासौसरतवत्
सैविक्रमोविक्रमस्त्रितयरचनायदात्रैविक्रमा
भिधानः इतीत्यनेन निर्दिष्टारचनाप्रकारमा
ह एकमिति यत्र सरतवत्येकांतोपुवत्याविम
र्दसदाया एकंददिणवामं वाचरणं पृथिव्याप
रिकल्पसंस्थाप एकनट्टसंलग्नपादमुद्रांष्ट
पिवीविधाय तथातं द्वितीयमूर्धं इति स्वशिरसि
परिकल्पशून्यस्यापितं विधाय सयंपत्न्याः पादा
भ्यामवष्टमितपृथिवीकः सदाख्यायं पुनर्नि
जं पाणिपुगं भूमौ पृथिव्यां धृत्वा प्रसारितहस्ता
भ्यां भूमीतलमवष्टभरमेदिति स्वयं ते रमेत्सुतं २
विदधादिति तथावानंगरंगे स्थितोऽत्रिमेकं विनि
धाय भूमौ वत्सं समौलौ निजपाणिपुगमम पृथ्यां
समादायरमेत भर्त्रैविक्रमाख्यं करणं तदास्या
त् इति असौ च वत्सो राजवत्सः अस्याश्चर्यमय
त्वादन्धानां राजेति राजदन्तात्वात्परनिपातः अ
थ वाराज्ञामेव कोतकेन करणीयत्वादाजवत्सः

पं
१६०
१९७

वन्धराजइतिपाठे वन्धेषुराजनइतिविग्रहः ॥ इ
तित्रैविक्रमवन्धलक्षणम् ॥ नार्थाइतियदाका
नः कमनीयमूर्तिः स्वहस्तावितभूमिभागः श्रव
णमार्थेनिजहस्तोभयगृहीतभूप्रदेशः सनर
नार्थाजानुयुगोपविष्टोभवेत् पादाभ्यांनारीजा
नुयुगउपविष्टपाणितलाभ्यां वसव्यासयोता
भूमिमवष्टभ्यरमारमेत् तदासौवन्धः शुनोपि
चरगदंशकस्यापियस्मादानन्दकर्तातस्मात्
नाम्नास्यनाम्नायंवन्धः कथितः स्ववन्धइतियेन
वन्धेनरचनानभिज्ञः चापिहृष्यतितत्रकैमुति
कत्यायेनपुरुषदृष्यसिद्धत्वात्तन्नाम्नेत्युक्त्यै
लोक्तिः रगदंशकोपिपुरोवर्तिजंचोभयेनशु
नीजंचोभयमारोहणेननिष्ठाउपपाणिस्थानीये
नपाश्चात्यजंचोभयेनभूमिसमवष्टभ्य रतिक
रोतीतिलोकेदृष्टम् श्रवचानन्दकर्तृत्वमनया
देहस्थित्यावीर्यस्तम्भनेनानिविरकालंरतस्थिते
रिति ध्येयम् ॥ १० ॥ इतिस्ववन्धनिर्ग्रहणम्
कान्तस्येति ॥ यत्रकांतास्वजानुयुगलम्
कान्तस्यभर्तृयेजंचे ॥ ॥ ॥

पं.

तयोर्थ उपरिभागो ज्ञानो भयलक्षणस्य विधिना
तत्कालं मदनाचार्यो हृदिष्ट शिष्या विधायक
ताकालं रमयेदिति स्वयं ते श्रमोचवन्त्यो जानुभ्यां
ज्ञानवष्टुभ्यः सर्वं रतै रतकीडा निर्माणचतुरे
विभीतिनामा कथितः नात्र वंथे कथं चनापि
त्रासो विद्यत इति विभीतिनामा सावदितः श्र
मोचाभ्यासवशात्सुलभः श्रम्यासे विनैतदसं
भवे कथुक्ते रवद्यं नोद्भावनीयमिति भावः ३
निभीतिवन्त्यलक्षणम् ११ कांतसेति रतसे
रेष सुरतवन्थो वधी रितनामाक्षयः एतद्
चना प्रकारमाह कांतसेति यत्र प्रमदात्पुङ्ग
तमन्मथ सदा स्वकांतं रमयेत् कथमित्याह
स्वपादौ कांतस्य कमनीयस्य पसुवत्तः स्थल
गोविद्याय पादाभावात् स्थलमवष्टुभ्यकरा
भ्यां च निजपाणिभ्यां भर्तारं दृढमालिङ्ग्य स्वी
पर्यवलम्बित्वा सुरतावकाशदानार्थं च
किंचित्मात्रवान्तोरुः शिथिलीकृतोऽस्य भवे
नितथा च कल्याणमल्लः नारी स्वपादौ दधि
तस्य वत् स्थितौ समालिङ्ग्य करद्वयेन किं
चिन्नतोद्भूतमतेतदा मोघोक्ते सुनीन्द्रे वधी

पं

१८८

१९१

रिताव्यइति अत्रचभर्तृराकर्षणाद्भर्तृनिष्कृया
 चरणादवधीरितसंज्ञा १२ उद्यमिति अस्मैसु
 रतवन्धोदंशयनाव्योदंशयननामाकथितः
 स्यादिति कोसाविष्णोदयत्रवल्लभः कामिनी
 प्रेमपात्रं भर्तृसरलीकृतो गः वेणुदण्डवद्वा
 जुह्वतदेहोमदनधजं कामजयचिह्नं प्रकृतिं
 स्त्रीप्रकृतौ यदि लिपेत् कथं भूतो वल्लभः सर
 लीकृतो गोभवेदित्याह नार्या इति नारी नित
 म्वापरिस्थितो नार्या उरुयुगं मना पुंश्च प्रसार्य
 स्वयंतन्नितम्वापरिस्थितस्तिष्ठेत् इति सरली
 कृतो गत्वेन दंडवदाचरणाद्दण्डायमइति यो
 गिकी संज्ञा इति दंशयननामवन्धनिष्ठप
 णम् ॥ १३ ॥ नितंवेति यत्र सरतवंधेनायको
 नारी देहस्वामी हस्तयुगेन नारी त्रिकंश्रुतो म्या
 प्यहस्तायारं कृत्वा स्वकीयो गुल्फो नारी नितं व
 विंवे विथायो धि स्थित एवरमेत्सरतं विदध्यात्
 अस्मै वन्धो उधेरेतद्वचनाचतरे श्राडककेलि
 संज्ञा उक्तः अस्मिन्वन्धे पुरुषस्यातीवानन्दा
 मेर्नार्या प्रचाया साचाडकेन साम्नाकेलि र्य
 त्रेत्येवं ॥

पं

॥

॥

कृत्वा चाडुक केलि संतेयें योगी कीति ॥ १५ ॥
 इति चाडुक केलि वन्य लक्षणम् ॥ इति पंच सा
 यक विवरणो लक्ष्य वेथनाये उक्तान वन्य निरु
 पणम् अथ क्रम प्राप्त पार्श्व वन्य निरूपणम्
 एवमिति युवत्या शो वन मदेन जरखी कृतो ग्या
 यचा प्रमाने कं स्वपादं हृदये कृतान्य पदं वदी
 यंतल्या यनं शय्या वष्टु च विथा यरतं कुर्यात्
 इति तदा सो वन्यः प्रोक्तो गतावल्लभ एषिव्याम्
 पवीणिका लवः लवातः अंका श्रित वीणा सा
 म्पाङ्ग पवीणिका लव इति सर्वथा आहार सा
 थो यं मूलोक्तः तथा च नं ग रं गे कां तो छिमे कं
 हृदये स कीये निथा य भर्ता शयने द्वितीयम्
 कुर्यात् इति चेदिति वीणिका लवः प्रोक्तो गताया
 परिकल्पनीयः उर्वी रिति पार्श्वे पार्श्वतः स्थि
 ताया युवत्या उर्वी मंथ गतः पतिर्यदा देहं प
 रिरभ्यस्य रतं कुर्यात् तदा हयोः स्थितत्वाद्या
 त्रिकालो लनं परस्परं त्रिकयो रान्दोलनं त
 स्माद्गतं ते र सो वन्यः संपुटना मथेय उक्तः स
 मुक्त कवद न्यो न्यमुपे मूल वादिति २ तथा च
 काम रं गे पाश्च प्रसक्त प्रमदो परिस्थः कांतः

ॐ
१८२३
१९२

समालिङ्गपुरतिङ्करोति यत्र प्रविष्टो मुनिभिः पुराणैः
वन्धस्तदसंभुतनामधेयः २॥ पार्श्वेति यत्र मृगशा
वकात्पामृगपोतनेत्रायावनितायाः पार्श्वस्थिता
याः पार्श्वनेशयनतलेस्वप्नायाः पतिरपि पार्श्वीव
लम्बात्पार्श्वीप्रयातयेव प्रकर्षेण गाढनरंतदंगा
स्त्रेष्टेण सप्तः सनतिङ्गस्मरागारेयोः पुंस्त्रीप्रकृत्यो
रन्योन्यप्रवेशयोगाद्भनं जायते सौतागवत्पः यथा
नामीनागावत्योन्यपार्श्वेन प्रकृतिद्वयैर्गादतं कु
र्वीते तथात्रापि विधानात्पार्श्वेन इति निरूपण
म् ३ ॥ अत्र कल्याणमहोपरमपिवन्धमाह
ययङ्कनाकुं वितपादयुग्मसनाभिदेशोपरिक
ल्पभर्ता रतिप्रकृत्यादितिकर्कटाख्येन दाकवी
न्दः करणप्रदिष्टम् ॥ इति तिर्यग्वन्धनिरूप
णम् ॥ अथोद्देशात् कु मप्राप्तासितवन्धस
मुद्देशः ॥ यद्यासनमिति ऊर्ध्वाधोवस्थि
त्याजानुयुगस्यान्नराकुंचनं यद्यासनं तदेतदा
सनं भर्ता स्वस्मिन्सम्पत्परिकल्पयदातरु
णिमुपविष्टो जंचोपरिस्थिताम् तरुणीं रमेन
प्रकृतिप्रवेशनेन रतसम्बन्धम् ॥

अवि

मं

॥

कुर्यात् अतश्चात्योत्यराक्षां यैव अत्योत्यकण्ठपि
तवाङ्गपाशैर्नो यत्र स्याताम् सोऽयं पद्यासनाख्यो
वन्धः कथितः अत्रानंगरंगकारेण परमैव योग
द्वयमुदिम घेत्वा विलासं प्रसभं वदन्त्या विपर्य
याजं च पुगस्य नार्याः पद्यासनं स्याद्यदि चैकजं
वा विपर्ययाद्भयपदं प्रदिष्टम् ॥ कांतरति य
दानार्या नितम्बस्थितो नारी नितम्बोपाश्रुः प
तिर्निजकराभां तस्याः श्रोणिं कटिं धृत्वा तोलयि
त्वा याति रतार्थमभिमुखी भूय सरतं प्रमुञ्च्यते
असौ च प्रमुक्ता कटिं प्रवत्यादति यत्नेनास्फाल
येत् प्रोच्छालयेत् असौ वन्धः परस्परमुभयोः प्र
यत्नाच्छोभावहः कीर्तिवन्ध उक्तः २ अत्रानंगरंग
कारः स्वजातु युग्मान्नरनिर्गतं वेद्म नौ स्वकाण्डे वि
नयेत्स्वगादौ कांतोपिकृतेति विधिं प्रगच्छेत्
दाबुधैर्बन्धुरिताख्यमुक्तम् तथा उक्तप्रकारेण
दिदम्पती स्वोभजौ तृकत्वा मणिज्जपरस्यौ सैरं
रमेते करणं प्रदिष्टं तदा कवीन्दैः कणिपादसं
ज्ञम् ॥ तथा निधाय जंगा युगलं प्रवत्याः स्वकी
ययोः कर्परयो रथास्याः काण्डे स्वबाहू परिली
य गच्छेत्तिलदासं यमनाख्यमेतत् तथा ।

पं
१८१
१९३

मुविमुवेवाङ्गयुगेस्वाङ्गं जं चाङ्गुगे जं च युगां
निवेश्य गच्छेत्पुनश्चेदिति कुटुम्बलं स्याद्दुर्ध
रुयुग्मात्परिवर्तितात्पुनश्चि यं समाङ्गं चि
तपादयुग्मांतथैव भर्ता कृतं तिर्यगां गः भजे
तचेत्कामकलाविदग्धो वन्यं तदा युग्मपदं
वदंति तस्या विलासिनी कुप्यरमपवर्ती क
टिंस्वकीयां नमयं कुटुम्बेत् भजेत भर्तेति वि
मर्दितं स्यात्तत्कार्कटं संमुख संगमेन ॥ इति
पंचसायकविवरणे लक्ष्येथनात्पि पार्श्व
वन्यनिर्दृष्टाणाम् ॥ अथार्धस्थितवन्यनिर्दृ
ष्टाणाम् कुटुम्बस्थित इति अवलायां काठिन्ये
नावकाशमददत्यामिति रतकीर्णार्थमविश्वं
त्पारतार्थं भर्तृकुटुम्बस्थितेतामुत्थापनेन रताभि
मुर्वीकर्तृकुटुम्बे तसतितामुत्थापितां कृत्वा त
थैव मल्लवद्धारपातनेन मल्लवद्भङ्गमुत्थिपा
णितया वक्ष्यादिमर्दनं कृत्वा यदा भर्ता ध
स्थितपवरतिं गच्छति अतो वन्यो मल्लवद्भ
लेन वशीकरणं मल्लवन्यः कुटुम्बं कृत्वा तथा
पवलेन पातितायाः कुटुम्बे पर्याकृत्य सर्वा
या तलमासीताया अयं प्रकार इत्येति अ

पं

ज्ञातिदेशेनान्यानपि प्रकारानाह दन्तावलेति
 दन्तावलादिरतप्रकारेण यदानारीशुश्रूषा :
 प्रवर्तन्ते तदा दन्तावलादिवन्था अपि स्वयमे
 वोऽह्याः तत्र दन्तावलावन्था गन्धोऽप्यवन्थ
 इत्यादयोऽपि वन्थाः स्वमेवोऽह्याः आदिनाऽङ्गु
 दवन्थादिप्रकरणम् एते च सर्वे वन्थाः कलिनी
 वलासेह्याः तत्र यदा मुविननारीशिरोवष्ट
 भ्यश्रुषोरमेत तदाऽङ्गुदवन्थः तथा च मु
 विनस्त्रीशिरोरुद्धाय दानारीनरोरमेत तदा
 ङ्गुदवन्थोऽसौ भुजास्थालनपूर्वक इति अथे
 तद्विशेषनिर्णयणाय ह अन्योऽप्येति यत्र वं
 थपुच्छसंस्थमुत्थितं श्रुषुषं नारीनिष्ठीज्यवा
 ऊपंजगर्भणेन यद्विणमिव तिष्ठेष्टं विथाय
 रमेऽप्येमेत निष्प्रेष्टदेहमपि संतंभं धृजं स्वयो
 निप्रवेशितं विथाय कटिमात्रेण विधेयं का
 रयेत् तदा सौवंथं ऊर्ध्वयितकनामा मुनिभिः
 कथितः ऊर्ध्वमुत्थितमेवाचरितमिति कपट
 ऊर्ध्वयितमितिततः संज्ञायं कनि ऊर्ध्वयितक
 मिति अत्र च नारीवाहनिष्ठी इतेन श्रुषुषवाह
 निष्ठी इतं वनिता कंठगतं लक्ष्यं ततश्च मदना

एकः कमनीयको तया दोषवत्ता जान स्थितो
 परश्चष्टित्वामेव भवेत् अस्याः पुनर्जानुस्य
 छायाः कराभां कालमुपगृह्यन्त्या भुजया
 क्षीपणेन दृष्टा श्लेषं कुर्वन्त्या इत्येतादृशश्च
 नया यदा सरतं भवेत् तदा सो वन्यस्त्रिपाद इ
 ति इति त्रिपादवन्थलक्षणं ॥ ५३ ॥ अत्रानंग
 रंगकारोपररचनये बोध्यं स्थितवन्थवर्णया
 मासयथा संवेष्टित्वानिजकुर्यात्तज्जानं
 गनाया अवलम्ब्य काण्वम् रतिप्रकृत्यादिति
 कुर्यात्तज्जानं पूर्वः प्रदिष्टः खलु जानुपूर्वः नि
 जकुर्यात्तज्जानं गनावा जानं संवेष्टित्वानेनै
 वचकं कंठमवलम्ब्य कुर्यात्तज्जानुना वाहना
 कंठमवलम्ब्य तनयं विधाय यदा भर्तारति
 कुर्यात् तदा जानुपूर्वः कुर्यात् इति जानु कुर्या
 र्वन्थ इत्यर्थः तथा उक्तप्रकारे करणे यद्वक्त
 या दो भवेद्द्वयगतौ गनाया तदा प्रदिष्टो ह
 रि विदुमा व्यावन्थः प्रियोयन्तराणि जनाना
 म् एकः पाद इति कुर्यात्संवेष्टित जानुव्य
 निरित्य इत्यर्थः अयमर्थः यदा सो तराणि
 विलासपूर्व रतो स्थितेव जानुने कुर्यात्वंथे

नाशंकितमृगमितासतीस्वभावर्येणरतावः
 काशमदातुं द्वितीयपादमूर्धमाहृषतिभर्त्रा
 चवलात्मदतधजप्रवेशनेनविधेयंकार्यते
 तदासौवत्यइति अथवा स्वारुचि व्यापना
 र्थं यदा किलैवं ऊर्चती द्वितीयपादोऽप्यापनेन
 शृणोपनमिव विदधती भर्त्रा श्लिष्यते तदा
 हरिविद्रुमइत्येतदाह्यविद्रुमलतानामाचं
 यः तस्याश्च वेष्टितकमेतद्वचनयाभवतीति
 तदाह्यानिर्देशः तथा कंदंभुजाभ्यामवलंघ्य
 भर्तुः श्रोणिनिजोऽयुगलेन गाढम् संवेष्ट्य
 ऊर्ध्वतमंगनाचेडुः कवीन्द्रे रितिका
 न्तिवंधः पूर्वोवंधोऽभिच्छादनावयं पुन
 र्वनितेच्छानिवंधनोऽयत्र चनितेवाकस्मा
 द्वागन्तपुरुषं रमयेदिति सार्वीषुस्वलाव
 ण्या व्यापनात्कान्तिवंधइति रतिरहस्यका
 रणा पुनरत्र कुं श्रितत्वेन विशेष उक्तः यथा
 उद्धृत्य पादमेकं त्रुविसंस्थाप्य चापरम्
 ऊर्ध्वश्रितं भजेनार्वीवंधं यस्त्रे विक्रमो मत
 इति धूमोपादन्नितयस्थिरमेव विक्रमव
 न्यइति तथा पादमेकं त्रुविन्यस्य वाज

भांवेष्टयेयदि कान्तं ज्ञाप्तिं नारी वत्थोयं वेष्ट
 कोमलः तथा नारी जानुद्वयं दत्त्वा कान्तं वाङ्मयं योप
 रि ग्रीवांश्च त्वाभजे कान्तं वत्थो दोलायितः स्मृतः त
 था ज्ञाप्तिं भजे कान्तं कण्ठासक्तं भुजद्वयम्
 पादाभ्यां मध्यमावेष्टवत्थः प्रोक्तः सवंगकरति ॥
 इत्सुर्धस्थितवत्थकथनम् ॥ अथ नतवत्थनिद्र
 पणं श्रेयति श्रयोमुखीनमिताननारत्नं वसु
 स्वस्वमिति तत्वात्सुखेण श्रावणं भुजाभ्यां नारी
 पृष्ठमवष्टभ्य मस्ति श्रमवत्थस्य पृष्ठवत्थसं
 द्वा श्रतो विशेषणं रतं इति न हि पृष्ठावष्टभं
 विनारुषिता धनुर्वनारी रत्नं शक्येति इत्यमि
 नियत्र नारी मृगीवनमाननाखरस्तार्पित गुल्फ
 पुग्मास्वाभ्यां दत्त्वा भ्यां मृगत उपनीतं गुल्फपु
 र्गं यथा तादृशं सती मुखं रमेयदसावपि पृ
 ष्ठावष्टभ्यसाध्यात् पृष्ठवत्थः गुल्फार्पणमा
 त्रमेवात्रापि कं रतिरहमे श्रयोमुखीं मलकदो
 भं जास्ये भवंगतां कामनियत्र नारी मृ करीव
 भर्तारतिलालवित्रलदेभसंतंकथयंति वत्थ
 तथा वित्यस्तपाणं त्रिपुगाय रणं मुखी ॥ २५ ॥
 धेनुवदप्रसंख्या स्त्रीत्यादयाः कटिदेशाणा

२५

2

पं.

१५६

१९६

मीभर्ताभजेदैनकमेतदुक्तम् २ अन्यवन्तोदे
शार्थमाह इत्यमिति कथ्यतामिति मुनीन्देव
होषोपिवन्नाविल १२तः स्वस्यस्येषुक्तालेषु
मयाके विनिश्चयिता अनुमायनाय इंगित
ज्ञानांकेवलं स्वयमूहनाय दिङ्मात्रदर्शानं
नृदिष्टज्ञानाय बुद्धिमत्सुविश्रजतयेवेति स
तिवावश्यं प्रयोजने विलसकयनमपि स्त्री
क्रियते यत्र च तथा प्रयोजनमपि न स्यात्केव
लमायास एव फलं तत्र विलसरो परमस्यैवो
चिततरत्वादिति तथा चान्यत्र येण सौकर
कगर्दभादिकानां प्रयोजकतयात्र भूरिशाः अ
प्रसिद्धकरणानि नो मया दर्शिता न्यति विनि
दिता निचेति ॥ इत्यथो मुखवन्थ निरूपणम् ।
इति लक्ष्यवेधनाख्ये पंचसायकविवरणे पञ्च
विधसुरत निरूपणं ॥ उक्तानादिसुरत पंचके
प्रायेण पुरुषकर्तृतैवेति स्थितं अधुना यत्र
प्रायेण स्त्रिया एव मुख्यता न सुरुषा पिताख्यं
करणमवतारयति अथेति यत्र वनिनैव पु
रुष इवोपरि स्थितायः स्थितं पुरुषं रमयति
न सुरुषा पितमिति न त्वस्योवन्थः उक्तं चापि

पं.

तमिति तत्त्वद्वयोवन्तः पुरुषायितवन्तस्तस्य
समुद्देशः नामकथनपूर्वतलक्षणानि रूपण
मिति तत्रैतादृश्यवैपरीत्यनिर्माणनिमित्त
मादावाह संभोगेति संभोगेनिरन्तरं सेवि
नेषियदा यौवनमदोऽतायापुवत्यास्त्वभिर्न
भवेत् भर्ता चैतत्क्रियायाः शान्ता भवेत् तदा
कान्तप्रदिष्टैव किमिति विमना अस्मि उतिष्ठ
यथेच्छं रमस्व अहमद्यदा सवद्भवामीति भर्ता
श्रुतेस्त्रीवच्छ्रयामाश्रयेदिति द्वयोर्वैपरीत्यात्
स्त्रियाः पुरुषवदाचरणदे तद्वत्तं पुरुषायित
संस्तमुक्तमिति इत्यमेवाव्ययानि वदं यथा
ज्ञानश्रमं वीक्ष्य पतिं पुरन्धी तदिच्छये वा यरेत
मुत्तमा कर्तव्यवेगा कलितानि तान्तं कुर्वीत त
मे पुरुषायितं सेति ॥ अत्र केचित् तदिच्छये वा
येत्यत्र खेच्छात्पवायेति पठन्ति ॥ अत्रापरे निमि
त्रमिव वर्णयन्ति कामस्य वामसर्गत्वाद्वा म्येना
सौम्याभ्यां श्रौणये कामिनौ नैवं दाक्षिणा
दिति संगतिः संगतिरिति पुरुषायितसंगतिः
तथा विलासितं च कामिदं यथा लोकेन राशि
तम् न तथा न्यत्र यत्राकाराद्यं प्रहर्षकर

९
६६७
१९७

मिति इति पुरुषायित् सार्थवत्तात्तलक्षणमाह ॥
अथो मत्वीति दृष्टाश्चित्तशाय्यातलस्य कान्तस्य
रुदिवत्तस्य लेप्रसृप्ता समाश्रुता सती यदाथो
मत्वी भर्तृभिर्मत्त्वमत्वी दृष्टतल प्रवेशिताभ्यां
दोर्भापतिं समातिंग हृदमवष्टवी कृत्यवेद्य
दितारीरमेत भर्तृधजे स्वयान्यावर्तनोद्धर्तना
भिः सुप्तमनंगमुत्थापयेत् तदा तज्ज्ञैर्विपरीत
तत्त्वोचन्योसौ प्रदिष्टो विपरीतवत्त्वनामासौ
वत्त्व इत्यर्थः असौ च गाढांगनावलभः गाढाः
शक्तिमन्यो याश्रंगनाः प्रशस्यांगयुक्तावनिता
स्तासौ बलभः प्रियः प्रीतिकारीत्यर्थः बालानां
मेतदनभिज्ञत्वाद्दृष्टनामशक्तेस्तु प्रोढांगना
एतत्प्रात्रित्यर्थः अत्र सामान्येन रमेदित्येवोक्तं
रमणप्रकारश्चानंगरंगो उक्तानसुप्तदयितंभ
ज्ञाभ्यामालिङ्गविह्वलिविनिवेशप्रयोनौ भजेति
तत्त्वं परिचालयंती नारी तदास्याद्विपरीतवत्त्वः
एतद्विशेषानपि संप्रवाह सुप्तस्य पुंसो जय
नोपरिस्थितासंभामंत्यं त्रिपुगं विह्वलितमा
वकाकृतिः स्त्री नरवद्विद्येष्टते तद्भामराखंकर
रां प्रकीर्तितं तथा प्रह्व विभ्रमवती सरयन्वभ

पं.

नृविद्रुमपथायपुरात्री भ्रामयेत्कटिमंनंगवि
लोत्तास्यान्नदाकरणमुत्तुलितान् ॥ १॥ अस्मिं
स्त्रियाः साह्य्यादाहमपि पुरुषाद्वादायातीव
जायत इति सूचयन्नवतारयति धूनेति अस्मि
त्पुरुषाधिताख्ये विलासकेलिरंगे वशिता नतं
नस्यानेकदर्पविटं कामनामनाटकाचार्यस
विटं रंगोत्तामकंतदनचरं भर्तारं प्रति इत्यादी
ति पूर्वार्थोक्तं साकृतं वचनं रटनीतायिका प्रा
योति शायेन सखं विन्दति विटनटी प्रश्नोत्तर
विधानेन सखं मुभयोर्जायत इत्यर्थः किं रटंती
त्याह धूनेति हे भूतं वंचक हार्दी सदा न्यवति
तारमणार्थं शाक्ताववशेषयितव्यायामहो अ
ति आतोस्मीति मयिलक्ष्यं कृतवानसीति न तद
न्यो यरो वंचको मम प्रतिभातीति मयानार्थाव
लयापि सत्यायास्मिन्यंच शरस्य पुडे संग्रामे क
स्माददृष्टमिति नैव विजितोसि स्वायत्ती क
तोसि इति किमिदानीं त्वया विधेयमिति तथा
मर्द्यते यथेतः स्यात्तादृहि निर्गन्तुमपि न शक्नो
षीति साधुर्विदग्धात्यप्रभृति निराशा भवति
ति धूनेत्यामंत्रणे नोद्योत्यते अत्र कल्याणमहः

प रीतं
१६८

१६८

विपरिते ससीत्कृता धरहासाति मनोरमानता
कितवा यय संगतो सिमे स्मर पुडे विजितो सि
चाप्यलं इति मन्त्ररटं तथा कुला सकवा कष
णवालिता धरा अममीलित वारुलोचना द्रव
तां याति तदा विलासिनी अथ देहलता समू
हं नंदरस मीलितलोचना तपलां समवेक्ष्य नि
तान्निः सहामवगच्छेद वलांशुतामिति रति
रहस्ये नारीयादद्वयंदत्वा कान्तस्योरुयुगं प्रति
कटिमान्दोलयेदाश्रवत्योयंदं सलीलकः
लिंगे परिस्थिता नारी भूमौ दत्तपदद्वया एद
येदत्तदस्तावत्योयं विपरीतक इति इत्या
दीत्यादिशाब्देन परस्परप्रेमोत्पत्तये पुमानोप
रदवरेण विज्ञमा रटं विदधादिति सूचितं
तदारटनस्य च वज्रविधत्वात् दिष्टात्र प्रदर्श
ने तथाच कचभारो कुचभारा जीति मेति कच
भारः कचकुच भारजचनं कोयं चन्दानने म
होत्साह इति अत्र निरुक्तिः कचस्तमः कुचौ व
न्दसूर्यचक्राकृती तथा स्वर्णस्य लीवजचनं मा
मामेति विरम्यतामिति महोत्साह इति कल्या
तप्रसक्तौ कोयंतवमहेन हर्षणोत्साहः प्र

कुचभारः

पं

हृत्तिरिति विमर्दासहस्योक्तेर्भीषणतेति २ अ
स्य पुरुषायितवन्त्यातिप्रमोदनिमित्तत्वा
दस्यत्योरिति प्रसक्तावनर्थशांत्यर्थनियमय
ति ॥ अत्येति रतत्वे रतविधानरहस्यवेदिभि
रेतादृशीस्त्री अस्मिन्विपरीतवन्त्यास्यसरत
विशेषेत्याज्या स्त्रीणामष्टगुणकामत्वात्स्व
यमनर्थागणनेपि स्त्रीवधे प्रायश्चित्तं नाली
ति शासनात्परलोकभीत्या पुरुषेण सौत्या
ज्या न कथंचन विपरीतवन्त्या मानेत्येति
तददृष्टौ स्वयं ज्ञातत्वेपि सखेदपवादो न
प्रायश्चित्तमिति काकासावित्याह अल्पप्रयु
क्तेति तत्राल्पप्रयुक्ताल्पदिनैरेव तत्र प्रयु
क्ता न बोद्धेत्यर्थः तथा अतु योगमुक्ता अतु प्र
सवनेन विद्वत्तगुणा प्रयुक्ता अतु योगेति अ
त्यकरति प्रकृतिभावः तथा गर्भालसा गर्भ
ण गर्भग्रहणेनात्मालयशक्तिमती तथा स्थ
लतनु रतिष्ठुतशरीरा तथा अथांगी शिथि
लांगी दूराधाक्रमणादिना अथीक्षतशरीरे
त्यर्थः तथा क्षीणा भोजनरोगादिना कृशतनुत

पं.

१५५

१५५

३

निका तथा न चोद्धाशितान तथा ज्वरिता संजात
ज्वरा उपलक्षणं चेदं न वस्तुनिकादीनामपि न
यावानं गंगे करिणीं हरिणीं च गर्भिणीं न व
स्तुता मृतयोगिनीं कृशां ज्वरितां च कुमारिकां र
ते विषरीते परिवर्जयेदुधरति रतिरहस्ये विष
रीतस्ते नारी मृतस्त्रातां च गर्भिणीं नेहयेत्काम
घास्रजः सायं भुक्त्वा पिया तथा तथा योजयेत्
विषरीतमोहेन नूनं न प्रसवपुष्पयोगिनीं
गर्भिणीं च हरिणीं च पीवरां कल्पकामनि कृशां
च वर्जयेत् रति पुरुषायितवन्त्य निद्रूपणम्
रतिरहस्यकारेण पुनर्भुत्वरतमपुक्रम यथा
भगनिदि प्रजिह्वायोले फिबुस्वति च स्त्रियं ना
रीतिंगं च वक्त्रेण कर्षेत्संपुटकोमतः । रतिमुत्त
रतनिद्रूपणं रतिरहस्य इत्यादिवन्त्य विन्त्यै
हृत्सुत्पद्यते सखं तस्मादिदं पुरुषैः वन्त्याः
कार्या प्रयत्नतः । ११ अथ कामसमरोपकरणं सा
वतरणिकमाह अथेति मदनस्यात्यन्तसर्वं न्यक्त्य
मदमोहसम्पादनैकज्ञानस्य जगज्जयिनः काम
स्वरागः हार्थसर्वस्वनिक्षेपविषयीभूतसीक
ताप्रीतिः स्वभावादचित्यनिमितादिकलनात्

पं.

अनादिसर्गादारभ्यवामोदिपरीतोपिपीलवलोपि
 कर्तुं विपरीतोपशान्तिपीलवविधेयेति तनस। विधेये
 कुमारसाधनेनसाधमेतदिति बुद्धिमतांबुद्धावा
 रोहति तत्रैवातिष्ठमुकं हारादिसाधनेपिन
 दपतनादिभयंप्रत्युतदाष्टमेवजायतइतिमद
 नस्यगगः सभावादियरीतइतिसिन्धुसमदनरा
 गोवनिताभिलदाहलकाष्टाभुदितः हस्तेनकोट
 नवाभुदितउप्रापितः सन् प्रसन्नैप्रसादायभव
 तीतिशेषः यस्मादनयाक्रिययावनिताप्रसीद
 ति अतएतस्मात्कारणात् रतप्रसंगेसरतसमरे
 भितः प्रवृत्तेसति पुरुषैर्वरांगनानदशेषमीष्टं
 तस्यांवेलायांचरांगनाभिर्विहितं तद्वामावरणा
 दिकमशेषंसर्वमेवेष्टं पीडाकरमपितासांता
 दीदितंपरमाह्लादजनकत्वादभीप्समभिलष
 नीयम् महात्त्रसादोयंमयियदघस्वामित्याहा
 तापरायः स्मारितः शिदितोभवामीति आदिप्र
 कोरणनमोदनीयमपिइति तथावाभिनीतमि
 दंकविभिः दासेकतागसिभवत्युचितः प्रभूनां
 पादप्रहारइतिसुन्दरिनास्मिहये उद्यत्तहोरा
 मुलकशककशोनमातेययेतिनितरांएदिमे
 वितर्कइति उद्यदितितत्पादसर्वेनेतिभावः

कां

पं
२००
२००

इत्येतद्देलायां कामिनीकृतं ताडनादिकं सममिः
तिष्ठितं तत्र तद्विशेषो नंगरं काममुद्देशं गमुगं
स्यात्करताडनसीत्कृतं ताडनं तच्च तर्थात्सात्ताक
तं पंचधामते इति श्रंगमुगं साधनमुगलकम् ।
साधनवर्तविधिं च यथा प्रसूतेनापदस्तेन मुष्टि
ना समपाणिना ताडनं साधनार्थं वं तस्य स्यात्ताय
पिबुवे पार्श्वगुदासनतले मुखे एष्टे च मूर्धनि ता
डनं भर्तृविषयं वनितानां प्रसादकं प्रसूतादिः
त्रिकं तत्र प्रसिद्धं यद्वितीयकम् अपरस्त्राभिधं धी
रः कोतकाच्च निशामतां तस्यामीर्ष्यादिवेलायां
कोपशांत्यै प्रसूतेयै फणाकारप्रसूतिकं पुंज्या
इत्ययद्रक्तकमिति ध इत्येतत्कर्तव्यतायां
स्थितायां तन्मुद्रानुकारेण नामासुद्दिशति य
यंगनेति सुरतावतारे सुरतप्रसंगे ययंगना
कान्तस्यदि कमनीयवह्नभवत्तः स्थले मु
स्यानिवडपाणिमुद्रया प्रहारमभिधातंद
यात् तत्ताडनं तज्ज्ञाः संताडितं वदन्ति
संताडिताभिधानं तदित्यर्थः तत्ताडनं य
दिह स्तेन विस्तार्य प्रसूतां गुलितापानिना भ
वेत् तदापताकं यताकसंतं च येटकमिति
र्थः ५ ॥ ८ ॥

यं

अंगुष्ठमथांगुलिभांकेवलमभिसूचिता
 भायः संप्रहारोभिजातो जायते सोता इव प्रका
 रः जडलनामथेयः कथते यः पुनः केवलांगुष्ठ
 भातो निजातो सो कवीन्द्रेर्मदनाचार्यादि
 भिविडमात्रो विडमात्राभिधान उक्तः ॥ अनंग
 रंगे चैषो र्थो विदुतत्वेनोक्तो यथा विपरीतर
 तीयदांगना हृदि मुस्यापरिताड्येत्यतिमू
 करचातनकं तदा बुधेरिति संताडिसंतमुच्य
 ने विस्तीर्णहस्तेन यदारतो स्त्रीकृत्यात्यतिं
 स्थात्सपताकसंज्ञः सांगुष्ठमथांगुलिकाप्र
 हारं शनैः पुरन्धीकुरुते वरं यथेष्ट उक्तः
 कविभिः पुराणैरा नन्दकृत्यं डलनामथेयः
 अंगुष्ठकेनेव कृतः प्रहारो विज्ञैः स उक्तः कि
 लविडमात्र इति सीत्कारयंचकसमुद्देश
 स्तल्ललातं च तत्रैव यथा अथ सीत्कृतभेदां
 स्तयंचैव क्रमतो बुवे हिंस्तं स्तनितं सीत्क
 उक्तं पूतं तथा उच्चारो मुखनासाभ्यां हिं
 तं वाभिजायते स्तनितं मेघगंभीरचो घवत्स्या
 ततोपरः पूत्कृतं त्वद्व्यभुजगोच्छ्रासवत्स्या
 दधोत्कृतं वाडविस्फोटनाराचतल्यद्वयं

चगद्यते लोहविंध्यथातोये नियतेतद्व
 वीकृतः सीकृतं चेति पंचैव क्रमाद्भेदाः समी
 रिताः लावको किल कपोतदंसिका नीलकं
 हरुतसन्निभाः क्रमात् सन्दधानिकिल
 हिंक्रतादिकाश्चित्रभोगसमये विलासिनी
 सुरनेदशनच्छदं यदा प्रमदायाः परिविंध्यते
 भृशम् दयितेन तदा नुरागतः क्रियते सीकृत
 तमं जसातयेति इति पंचसायकविवरणेन
 ह्यवेथनाद्ये चतुर्विधता इत्येव विधिसीत्का
 रनिवृत्त्याम् ॥ ६ ॥ इत्थं सर्वोपकरणसाम
 स्तवर्णनेनानंगसाञ्जनिवृत्त्येदानीयाः
 पूर्वनायका उक्तास्तासामवस्थाविशेषेणा
 सृथानं जायत इति सूचयन्नवतारयति ॥
 अथेति तत्रादौ तत्समुद्देशः स्वाधीनपतिको
 केकाया परावासकसत्तिका कोपिता विप्रला
 चाचलं इति चाभिसारिका प्रेषितं प्रेषसी
 सीत्का इत्यष्टौ नायिका मताः अवस्थाभेदसं
 भिन्ना सृष्ट्यायाः प्रकीर्तिर्त इति तत्रादावु
 देशक्रमानुसारेण स्वाधीनपतिकालक्षण
 म् वैराग्यवानिति यस्याः स्त्रियाः प्रार्थनस

द्वाग्यवशात् कांतः सर्वथा नृपयनञ्जलेरा
 भिलषणीयो शोषान्तरि हितो भर्ता
 सकाशां समीपं न कदापि जहाति दीरनी
 रन्त्यायेन तदेकसक्तो भवेत् अत्र हेतुः अन
 गलोल्यादिति कामोपभोगत्वा व्याप्तत्वा
 दिति लोलञ्चलसत्त्वशोरितिकोशाः अन
 श्ववेराग्यवान् वनितालक्षणं विषयवर्जा
 यित्वा न्यस्मिं सर्वत्रापि विषयभोगे ऐहिके
 पारलौकिके वा तत्साधनादौ च विरक्तचित्त
 इत्यर्थः नचापिकथंचनास्य परापेक्षा शिष्य
 ते येन तदर्थमितस्ततो यावनेनास्यास्तद्वि
 योगो भवेदित्याहुः सकलेति सकलकेलि
 कलापी च समुत्पत्तिकेलिसमूहभरित इत्य
 नेन शृंगारेकरसिकलं परानपेक्षितं च यनि
 तम् इत्यं चास्य थीरललितनायकत्वं सूचि
 तम् तथा च निश्चितो थीरललितो थीमांका
 ३० तोयनीम्बुरिति प्रागपि संवादिता अनश्वा
 सोम्री सुरतसौख्यविशेषिता सुरतस्य ल
 क्षितवन्धविशिष्टस्य सौख्येन विशेषिताधि
 षोषमाधिकमापितेति असौ वनितासाथी

नाम्नी

पं
२०२
२०२

नपूर्वपतिकेति कथिता पूर्वग्रहणं चन्दो
नुरोधेन सर्वग्रंथेषु साधीनपतिके तेचमेवो
पत्न्यासात् अथवा महाकविप्रयोगस्य सर्व
थासाङ्गत्वात् पूर्वत्वं कोमारहरत्वं रसान
भित्तानामपिरसाभित्ततापादनलक्षणां
तत्रपुरुषाणां प्रायशोलो ल्यदर्शनात् तद्
शनेदसतिस्त्रीणामपिकोमारहरत्वलक्षणां
तद्भादं विवृतिमायातीति तदलाभेत्तपरो
पभोगेन सर्वथा परस्परमनानुकूल्यं जायते
पारलौकिकभयं चोत्पद्यत इति सर्वथानर्थ
स्येव तथा दर्शनात् इति यदा भाग्यवशात्
वपतिरेव साधीनो भवेत् तदा स्त्रीचित्रवृत्ते
रपि दार्ढ्यादेर्द्विकाष्ठत्रिकस्रखलाभेन म
हती वृद्धिः ॥ तिस्राश्च मानः कविस्वाधीन
पूर्वपतिकादिबुधैः प्रतिष्ठेत्सु श्रेः स्वरणा ह
अनंगरंगेयस्यारतिगुणकृष्टः पतिः पा
श्चनमुंचति विचित्रविभ्रमासक्तासास्यात्
साधीनभक्तिं केति एषा च परकीयसामा
न्यभेदेन तावत् द्विधा तत्रापि मुख्यमथ
प्रौढभेदेन ॥

पं.
सा

॥

॥

इति संज्ञायां कन सज्जिकेति स्वार्थे कन केण इ
निद्रसः प्रत्ययस्यात्कादितीत्येव वा सकसज्जि
केति रूपं अत्र भानुदत्तः अथ मे प्रियावसर इ
ति निश्चित्य यासुरतसामग्रीसजीकरोति सावा
सक संज्ञा अस्याच्चेष्टा मनोरथपरम्परं सरी
परिहासद्वती प्रश्रसामग्रीसम्पादनमार्गवि
लोकतादय इति अत्रापि प्राप्तवत्सकीयत्वादि
नामग्यत्वादिनावनवधातमूह्यम एवमुत्तर
भेदेषुपि दृष्टं वसंततिलकम् २ इति वासक
सज्जिकानिरूपणं अथ कोपितेत्यपरपर्यायो
द्विष्टकलहान्नरितान्नक्षणमाह कोपादिति
कविभिः सानारीकलहान्नरितेयुक्ता कलहेन
भर्तृकोलाहलेनान्नरभेदमापितेति कृत्वा यो
न्यहार्दे सत्यपिकवलंकलहेनासौ भिन्नेति का
साविति तत्स्वरूपमाह सर्वकृतापराधे ततो
प्यागत्यापराधदमापणार्थं दम्पतामकस्मा
कृपिता किमित्यसिजाने मम तव वारिपयोऽ
भिष्योऽप्युपितकलहाः सुखेन पाणिपादं प्रसा
यं स्वप्ननीति ममासाह संकथामपि दासेक
रुणशिशिलहृदयाभवेत्यामुक्ता सामिनीको

पं
२०५

२०५

२५

यत्र शमार्थं कान्ते कामना विषयभूते ग्रतशा
गत्य चरणनमिते चरणयोरासमंतादभिव्या
प्यनमिते यद्ययममापराधास्मितर्हिभवश्च
रणप्रतिफलनास्यशिरसोभवेदित्याशयेन
नचरणयोः स्वशिरोतो लुप्यमानेपितयापु
नस्तस्यशिरोनमनस्यापराधानस्मरीत्यनभ
नत्वात्कोपादेतोः प्रायोवाङ्मत्येनचरणजं व
नादिनाप्रवणवचनाचरणैर्गच्छद्विदग्धवि
दखजात्यवितं कर्मत्वयावद्गशोयकृतमभ
त नमयापुनमपिसयन्नाद्वादहासादीनां
अन्तरमेवनिमजनायापुनमिवाभिन्नीयान्न
रेवकृतमित्ययत्नभवान्मृतं यमुजातिः नधि
कारंविनातस्माद्विरमसीत्यादिप्रवाणवचना
नामवाच्यवाक्यानामाचरणैः कथनैर्निरस्ते
निष्कासिते प्रयाति यश्चादेवधावमाने सति
ततोपि दृष्टगोचरादतीतेवातदीयविरुद्ध
रतप्रगाथी सतीदृश्यते परितप्यति हाकिमया
काले साहसं कृतं दिक्काममनुदिमत्सविर्व
गितानभिस्तारत्यन्नदीहान्तरेवपरिदीप्यति
साकलहान्तरि श्रुतीत्यतिशयार्थं तथाचभा

पं.

नृदत्तः पतिमवमन्य पश्चात्तत्राकलदात्तरिना
अस्याशेषाभ्रान्तिसंतापसम्मोहनिः स्यात्तत्र
लापादय इति इति कृपितानि रूपान्म ३ अथ
क्रमप्राप्तविप्रलब्धालक्षणं संकेतकमिति
कविवरैः वाव सत्यादिभिः सासीमंतिनीदाम
एनायिकासमध्ये विप्रलब्धा विप्रलब्धत्वं
वित इति कोशोत्तरावंचनाफलाप्यावंचिते
सुदिता कथिताकासाविनिर्जलक्षणमाह य
स्नानार्थः प्रियतमोतिवल्लभः प्राणास्पदभूतः
कामुकः स्वयमेव संकेतकं दत्त्वा अमुके लता
ऊँजे मुकवेलायां त्वया गंतव्यमस्ति मयापि
तदेव तत्र प्राप्य तत्संकेतनमन्योन्यसंग
माभिस्तानंदत्वा समुचिते समये नियमित
वेलायां कार्यं तत्र वशातया तच्छ्रुतनातत्पर
तया वानैवाप्नुयात् असौ तत्र तदाप्राप्तमन
वलोकयन्ती हतीव चोत्तरसैः अन्योन्यसंग
तिकरणार्थं मुभाभां गृहीता र्जाया हती तस्या
गृहीतार्ज्जुनरणाय यानि वचांसि अवश्यममा
वायास्पति ज्ञाने भवदर्थमसावतिगुर्वपिका
र्यंतं च यिष्यति त्वदेकप्रसितो एसौ जातो हि

प
२०५

२०५

चत्वांनिवारयितंनकस्मिदपि तंशाक्रोतिः
नदेकजीवितोसावायातेपवभवेदित्यादिव
वांसेवांमनरसाभ्रमृतदवास्तैःसुखितांगः
यष्टिर्विरहितापालपितदेहलनिकाहतीवा
गमतेनैवजीवेदसौविप्रलयेति तथाचभा
वदत्तः संकेतस्थानेप्रियतमनवलोक्यसमा
कुलरुदयाविप्रलयाश्रयापेष्टानिर्वदस्याम
सखीजनोपालम्भविंताकृपातमूर्च्छादयइति
अत्रापरेइत्यंतक्षयामासः प्रियतममयनेतंप्रे
षियत्वैवहतींसयमतिरतिशालायानिसंके
तदेशां तदत्रयनिविहीतामागतांवेक्ष्यहतीं
वहतिवज्रलतापंसोच्यतेविप्रलयेति॥ इ
तिविप्रलयालक्षणम् ॥ अथक्रमप्राप्तं
डितालक्षणं प्रातरिति खल्विति खल्वित्यधि
प्रतियत्तौसर्वकविस्मृत्येतदस्यालक्षणमि
ति बुधैः कविभिः सानोरिपुंदिर्ननिगदिताखं
डितेवजातेति खंडितोक्ता खंडितालक्षणं
ननिर्वक्तिप्रातरितियस्याः पतिः सायं स्यात्
स्वकामिनीहस्तेनैवभक्तापीत्यावाशंकितमे
वनिर्गत्ययविंसर्वानिजरुदयेष्टासंगतिसु

पं

पुनस्त्रिधाभिधत्ते इतिषोढासकीयाचेत्यमेवत्रिधा
भिद्यते इतिनवधात्वंजायते एवमुत्तराष्ट्रहंसं
कलनामुनेरेतत्समाप्नोभविष्यतीतितावदात्म
इतिसाधोनपतिकानिश्चयं हन्नेवसंततिल
कम् । १२ । क्रमप्राप्तवासकसंज्ञालक्षणमाह स्वा
मिति नायिकालक्षणमिहाननिलानैसानायि
कावासकसजिकेतिनाम्नाकीर्तिता लक्षणनिश्च
यणपूर्वमुद्दिष्टा कासावितितत्सिद्ध्यर्थविशेषः
एतन्मुपन्यस्यति स्वमिति यानारीहरगतेनवल
भेनश्रद्धेवप्राप्नोस्मीतिप्रेषितसन्देशायद्धारह
स्थितस्यैवतस्ययदाशावर्तते श्रद्धैवक्षणान्तरे
एतसौवासवेषमप्रविशतीतिलक्षिततत्त्ववेषा
सतीरुचिरवासारहेतत्संगताशोने रुचिरेमक
कोलचित्रादिकमनीयेरहेतुगर्भागौरे तत्संज्ञा
यांखट्वादिकांरहेतुतायांवर्तमानंतत्त्वमा
हंवागजातस्याद्रुद्रातदागमनंश्रुतीक्षमाणा
शोनेप्रसारितकरवरणतिष्ठति यथातदागम
नेत्रीत्यादिवन्योपिनान्नरायायजायते इतिवा
सकोसजिकाविहितमजनेतिनिरुक्त्वावासः
कसजिकोक्ता सजनाप्रकारंचविशेषणमखेन

प
२०६

206

दर्शयति स्वगितादि यापूर्वमेव सकवन्दनाम्बर
विभूषणभूषितांगी तत्रस्थानोचितसन्निवेशा
निमात्यानिस्वजः चन्दनमवलेपनं उपलक्षणं
चेदं सर्वेषां शृंगारोपकरणानामगुरुभूषादीनां
तथाविभूषणानि कुण्डलकांचीहंसकादीनि त
थाम्बराणाम्बरवदनाद्यादकानिकेवलं शृंगारो
द्दीपकानि सूक्ष्ममनोह्लादकारकवस्त्राणि यतैः
सर्वे रययास्यानमर्दनेन विशेषेण भूषितान्यंग
नियमाः तथा यावत्तु भागमनमार्गविनिवेशि
तदृष्टिरेव शोभते इति श्रवणागतोसा वागतोसा
वितितदागमनमार्गपददत्तदृष्टिः ततश्च त
त्सम्प्राप्तिवेत्ता मनुमायमास्परतकीडाविलंबो
भवेदित्युत्सृक्तकंडुकादिवन्यासप्रेवप्रतीक्षा
माणातिष्ठति अथवा तदागमनमार्गनिर्दृष्ट
ष्टिरेव शोभते इति विरोधाभासे दृष्टिशब्दस्य सा
मास्यज्ञानवाचित्वात्तदागमनमार्गनिर्दृष्ट
ष्टिर्मासा वागत इति तदागमनमार्गदत्तश्रव
णकिंविच्छेदमात्रे निशम्यागतोसाविति शोभते या
श्रमौवासके कीडागारे सज्जासन्नदाकल्पितास
तीवासकसन्निकेतिकथ्यत इत्यर्थः वासकसं

पं.

वैरतिवाचसविषयेरात्रिसखरात्रिविधायप्रती
क्षमाणयाश्चास्यास्त्वेवरात्रिमतिकष्टेनकार
लरात्रिविधायप्रातर्विभातेफलप्रायेतमशालो
कयुद्धवेलायांसमभियातिसम्यगशंकितम
भियातिसम्मुखीभवतिभवत्ययद्यद्वृष्टवशा
न्मयिनिर्गतेसौतत्त्वमेवसुप्तप्रायाभवेन्नद
हंस्वरहपवासमितिकाचितायदिमहौर्भाण
दसौप्रतीक्षमाणामामयशंपतीवौनिद्रुःख
माप्ताभवेत्तदासौमयाकथंविदसावननेय
वेतिसम्यगशंकितमिवाभियानीतिप्रकारो
भयसिद्ध्यर्थंविशेषणानुपपत्त्यति विलेप्यति
तत्रप्रथमपक्षेविलक्ष्यविशेषेणशंकितत
यालक्ष्यमीक्ष्यवदनंयस्यद्वितीयपक्षेविलक्ष्य
वदनोलज्जितवदनः किमसौमां वक्ष्यतिकथं
वाहंसमर्थयिष्यामीति तथास्मरभाववोरःका
मकृतमानसविकारगोपीत्यभयत्रापिसमा
नं तथा निद्रा बसालसगतीरात्रौजागरणानि
द्वारसेनस्वप्राभिलाषोन्मुखेनालसगतिरि
तस्ततोविदिप्रमदगतिः तथा नखखंडिता
गः नखग्रहणमुपलक्ष्यंदन्तखण्डनस्यापि

पं
१०५
२०७

नयानमनस्वमायामस्यामावोधोभवेत् इति
नमितदेहः शानैश्चरन् इति प्रथमपक्षे द्विती
यपक्षे पुनः असौ दुर्दैवविलसितं ममावुदसे
न सखा वलान्त्रिर्यापितस्य स्वग्रह मानीतस्यात
मस्य स्यात्ते प्रत्यागमना शाक्तस्य भवती चिंतया
किं त्वं ज्ञातं भवत्याश्च प्रतीक्षमाणया श्रुतीव
कष्टमनुभूतं भवेदिति भवत्यन्तमज्ञातं किं
तेन भवती कष्टदर्शनेन नातीव खिन्नस्मिन्नो
धुना भवामीति क्षमातामिति मिष्टवचनेन न
मनु परमार्थस्य मासौ न खदन्नक्षताय वला
कनेन कृपिता सती मा किं विदन्यं सुत्याय ये
दिति गच्छेति तोयसाः पतियाति असौ शंकिता
शंकिता वा खंडनस्य ज्ञातत्वात् खण्डनेति गच्छेति
तत्त्वं चाम रु क कविनानि वक्ष्यं यथा तस्याः
सन प्रविलेपन सनतव्यापारमुद्रां कितं किं
वक्ष्यमाणानति व्यतिकरव्यानेन गोपायते
इत्युक्ते कतदित्युदीर्य सहसा तत्संप्रमाणं मया
साक्षिण्यारभसे न तत्सखवशात्तस्याश्च नाहिम्
नमिति अनंगरंगे निखिलस्वरतविद्भैरंकिता
गः सपत्न्या अरुणकलघनेनो निद्रया जीविते

पं.

शः समयमधुरवाक्यः शान्तभूतिरसः कथ
यतिसकविलासिताख्यापुस्तोमिति ३
तिखंडितातिशयणं ॥ ५ ॥ अथक्रमप्राप्ताभिसा
रिकांलक्षयति ॥ आरब्धेति कविवरैर्वाक्याय
नादिमुनिभिः साक्षीश्रुभिसारिकाख्याकथि
ताश्रुभिसातिनखीलेति कृत्वाभिसारिकोक्ता
कामेत्याह यातारीमदनेन हर्षकेन लयके
नवाकामेन कर्त्रीमदेन वित्तव्यत्ययकारिणा
विकारेण आरब्धसंगचरितात् आरब्धः परिवि
तोयः संगो धर्मभट्टसंगस्तस्य चरितादाचरण
तु सलभं वस्तु सर्वेषां यात्यतादरणीयतामि
ति न्यायेन विलक्ष्य विमलीभूय श्रुभिसाररा
सिकाश्रुभिसुखं कुललजादित्यागेन यः सारः स
रणं तत्र रसिकाधृतमनः प्रीतिः तां कायते गाय
ते अहो आसादोहो दिव्यसखमहो अहो अमृता
भिरित्यादिप्रकारेण यरासामप्यभिसुखीकरण
पगायमातागुप्ताश्रुक्लृप्तवेशाभिनयेन क्लृप्त
श्रुक्लृप्तपदाभांगदितवत्प्रपायस्वेषमगन्तव्य
ति अथवा व्याजादिना लक्षणेण घमममाताम
होपि तस्य सखसुखेनात्यं भवतीत्याद्यभिनये

५
१०८

२०८

नास्मादितभावा क्लृप्तपक्षे क्लृप्तसर्वोपकरण
धारणेन क्लृप्ताभिसारिकेति शुक्लपक्षे च शुक्ल
सर्वोपकरणधारणेन शुक्लाभिसारिकेति च क
थ्यते गुप्तत्वं पराविदितत्वमिति द्विविधा साव
भिसारिकोत्था अत्र भानुदत्तः स्वीकृत्य मपि य
तल्लक्षणो निववन्त्य तथा च तल्लक्षणं स्वयम
भिसरति प्रियमभिसारिका अस्याप्येष्टा समया
नुभूतभूषणप्रतापे पुण्यकपटहासादय इ
ति परकीयायाः स्वीकृत्यायास्तु प्रकृतपवक्रम
इति इत्यभिसारिकानि द्रव्यणम् । ६ । अथ वि
योगिनीत्यपरपर्यायप्रेषितप्रेयसी लक्षणमा
ह देशान्तरमिति कवीन्द्रैरर्जुनाचार्यादिभिः
सानारी प्रेषितप्रियतमा प्रेषितः परदेशगतः
प्रियतमो हृदयप्रीतिकरो वलभो यस्या इति
वियोगिनीति यावत् कथितो हि ह्याकासाविति
तल्लक्षणमाह देशान्तरमिति यस्याधर्मभार्या
याः प्रतिगुरुकार्ययोगात् गुरुश्रवणविधेयं
यत्कार्यं तस्य वेगावलात् अवधिकालनियमः
अमुकगुरुरादिशासनवशादेन कार्यनि
ष्पत्तये मये तावत्कालपर्यन्तं परदेशे वस्तु

पं.

व्यमितिनमवधिं कालावविं नयासदनियम्यत
त्रापि कायं वशाच्चिरतरकालं प्रविष्टस्यास्य नित्य
तकालादप्यतिकालोत्तं चितो भवेत् इत्यसाङ्ग
वीरजः स्वदहनैः परिदीपितांगी भवेत् अवध
निक्रमे हि विनोदादिष्वपि विज्ञविश्रांत्यलाभा
त् दग्धांगी या जायेत असौ वियोगिनी गदितेति
अनंगरंगो हयिते परदेश संस्थिते शाश्वतं केरु
हवन्दगादिभिः परितण्णत एव यद्वपुकथिता
सा कविभिर्वियोगिनी इति इति रहस्येऽपि कृतः
श्चिक्करुणाद्यस्याः पतिदेशान्तरं गतः दत्त्वा वधिं
भृशांतासौ प्रयित प्रेयसी मनेति प्रेषितः प्रवा
संदेशान्तरवासंगतः प्रेयान्वहभोयस्या इति उ
गितश्चेति टीपि प्रेषित प्रेयसीति अत्र भानुदत्तः
प्रस्थाश्लेषाः प्रागुक्ता दशावस्थाः इति प्रोयित
मर्त्तकानि रूपानि ७ अथ क्रमप्राप्तेऽन्वयिता
माह पुष्पेति पुराणैः कविभिर्वाक्या यनादि
भिः मानास्यत्वात्तेति कथिता कथमेतत्संग
ति भवेदिति मर्त्तमरणं प्रत्याभिलाष उक्ता एसा
संज्ञाता यस्या इत्युक्ता कासावित्याह पुष्पे
त्यादि यास्वीतरुणी सती पुष्पांगरागवतरा पु

पं
२०८
२०९

षेषु पुष्पमालादिनिर्माणरचनां यांतथांगरागे
चन्दनकर्पूरागुर्वादिकानलेयनचवायांचतरा
निसातानिखशोधितविविधमाल्यांगरागादि
नालंकृतसुरभितगायत्रीसतीकेवलंभर्तृसं
गमंप्रतीक्षमाणानिष्ठितनस्पवनत्कालमना
गमनेहेदनां किमद्यासवेलातिकांताभूत किं
विधीयेत असौखल्यतीवगुर्वाशनरोधीनाद्या
णस्पगुखउत्थिताःसुः किंवाकेनवित्साव्याम
हानतीतोभवेत् अथवाकुत्रचित्मायातनिद्रो
भवेत् अथवाशाढोनविलम्बंक्रुतेकरोत्तकिंक
रोतीत्यादिश्रनागमनकारणानांविचारेलोलाद
लविन्नतयाकुत्रापियदमनादधुनाअसावुक्त
एतेति अथवाविरतरंपित्तेगेहसंज्ञायाभवेत्
मातापित्रदीनानदातांविनाभर्तृगृहंगन्तुमश
क्ताकामोदित्तासतीचलविज्ञाभवेत् कदामम
सद्भायकल्पतरुणाप्रसूत्यतेयत्सुशुरालया
दृतीयागच्छेत् मातापित्रोश्चमत्त्रेषणेचित्रवृत्तिः
प्रियिलाभवेदित्यादिविंतावत्वाइत्कणितेति
तथाचयत्रापि विविधकुसुममालालंकृतांगी
मनोत्तासुरतरसवितोलासानरागावकोते नि

यं-

वसति हरिणा दीवा सगेहे चिरं या वरक विभिरि
होक्ता सा किलोत्कण्ठिनेति ॥ अस्याञ्चेष्टा भानुद
नश्चाह अस्याञ्चेष्टा अरति संताप जन्मागकाशं
प्ररुदित स्यासावस्या कथनादय इति अत्रापि
प्राग्वत्सुग्यादिभेदेन पंचधात्वमूहं इत्थं अष्ट
नायिकानां सुग्यादिभेदेन वत्तारिंशद्विधं तज्जा
यते तत्राप्यभिसारिकायाः शुक्लकलपक्षदिव
साभिसारिकाभेदेन दशाधिकं जायते इति पं
चाशद्विधं तत्र तज्जाप्राधान्ये सुग्यात् तज्जाम
दनप्राधान्ये मध्यमात्वं कलाकलायकोशल
प्राधान्ये प्रौढात्वं परकीयात्वं सामान्यं त्ववप्रसि
द्धमेवेति अत्रापि धीराधीराधीराधीरात्वेन त्रै
विधेः सार्धं शतत्वं ततोऽपि ज्येष्ठा कनिष्ठा तदिना
विशेषाधानात् तन्नामिति दिङ्मात्रेण प्रदर्शि
तं अत्रान्येन वसीं प्रवत्स्यति कामपिवंदति
अस्ति प्रयत्स्यति कामवसीति तथा च तत्तद
णमभाविकालक्षणलवदेशां न्नरगमननि
श्चितप्रेयसी प्रवत्स्यति केति अस्याञ्चेष्टा का
कदीनवीक्षणनिर्वेदसम्प्रादितिः सा सवाणा
दयः यथा चान्यासस्यानान्नभां वस्तयान्नर

८
२०१०

३१०

संप्रयेषु विद्यते मेव न च वेष्टसाधारणेन भूमित
व्यतिरिक्तवेष्टायाश्चात्र स्फुटमीक्षमाणत्वात्
महाकविप्रयोगेषु पृथ्यादर्शनाच्च तथा चामरु
कयनामुदाजहार प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियस
खैरस्त्रजस्रगतं धृत्या नक्षत्रमासितं च वसि
तं चित्तेन गन्तं पुरः यातं निश्चितवेतसि प्रिय
तमे सर्वं समंप्रस्थिता गन्तव्ये सति जीवितप्रि
यस्य ह्यस्यार्थः किमु न्यज्यत इति तत्र संक्षेपेण
न्यानन्तर्भावः प्रदर्श्यते न तावत्सुधीनकाता
यामस्याश्रन्नर्भावः तस्याः कदाचिदपि संगवि
च्छेदाभावादस्याः पुनरपि मक्षणा एव संगवि
च्छेदात् न च वासकसज्जिकायां वारनियमाभा
वात् नापि कलहान्नरिनायामानितयतित्वा
त् नापि विप्रलब्धायां भर्तृसत्तिधिवतित्वात्
प्रोषितभर्तृकायनेन कृतसमर्थो न एष नापि
खंडितायां श्रव्योपभोगविद्धितप्रियस्यानाग
मनात् नाप्यभिसारिकायां श्रन्नस्त्वापदर्शना
त् नापि प्रोषितप्रेयसां भूतभविष्यतो शुक्ल
स्रवदत्यो न्यं कदाप्यसंगतेः नाप्युत्कण्ठितायां
रुखप्राप्नुन्मालत्वादित्यलिव्यतिरिक्तैर्येन व

यं.

ये इति तेजनाः कियं तोल्यपवसंतः सखद्वय
देष्टुः सखद्वलेषेवमुख्यद्वयारोहतीति तप
वपंडिताः साधवश्चतएवेत्यर्थः ततश्च ते सख
तिमालोको वंदोषानाच्छाद्य यथा बुद्धिचसंशो
धगुणानत्राभिव्यंजयन्तित्यर्थः केनामतइति
नत्स्वद्वयं लक्षयति येषुरुषश्चेष्टादीनेष्टूपयो
गुपकरणविकलेषु दयातवल्लहेत्याविडहृद
या इव तानुपयोग्यपकरणसमर्पणेनोपकुर्व
तितथायात्पुरुषपुरुषान्स्वत्योपिलेशामोत्र
णापि श्रीमदोदकश्रोत्राद्युपचातलक्षणो नष्ट
शानिपरं प्रेमदृष्टापश्यंति तदीयवचनं स्तुति
तिसुवारदानेन च रंजयंतीति तथा ये च परोप
कारकरणे परस्वसमन्वयमैत्रादिरदिता तेषा
मुपकारकरणे यदि कार्यमनयेद्यैव केवलं
लोकशुद्धिपरमेस्वरश्रीतिकामास्तयोगक्षेम
प्रायणे दत्ता दत्तशोभा इति धार्ते चतुरकारि
णः श्रवसरक्तोत्पल्योपुपकारो राजते नरा
श्रवसरसेषु नर्मदानुपुपकारो किंचित्करइ
ति दत्ता इत्यस्य भावः तथा ये याविता धनम
यादिसमर्पणार्थं प्रार्थिताः संतोष्यन्ति तत्सं

२९९

२११

पादनाथं विन्नविकासमाविर्भावयंति तथा ये यौ
 वनोदयमहावाधिप्ररोहोदये यौवनकामक्रो
 धाद्यनर्थजाताकरभूतस्यावस्थाविशेषस्योदय
 आविर्भावः स एव महावाधिः प्राणांतिको विकि
 त्सञ्चरोगस्तस्य प्ररोहोदये ऊरोज्जमे सत्यपि ये
 सङ्ख्याः विकारहेतौ सति विक्रियंते येषां न वेतां
 सित एव धीरत्वादतिवलवद्यौवनमदेन नयेन
 निर्जिता इत्यर्थः ते कामी संतो भूमंडलमंडनैक
 तिलकाः भूमेः सर्वतो वर्ततत्वात्मणस्तत्वं तस्य
 भूमंडलस्य मंडनभूताः शोभाकारणमेके मु
 ख्यालिलकाः स्नेहसस्यादकानोरसशुष्को घ
 र्ण्यतं यथा तिलकास्तद्विशेषाः शोभयंति त
 णामी भूमंडलमित्यर्थः यथा च तिलकाविशे
 षकणिं नायिकालिकस्य लंविशेषयंति इति
 च व्याख्याने तिलकशब्दस्य न पुंसकश्चात्र
 वितमिति धेयम् तृत्तं शार्दूलविक्रीडितम्
 अथेदानीं ग्रंथकृत्योक्तककटं भृङ्गपीतादि
 कंसफलं सत्त्वसादकोपौनस्यरमे शराभे
 दाधवसायेन निद्रपयिष्यं यं समाप्तौ सूचय
 ति ॥ त इति परासर्वोत्कर्षवती मालदीप्यस्य

पं.

मीति यस्याश्च यंच विधत्वं सा वांतरभेदं प्रावह
त्यमिति इत्यमेवासां उत्र मम धमा धमत्वेना
वान्तरभेदकलतया पुनस्त्रिधात्वमूह्यम तत्रा
हितकारिण्यपि प्र नी तरिहितकारित्वमत्र म
त्वं हितकारिणि हितकारित्वमहितकारिणि त
द्वत्वं मध्यमत्वं हितकारिण्यपि हितकारित्वम
धमत्वमित्यादित्यदप्येवं विधं प्र यंच भवान्
लिवितं ॥ इति लक्ष्ये धनाख्ये यंच सायकवि
वरणेष्टनायिका निरूपणम् ॥ ग्रंथकाराणां स
त्वियं शैलीयत्वं ग्रन्थस्य प्रारब्धमंगलाचरणो
नसमाप्तिमुपलभ्यते पुनरपि प्रचयगमना
त्यमंगलाचरणमाशीर्वादद्वारा चरन्तीति य
तः दिवं स्पृशति भूमिं वशाद्ः पुणस्तत्कर्मणः
तावत्स्वर्गं वसति प्रज्यमानो महर्षिभिरिति
स्वाभीष्टमुत्प्राप्तिरिति जायत इति प्रत्यकार
स्तथैवाचरति यावदिति भूर्जटेर्देवाधिदेव
स्य महादेवस्य महादेवस्य मूर्ध्नि शिरसि या
वद्विधो कलावर्तने यावच्चतस्रैर्वह्णदये व
दसि शैलात्मजावर्तने तदायुर्वधीत्यर्थः
यावच्चमाधवस्य श्रविलोर्वदसि वदः स्यते

पं
२१२

कमलानाद्यलक्ष्मीविलसितविशेषः समन्तम्
ते समलसतितदापुरवधिवेत्यर्थः यावच्चक्षोः
णितलेष्टयिवीष्टे कामकलाप्रजापतिक्रिया
लक्षणसृष्टिशक्तिविवर्तवदुल्लविवर्तेन मनो
रथागोचरपरस्परविलक्षणरूपांतरनिर्माणे
नवदुल्लाप्रत्यग्राखादविधायिनी संस्थिता सम्य
कस्वस्वकर्मानुसारेणोर्ध्वाधो मध्यगता परिवर्त
मानातिष्ठति ब्रह्मापुरवधिवेत्यर्थः तावत्ता
वदन्तं श्रीकविशेखरस्वरसम्यक्कर्तारियं कावे
षु पंचसायकादिषु कवितालौकिकापूर्वनिर्मा
णवत्तगादेदीप्यंगशिष्यप्रशिष्यादिद्वारेण प्र
चयंगतातिशयेन दीप्यताम् अयं भावः श्रव
णमनयाकृत्या समकारणत्रयीमध्यादेकः क
श्चिन्नृष्यरेवेति तत्समीपप्राप्तसममयावदिदं
काव्यशरीरं लोके जीवति तत्र तावत्स्थितिरिति
स्थितौ क्रमं विना पूर्वमद्देशा समुद्देशात्तल्लोक
स्थितिः स्वल्पोतिनेति बोध्यं १ वृत्तं शार्दूलवि
क्रीडितम् ॥ मंगलवाङ्मयेन सिद्धिवाङ्मयेन म
न्यमानः पराक्रमयितुं दावति ॥ यावदिति वि
मलानिष्कलेका कजंजलजं कमलं वदनकज

पं.

गामखकमलगतासांगाः शिदादिषडंगभूषि
 ताः तथाच शिदाकल्पोवाकरणं निरुक्तं ज्यो
 तिषांश्रुतिः छन्दसां विवितिश्चैव षडंगो वेद
 उच्यते इति न त्रसंक्षेपेण षडंगलक्षणं सूत्र
 मारमतिबोधनार्थं लिख्यते वर्णनमवोधि
 काशिदा १ यागक्रियाणां उपदेशः कल्पः २
 साधुशान्तात्मानं वाकरणं ३ वाक्यप्रमा
 णादिनाशक्तिवृत्त्यादिना वायदार्थनिर्वदनं
 निरुक्तं ४ उदिता नदिता युययोगिस्त्रयीयु
 दयालकलनाविवेचनं ज्योतिषम् ५ वेदम
 नुरक्तकगायत्रादिगतवलमात्राविवेचनं
 छन्दोविदितिरिति ६ तत्र शिदानासा कल्पः
 कोरा वाकरणं मुखं निरुक्तं श्रुती ज्योतिषं दृ
 षौ छन्दः पादावित्येवं षडंगसंपूर्णो वेदो गी
 तिकल्पनोपायावश्च वक्रिणश्चक्रधारिणः
 श्रीविष्णोः दोर्दयी भुजोरुधी वेददुहपितृवनं
 वेददुहपितृवनं वेददुहादैत्यदानवरक्षां सि
 तेषां पितृवनं भस्मीभवनास्पदं मशानमिति
 यावत् श्रुतितावदिदं मया धनातन्त्रययास
 मापितं कामोहासिरकं कामस्य ब्रह्मादिमष

कान्तमानन्दविधायकत्वेन सर्वसुहृणीयस्यो
 लसितकललितस्वरूपेणैः कीदृशकलो
 कतस्यैतायतामित्यहमिव सर्वेषां कल्पस
 खभागिनः सन्ति श्रयवालो कतस्यैलोका
 नां मनुष्यजन्मानां तस्यै मनः प्रीतय इदं जाय
 तां श्रनेन मनु दिनप्रकारेण मनुष्याः सचत
 रं सरतचर्याचरणमनुष्यजन्मफलं प्राप्नुवं
 त् यत्तद्विध्यः नाचरणे सरतप्रसक्तौ सत्यामपि
 तेभ्यः पश्यन्तायेतीति तथाच कल्याणमलः
 सविदिनपरमार्थः कामशास्त्रस्य विद्वान्नि
 विधरतिविनोदैः कामिनीनां मनांसि अनुदि
 तमनरागाद्यं जयेयः सतीलं फलमविक
 लमेव प्राप्नुयाजन्मनोसौ सवीडार्थनिरीक्ष
 णं यद्भयोर्यद्भूतिकाप्रेषणमत्यसोभविता
 समागम इति प्रीत्या प्रमोदश्च यः प्राप्ते चैव स
 मागमे सरभसं यच्चुखनालिंगनमेतत्काम
 फलं तदेव सरतं शोषः पशूनामिवेति २ हृत्तं
 मन्दाज्ञाता मन्दाज्ञाता जलधिषड्गैर्भै न
 नौ तापुश्चेत् इति स्वकृतं प्रथमं गुणदोषविवे
 कस्यैव दधीनत्वात् सत्यं सामवतारयति ।

तथाभूतोयईश्वरः प्रजातांस्वविधेयानुसारेणपर
मेश्वरसमर्पिततिग्रहानुग्रहशक्तिमान्स्वप्रयो
नककर्तृलक्षणः कश्चित्कारजस्तेनपरमेश्व
रेणभवतासकर्मदर्शनात्तुष्टेनप्रसन्नचित्तेन
येदृष्टादृगाभिमुख्यमानीतास्तेकौभूमोपीनः
धराः द्वौकयोर्द्विवचनेकवचनेइतिवन्निर्देशा
सभावप्रधातत्वात्पीतताधरादारपुत्रविभूत्या
दिमहाविभवस्फीताशयर्थः अथवाभावप्रत्य
यतिर्देशासहनेपीतधराः पीताष्टमीमहाप्र
माणसम्पादिकलसमृद्धिफलितौवधराये
षांमहाप्रमाणग्रहारादिभूमिफलभोगिनः
त्यर्थः तथादितिच्युयेनिश्चितमेतत्तत्पवतनाः
संकेवलमतिशयेनवाधात्रीफलंभूमौफा
लंमणिरत्नादिकंतद्विभवफलंवच्चत्रवाम
रादिकंसम्पादकलजातंवाभुंजतेभोगेनति
र्थिप्राप्तीति तथातेषांहारिप्रतीदारेदंतिवा
जिनिवददतिबोटकपंकयो न नेतिका
कखरेणशिरश्चालनयायाख्यः दत्तचपंक
योनसंकि अपितसमेवेति अथवातेषांहारि
वाजितिबदाद्योवकसमूहानदतिशयायेते

पं
२१५

हेषन्तीति सरलोक्तौ वद्यात्पानेपिनक्षतिः तथाते
रेव पुरुषैः क्षिति रगदारादिलक्षण भूमिल व्या
तथातेः पुरुषैः एतन्निजकलं खवंशा संततिः
विमलं विशुद्धमवदानं सत्कर्म चरणतत्त्वामिभु
क्लिशोधनया भवद्वन् पारितोषिकादिना वाक्
तं अतश्च किमतो वद्गवायु महेयवसः स्वकी
याश्च सर्वे ज्ञाज्या जायते तत्र किमन्यत्कथ्यत
इति तोषफलकथनेन प्रयोजककर्तुः सत्क
लप्रसादत्वेन कृतज्ञता धनिता अत्रेव रोषफ
लकथनेन फलक्रोधत्वेनापि कृतज्ञतां चोत्त
यति रुष्टेन वेति परमेश्वरेणेति प्राग्वत् भव
ता परमेश्वरेण रुष्टेन ये केविदकारिणो दृष्टाः
ते कौपीनधरा वलाहुत सर्वसत्त्वात् कौपीनध
राः केवलं लजास्यदगुणाद्वा दत्तार्थशादीमात्र
धराः अकिंवताः संतो रहीत सत्त्वमाश्रमावेत्त
र्यः तथा न एव परमतिशयेन रहीतारणाद
रणवासितः संतो धात्रीफलमामलक्यादिक्य
फलं भुंजते धात्रीति क्य फलोपलक्षणम् तथा
तेषां द्वारिवाजिनिवहाः अत्युपयत्वा जलकाद्य
मंगलपक्षी सस्त्रहानंति तेषां द्वारं प्रत्युपपत्ता

६३

कार्य

प.

सुषुप्तकाभासिनो लक्ष्मं कुर्वतीति वा ए निव द्यात्
हृदि न दंति मय वा नेषां द्वारि दंति वा नि निव द्याः
न संति ते द रि द्रा प व र त न्न इत्यर्थः तथा ते रे व न
ति द यो ना प्रा बु ति या व न ल यो प्राप्तेत्यर्थः द य
वां सा व पि दिति रि त्य मरः तथा ते रे त न्न ज कृतं स
गो त्रं नि ज ग दं वा वि स लं वि शि ष्ट म लं कृतं मय
वा वि मिः प दि मिः म त्प त इ ति वि स लं का का य प्र क
न प द्या व न मि ति स फ ल रो ष त्वा द पि प्र यो ज क क
न त ता सू चि ता पर मे श्व रेणे ति पर मे श्व रा भे द
ध व सा या च त सा मी प्य यो ग ता सू चि ता पर मे
श्व रा प्ये व वि ध प वे ति पर मे श्व र प द्मे प्य सौ क स
यो ज ता स स्मि न पि यं य स मा प्रो त तो षा शं स ना
सू चि ते ति सु भ म ॥ दृ तं प्रा ई ल वि क्री डित म् ॥
नी त्या य स्य म र्ने श्चि ति रि ष ण या नी व स दी प्पार
वेः कां ता म्ने स्य क वेः व भा य क ल ता ड र्म स्य स
न्या य तः धे र्या ज ड्ढ सु ता स न स्य पर या सु त्वा
शु क ण्य प सो नी या ह्नी र ण वी र सिं द ध र णी
जा तिः प्र ता पो ज्ज्व लः ॥ आ चो सौ र बु वं श मी
त्रि क म लि ज्जा ता स हा या व को मो ती सिं द र
स रू लो व द्र म हा त्रो रा व रे हा र्दितः स ज्ञा या य
प्र ता प मः शि व कृ पा रा मा श यो र त्म भ जी शो
लो न शि रो ध रो ह सि न भ त्म हा भ नी वो द यी ॥

पं
२१५
२१५

उद्यच्छीरबुवंशमौक्तिकमणेर्दिकल्यातकीर्तल
सदीर्यसामलबुद्धिवोधकलितप्राचोन्नतोर्वी
पतेः श्रीमच्छीरणवीरसिंहधरणी ज्ञानेः प्रतापो
लसत्सदाज्यस्यकलेयमुदततरा कल्पमुदे
ल्लात्सताम् ॥ मातायस्यशिवाभिधायजनको
धीरेतिगमाश्रितः श्रीकारामइतिप्रयासुपग
तोयद्धिदकोमातुलः तेनेयंकविप्रोत्सवः
सकृत्तौपञ्चसुनाम्नांरुता साहिब्रामवि
दासुवोधविद्वतिः सत्पीतयेजायताम् ॥
सन्धानप्ररणविधोपटवोधरणयेनामके
चनबुधास्तइमेमतानयेकेवलंसुदृढभि
न्निविभेददाहरसिताः किमिति तेपिभ
रात्प्रणम्याः ॥ ॥ इतिलक्ष्यवेधनाद्यो
पञ्चसायकविवरणेमंगलाचरण
निर्णयणम् ॥ समाप्तेयंयेचसायक
विद्वत्तिः शुभायभवतात् ॥ ॥

पं

